

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1965

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1965. LXIX. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klanczay Tibor
Németh G. Béla
Somogyi Sándor
Sőtér István
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Klanczay Tibor
 felelős szerkesztő
Németh G. Béla

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
 titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László

Budapest, XI., Ménesi út 11—13.

Varga Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. században 281
Remete László: Dienes László és a Korunk 292
Tamás Attila: A magyar verses regény és a műfaj néhány sajátága 306

Kisebbségi közlemények

Havas László: A Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében. — *Jelenits István*: Debreceni deákiség. — *Komoróczy Géza*: Óbabilóni levél Ady Endre egyik cikkében. — *Kovács József*: Abet Ádám amerikai évei. — *Komlowszki Tibor*: Balassi alliterációiról. 323

Vita

Barta János Madách történetiszemléteiről szóló előadásának megvitatása az Irodalomtörténeti Társaságban (*R. Várkonyi Ágnes, Horváth Károly, Baranyi Imre, Nagy Miklós*) 337

Adattár

Esze Tamás: Újváry Tamás versei (Második közlemény.) 348
Juhász Géza: Papp Dániel irodalmi kísérletei 363
M. Pásztor József: Irodalmi sajtóper 1934-ben 368

Szemle

Zolnai Béla: Nyelv és hangulat (*Németh G. Béla*) 373
 Tompa Mihály levelezése (*Rigó László*) 374
 Gergely Gergely: Tolnai Lajos (*Bikácsi László*) 379
 Vatai László: Az Isten szörnnyetege (*Vezér Erzsébet*) 383
 Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon. 1919—1944. (*Sipos István*) 387

✱

A magyarországi corvinák. — Debreceni deákirodalom a felvilágosodás korában. — A gondolat félnék madár. — Krúdy világa. — Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. — Bogdán István: A magyarországi papíripar története. (*Gerézy Rabán, Orosz László, Nácsa Klára, Barta András, József Farkas, Klanczay Tibor*) 390

Krónika

A szocialista országok irodalomtudományi intézeti vezetőinek konferenciája Budapesten (*Ferenzi László*) 396
 Magyar irodalomkutatás a berlini Humboldt-Egyetem Finnugor Intézetében (*Szent-Iványi Béla*) 396
 A Magyar Irodalomtörténeti Társaság szombathelyi vándorgyűléséről (*Rigó László*) 400
 Tanulmánykötet a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből (*Hopp Lajos*) 402
 Intézeti hírek (1965. április 1. — május 31.) 403

A Kardos Tibor szerkesztésében 1960-ban megjelent *Régi Magyar Drámai Emlékek* (RMDE) második kötetében Dömötör Tekla tizennégy alkotásban mutatja be a XVII. század magyar nyelvű színjátszásának termését. A szövegek közül teljes terjedelemben három¹ itt látott először napvilágot. Egy Klaniczay Tibor által 1954-ben felfedezett allegorikus játékról pedig ez ideig még a szakirodalom sem rendelkezett ismeretekkel.² Az utóbbi évtizedek kutatóitól végzett munka kritikai összegezésének eredményeként publikált drámai emlékek száma a kb. ötven éve kiadott drámagyűjtemény három darabjával szemben roppant gazdagodást jelent.³

A kötet sajtó alá rendezőjétől kiadott alkotások között azonban olyanok is szerepelnek, melyek szerinte sem készültek előadásra, nem tekinthetők drámának.⁴ Ugyanakkor nem került bele a gyűjteménybe a XVII. századi magyar nyelvű színjátszás több olyan emléke, melynek létezését a szakirodalom ismeri, melyekre a „Drámai szövegeink története a XVII. században” című bevezető tanulmányában, a bibliográfiában Dömötör hivatkozik,⁵ sőt régebben ő hívta fel rájuk a figyelmet.⁶ Van egy olyan dráma is, melyet azért nem közölt, mivel tévesen úgy tudja, hogy a szövege elveszett.⁷

Így az RMDE XVII. századi anyaga nem ad helyes és teljes képet a korszak magyar színjátszásáról. A kor magyar drámatermése gazdagabb, mint azt a kiadvány bemutatja.⁸ A kötet „néhány kisebb jelentőségű szövegfilológiai pontatlanságának” kiigazításán⁹ túlmenőleg bizonyos tekintetben a bevezető tanulmány is kiegészítésre szorul.

Jelen dolgozat azzal a céllal készült, hogy felhívja a figyelmet a XVII. századi magyar nyelvű színjátszásnak az RMDE-ből kimaradt vagy onnan szándékosan mellőzött termékeire,

¹ Constantinusnak és Victorianak . . . comoediaja. A bor majd a víz dicséreti. Comedia generalis de Conflictu Turcorum et Hungarorum.

² Moralitás-töredék. II. köt. 227–234.

³ ALSZEGHY ZSOLT: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Bp. 1914.

⁴ Két dramatizált szatíra: Actio curiosa és Comoedia Erdély siralmas állapotjáról (vö. az I. köt. 223. 1-on mondottakkal) és Zrínyi: Titirus és Viola. („természetesen nem tartjuk drámának” II. k. 189.)

⁵ KOCZIÁNY LÁSZLÓ: Adalékok a XVII. század végi erdélyi iskolai színjátszáshoz. Nyelv- és Irodalomtud. Közl. Kolozsvár 1957. 133–149. Az itt ismertetett három XVII. századra datált előadás közül az elsőként tárgyalt (140–142. l.) darabot a szereplőkre vonatkozó adatok miatt legfeljebb 1701 végén vagy 1702-ben játszhatták legkorábban.

⁶ DÖMÖTÖR TEKLA: A magyar Lázár-dráma nagyszebeni előadásához. FK 1955. 412–413. Itt szól Dömötör a szebeni Magyar Skóla verses közzöntőiről, a Vett-jegyzetkönyv darabjairól; néhány sort idéz is a Prodomus Comediae-ből.

⁷ ESZÉK ISTVÁN: Rythmusokkal való szent beszélgetés. Kolozsvár 1669.

⁸ Egy a XVII. század első feléből való betlehemes játékot ismertetett és kiadott SCHRAM FERENC: Három történeti betlehemes játék. ItK 1964. 497–502.

⁹ Vö. PIRNÁT ANTAL recenziójával: ItK 1961. 616. BÁN IMRE kiegészítéseivel: I. OK. 1961. 366–369.

és néhány észrevétellel, új adalékkal gyarapítsa a korszak színjátszásáról, elsősorban pedig az iskolai előadásokról formált eddigi képet.¹⁰

*

Dömötör Tekla bevezető tanulmányában felvázolta a XVII. századi magyar dráma fejlődésének útját. A kelet-európai gazdasági, társadalmi, politikai viszonyoknak megfelelően ebben a korban nálunk is elsősorban az iskolai színjátszás volt jelentős, ez helyettesítette a nyugati országok világi, hivatásos színjátszását. Ennek a színjátszásnak Dömötör két fő irányát különbözteti meg. Az egyik az ellenreformációval fellendülő, barokkos, latin nyelvű jezsuita dráma, mely számszerű és technikai fölénye ellenére csak kevéssé hatott a magyar dráma alakulására. „A jezsuiták tudatosan elzárkóztak a magyar nyelv használatától, s egy olyan latin színházkultúrát hoztak létre, amely e században lényegében kívül maradt a magyar nyelvű irodalom fejlődésén.”¹¹ A másik irány a protestáns iskolák színjátszása. Mivel az előadások egyik fontos célja itt is a latin nyelvi oktatás támogatása volt, ezeknek a nyelve is túlnyomóan a latin. A nemzeti nyelv mégis nagyobb szerepet kap náluk, mint a jezsuitáknál. Sem a jezsuita, sem a protestáns dráma „e században nem fejlődik egyenes vonalban, s mint többször is hangsúlyoztuk, inkább egyéni kísérletekről, újrakezdésekről, a kéziratos formánál maradó próbálkozásokról beszélhetünk, mint összefüggő irányzatokról”.¹²

Ezek a megállapítások némi korrigálást kívánnak. A jezsuitáknak a magyar nyelv használatától való *tudatos* elzárkózása ellen szól pl. az a számos adat, mely azt mutatja, hogy előadásaikban a XVII. század folyamán elég gyakran alkalmazták a vulgáris nyelvet, köztük bizonyára a magyart is. Mikor szélesebb körű nézőközönségre számítottak, a nemzeti nyelvet használták, vagy legalábbis nemzeti nyelven közjátékokat iktattak be játékaikba. Dömötör is említi az 1657-ből Kassáról való *Idvezítőnk szenvedésének példaiat*;¹³ közli az 1668-ból Rozsnyóról származó játék töredékét. Már 1597-ben adtak elő magyar nyelvű betlehemes játékot a sellyei jezsuita rendházban.¹⁴ Juhász Ferenc, Alszeghy Zsolt több, kétségkívül magyar előadást, közjátékot, betétet sorolt fel tőlük a századból.¹⁵

Bizonyára magyar nyelvűek voltak azok az interludiumok is, melyeket a Kolozsvárott 1684. július 3-án *Gerontius*ról játszott latin darab I. felvonás negyedik, II. felvonás ötödik, III. felvonás harmadik és hetedik jelenete után adtak elő a gimnázium tanulói.¹⁶

A jezsuita rendházak évkönyveinek, a historia domusoknak alapos átvizsgálása, konkrét szövegek várható előkerülése még megváltoztathatja a jezsuiták előadásairól alkotott elgondolásokat.

Egyelőre kétségtelen, hogy a XVII. századból ma ismert magyar szövegmélekek elsősorban a protestáns felekezetekhez kapcsolódnak. Tőlük több XVI. századból származó magyar darabot bírunk, s bár a század utolsó szakaszában, főleg a reformátusoknál, az 1564-i debreceni kánon hatására a hangulat általában a színjátszás ellen fordult, a magyar iskoladráma a latin nyelvűség sokszoros túlsúlya ellenére sem tűnt el teljesen a XVII. században sem, és „úgy

¹⁰ Az RMDE-ben szereplő XVII. századi emlékek kiadása folyamatban van az Irodalomtörténeti Füzetek kiadványaként.

¹¹ RMDE I. köt. 203.

¹² I. m. 232.

¹³ I. m. 229., 237.

¹⁴ SCHRAM I. m. 519.

¹⁵ JUHÁSZ FERENC: A magyarországi jezsuita iskoladrámák története. Szeged 1933. 101–2. ÁLSZEGHY ZSOLT: A tizenhetedik század. Bp. 1935. 205., 216–217.

¹⁶ Author ac vindex Perfidiae sive Gerontius, Deo non minus ac Honorio Caesari rebellis. A Spectabili ac Magnifica Nobili ac Generosa Juventute Gimnasij Romano-Catholici in scenam datus Claudiopoli 1684. die 3 Julij. Eddig ismeretlen színlap a gr. Teleki László lt.-ből. Cluj Tört. Lt. (volt EM lt.) Mikrofilmje: MTA A 640/III.

tetszik, hogy a század utolsó évtizedeiben a magyar nyelvű színjátszás kérdése erősen tudatosodik".¹⁷

De ennél többről, összefüggő, kialakult irányzatról is beszélhetünk! Beszelnünk kell ilyesféléről az unitáriusok iskolai színjátszásában! Régóta ismeretesek a kolozsvári unitárius kollégium színjátszó hagyományai. A szenioroktól vezetett feljegyzések¹⁸ emlékeznek meg róla, hogy 1626. márc. 22-én Bethlen Gábor és kísérete tiszteletére komédiát rendezett az iskola, melyet három nap múlva a polgárságnak is bemutattak. 1627. aug. 21-én Aiaxnak Ulyssessel Achilles fegyveréről szóló versengését, 1652. okt. 18-án a bibliai Zsuzsannáról és a két vénekről szóló komédiát, 1669. ápr. 16-án a Jézus szenvedéséről írt tragédiát adták elő. 1680. dec. 30-án a mágnások és polgárok nagy sokasága által megtapsolt darab a gyermekgyilkos Herodesről szólt, 1700. dec. 30-án pedig a Jézus születéséről szólót játszották.¹⁹

Az utolsó eset kivételével, melynek ránk maradt nyomtatott programja is, a darabokról a fasciculások szükségű feljegyzésein kívül nincsenek egyéb emlékeink. A polgárság jelenlétének és tapsainak kihangsúlyozása két előadásnál is, az utolsónak nyomtatásban is megjelent kétnyelvű műsora alapján feltételezhetjük, hogy az előadások — legalábbis alkalmakként — magyar nyelvűek voltak. Hogy pedig számuk nagyobb lehetett annál, mint amennyit a fasciculások említenek, az a tény bizonyítja, hogy több olyan előadás szövege fennmaradt, melyekről semmi hír sincs a szeniorok feljegyzéseiben. Pedig a *Nativitatis Cunabula*-t a címlap szerint a növendékek az 1696. dec. 11-i vizsganapon adták elő.²⁰ A szenior azonban, amikor a vizsgáról ír, mindössze azt említi meg, hogy azok nagy ünnepélyességgel folytak le, és még eddig soha nem látott tömeg volt rajtuk jelen.²¹ A szenioroknak fontosabb volt a cantatiók, temetések, frequentatiók stb. jövedelmeinek bejegyzése, az elosztásukról való számadás, a különböző fegyelmi esetek, a hallgatók és végzett növendékek személyi ügyeinek megörökítése, mint a vizsgák és előadásokról szóló beszámolók. Vannak évek, hogy szót sem ejtenek róluk, vagy csak igen szűkszavúan. De éppen ezért az 1696. dec. 10-i bejegyzés analógiájára vizsgaelőadás tartására gondolhatunk legalább olyankor, amikor hangsúlyozzák a megjelentek nagy számát, a vizsgálatok sikeres lefolyását, mint pl. 1686. dec. 11., 1691. máj. 27., 1694. dec. 12., 1696. máj. 28.²²

De ha nem következtetésekre, hanem határozott adatokra, szövegemlékekre támaszkodunk, akkor is megállapítható, hogy a kolozsvári unitárius kollégiumban az iskolai színjátszás az egész XVII. századon végighúzódott. A század végén pedig folyamatosak voltak a magyar nyelvű előadások, semmiképp nem beszélhetünk egymástól független próbálkozásokról.

Az előadások ránk maradt szövegemlékei többek közt azért értékes dokumentumok, mert latin és magyar nyelven egyaránt fennmaradtak. Összevetésükből kitűnik, hogy a magyar előadások szövege nem a latinak egyszerű fordítása. A cselekmény, az események egymásutánja nagyjából egyezik ugyan, de számos mozzanat vagy csak az egyikben, vagy csak a másikban fordul elő, nem szövegszerű egyezés van közöttük, legfeljebb tárgyba vágó átültetésről beszélhetünk. Más volt a latin és más a magyar előadás légköre.

A magyar előadásokat sokkal inkább áthatja a magyar gondolkodásmód; a sajátos magyar, erdélyi viszonyok bennük sokkal jobban tükröződnek, mint a latin nyelvű előadá-

¹⁷ RMDE I. köt. 199.

¹⁸ A KUK fasciculuszainak lelőhelye Kolozsvár (Cluj) Unit. Püspökség irattára. Mikrofilmje: MTA A 635—636.

¹⁹ GÁL KELEMEN: A kolozsvári unitárius kollégium története. (Kolozsvár) 1935. II. köt. 178.

²⁰ „... ad Solemnem Publici Examenis diem exhibentur in Ludo Literario Vnitt. Claud. Anno sacrae Christianae 1696. die Xbris” Vö. KOCZÁNY I. m. 142.

²¹ „Celebratur Examen Generale cum solemnitate si quidem cives nostri nunquam forte a veneranda Antiquitate tanta frequentia adfuere nobis in examine, et duravit per dies tres integros.” Fasc. I. D. 63.

²² Fasc. II. 430, 501, és I. D. 25, 52.

sokban. A *Nativitatis cunabula* című darabban Mária és József beszélgetése a Betlehembe való indulás előtt a kor jogi gondolkodását ölti magára, mikor azon töprengenek, vajon vonatkozik-e rájuk is a császári *convocatoria*, a *serium mandatum*. Mária a *pogácsás tarisznyába holmi cipókat* rak az útra. A pásztorok beszéde erdélyi színt kap, benne a pásztorélet román kifejezéseivel találkozunk. A kis Jézust a *hostáiban* találják meg. Az ördögök születésének hírére rögtön ebédre ülnek össze, hogy a teendőket megtárgyalják, és a latin szövegtől eltérőleg *Dromót*, a korabeli magyar költészet gyakran szereplő alakját riasztja Pluto, hogy Herodes szívét betöltse méreggel.

Az Ovidius *Metamorphoses*-ére támaszkodó előadásokban a magyar szövegezésben a XVII. századvég feudális társadalmának, a közállapotoknak bírálataival találkozunk. Az aranykorban azért voltak boldogok az emberek, mert nem volt *dézsma*, *porció*, nem szolgáltak *konvencióért*. Nem félték *hadnagytól*, *ispántól*, nem voltak *frakciók*, nem dúlt a *bellum civile*; nem ismerték a címeiket, méltóságokat, „urak, szolgák mind egy renden voltak”, „fő s' jobbágy asszonyok együtt kontyolottak”. Ismételten kifakadnak a katonai terhek, a perlődések, a nagy prédálások, a közbiztonság megszűnte miatt. A boldog aranykor kulináris gazdagságának — az egyik darab *János pap országával* azonosítja — szellemes rajzában megcsillan a diákhumor. Gondtalanul éltek akkor a diákok, mellyészttve heverték a kövér kappanok, zabon hizott ludak, „sülve s' töltve jártak az kevér malatzok”. Minden utcában volt egy-egy zsíros konyha, az asztalra pecsenyét hordtak, ebéden, vacsorán feljárt a kocsonya. A Kőmál magától termett bort, a skóla udvarának közepén hatalmas kásahalom állott tejforrással, körülé pedig bor, sör folydogált. De ez folyt a Szamosban is, és ha eső esett, musttól áradt meg, míg a csatornákból aquavitae csurgott. Most bezzeg nincs kása, búza, fehér kenyér, még kenyér-héj sincs! A declamáló diák figyelemre méltó mozzanattal színezi a jelenetet: a színpadról akarja magát meghívatni vacsorára a nézőközönség soraiban ülő egyik polgárral. Az elképzelt vacsora finom falatairól való álmodozásának jelenetét nem lehet Molière *Fősvényének* a közönség soraiban tolvajt kereső monológjával összemérni, de lényegében ugyanaz a helyzet-komikum érvényesül itt is.

Míndezekről a latin előadások emelkedett, ünnepélyesebb szövegében nincsen szó. Latin nyelven a diákok az előkelő közönséghez, a mágnásokhoz, nemesekhez, a felsőbb egyházi előljárókhöz szóltak, olyanokhoz, mint az 1700. dec. 30-i előadás közönsége volt: a gubernális meg a felesége, a lányok meg a vejük és más előkelőségek.²³

Ezzel szemben a magyar nyelvű előadások közönsége a polgárságból, a város iparos, kereskedő rétegéből, a köznépből toborzódott. Részt vettek rajta a város, talán a környék nem magyar nemzetiségei is. Erre utalnak a darabok román nyelvi kifejezései, az egyikben a szászok, románok dicséretét tartalmazó jelenetek. Ez utóbbiban a román nyelv keveredik a magyarral, majd a szöveg több versszakon át románba vált át.

A magyar előadások merészebb hangját, a humornak és a komikumnak szabódabb érvényesülését, a szórakoztató elemek (közjátékszerű betétek: az apa és fia, a két szomszéd, a testvérek civódása) nagyobb szerephez jutását a hallgatóságnak ez az összetétele szabta meg. De éppen ez a kevésbé mértéktartó hang okozta Kolozsvárott a magyar nyelvű előadások vesztét. 1704. dec. 14-én, *ahogyán eddig szoktak volt gyakoroltatni*, Kapusi Miklós, a szintakszisták kollaborátora, a vizsgák alkalmából egy komédiát adatott elő, melyben csípős utalások voltak a vezetőség rovására. Másnap a rector Kapusit carcerba vetette, a moriót — a bolondos szerep eljátszóját — pedig bilincsekbe verette. A patrónusok testülete négy nap múlva tárgyalta az ügyet, és a következő döntést hozta: „Nyilván van, Kapusi Miklós idején meg hintetet T. fő mesterétől Praeceptor társaival edgjtűt, hogy ezen üdő tájban esendő

²³ „Nativitatem Dni N. J. Christi sub schemate Scenico adumbravi cum classe oratoria, praesente Excellentissimo ac Illustrissimo Regni Gubernale, Uxore, Illustrissimo item Stephano Veselenyi nobili ejusdem generi, nec non incluta sobole Catharina Banfi, aliisque fere innumerabilibus nobilissimis Amp. Reverendiss. clarissimis utriusque religionis viris.” Fasc. III. 78.

Generale Examenen semmi alienumokat, intermediumokat, még tisztességeseket is (melyek eddig szoktak volt gyakoroltatni) cursussaban, Examennyében ne elegyittene; mindazáltal mind fő mestere intése ellen s' híre nélkül, magok tanolo társaitolis meg intetven, különösen producait Actussában sok emberséges emberek jelen lételiben tisztí s' hivatalya ellen cselekedtet; töb helytelen szavai közöt T. Ecclesianknak előljároit böstelen s' illeten szókkal nevezgetvén. Teczet azert az Ecclesiai Törvényeknek (noha igazsagh szerent társaságbol valo kirekesztet érdemlene) vélle Atyaiképpen bänni, és egyébbel nem büntetnj (jobbulsát varván), első következendő szombatra készicsen egy szép, alázatos deprecatoria oratiot, legh elsőbenis meg követven bötsülletes Patronus Urainkot, az scholarchakat és az egesz Coetust; de praesenti vero eddig valo Collaboratori tisztiböl deponaltassék.

A mi a' Mendicansok dolgát illeti, mivel magok elméjéktől moczkos szokkal illeték Ecclesianknban valo bötsülletes embereket és gyermekeit, azért keményen megh czapattassanak.²⁴

A feljegyzések szerint a kurátorok már több mint egy évtizede rendetlenül adták ki a diákoknak járandóságaikat, a heti osztalékot. Ádáz harc dúlt Kolozsvári Dimén Pál rector és az egyházi előljárorság közt bizonyos elszámolási nézeteltérések miatt. Efféle csípős észrevételeket tehettek a diákok a vezetőségre. Az előljárorság kemény intézkedéssel lépett fel a magyar előadásokban szokássá vált merész hang ellen. Intézkedésük, a bekövetkező kuruc háborúk, a pestis, majd néhány év múlva a piactéri iskolának az elvétele adja a magyarázatát, hogy a kolozsvári unitárius diákok előadásai évtizedeken át szüneteltek. Ugyanakkor azonban ezentúl is voltak előadások a tordai iskolában. És hogy máshol is a kolozsváriakéhoz hasonló szellemben élt tovább az iskolai játék, bizonyítja Szentmártoni Simon nagyjaitai tanítónak a Kapusi Miklósséra emlékeztető esete. Az 1722. jún. 21-én tartott főtanácsi ülésen olyan komédia írásával és előadásával vádolták, melyben kifigurázta az esperest, kurátort. A főtanács határozatot hozott: „Serio imponáltatik minden tanítómester atyafiaknak, hogy afféle formális comoediáktól abstinalván az arsoknak reguláira és bizonyos Classicus Authoroknak expositioira legyenek egyenest intentusok, afféle haszontalan intervallumokra nem excurrálvár.”²⁵

A kolozsvári unitárius kollégiumnak szövegében is ránk maradt emlékei nemcsak mennyiségileg növelik az iskolai színjátszás emlékeinek a számát, nemcsak a latin—magyar nyelvűség és ebből következőleg a közönség összetételéről vallanak, hanem műfajtörténetileg is tanulságosak. Páresztendő időközökben ismételen előadott játékokról lévén szó, tetten érhető, hogyan fejlődött ezeknek előadásbeli technikája, mennyire tökéletesedett bennük a drámai műfaj. A magyar nyelvű előadások drámaiság tekintetében felette állanak a latinnak. Míg a latin előadást a szereplők csak elrecitálták, a magyarban kihasználták a témában rejlő drámai jelenetelés lehetőségeit. A latinban pl. csak beszélnek arról, hogy az emberek a vaskorban megromlottak, az apa fiával, a szomszédok egymással veszekednek. A magyarban a romlottság bemutatására megjelenítik az apának és fiának összeszólalkozását, a két szomszéd veszekedését, eljártsszák a két testvér birokra kelését. Ezzel nemcsak elevenebbé, érdekesebbé, színszerűbbé tették az előadást, hanem sokkal realiztikusabbá, drámaibbá. A latin változatban a declamáló csak elmondja, hogy a vízözön elpusztította az embereket, csak Deucalion és Pyrrha maradt életben, s ezek Themis tanácsára megújították az emberi nemet. A magyar ezt is nagyrészt dramatizálja. A vízözönt előkészíti Deucalionnak és a bírónak a beszélgetése, akik rosszat sejtének az istenek hangos tanácskozásából. A bíró nyomban kerekelt old, Deucaliont bízza meg, hogy feleségét riassza. Hatásos komikus helyzet alakul ki: ez feléje sem néz a bíró házatájának, ehelyett a maga feleségét menekíti.

²⁴ Fasc. III. 120—123.

²⁵ FERENCZI ZOLTÁN: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár 1897. 22.

Műfaj történetileg fejlődést figyelhetünk meg a *Nativitatis cunabula* témájának első feldolgozása (1696) és a négy év múlva végbemenő újabb előadása között is. Ez utóbbi szövegének hiányában nem lehetséges ugyan szövegszerű összevetést tennünk, de a ránk maradt műsor²⁶ is megmutatja a műfaji tökéletesedést. A második előadás célratörőbb: az „Augustus Császár által régen lött 's Christus születésével meg-ékesítették békesség, a' tizen-hetedik szintén el folyó seculumnak Felséges Leopoldus Római Császár által fel-állított békesség” egyazon voltát akarja megmutatni. A cél érdekében az eredeti huszonegy jelenetet tízre csökkentti. Az előzményeket megrövidíti, elhagyja a napkeleti bölcsek látogatását követő, Jézus életét tárgyaló jeleneteket, s ezzel nagyban növeli a játék egységét. A megmaradt rész sokkal alkalmasabbá vált a dramatizálásra. Kerek betlehemes játékká bővült az 1696-os előadás 9–10. része. A színlap szerint ugyanis az angyal nemcsak jelenti a pásztoroknak Jézus születését, hanem azok „Betlehemben menvén a' Gyermekek-Jézust meg-falálják és vissza menének ditsérvén Istent”. Az udvari ünnepek barokk pompájára emlékeztet, hogy a darab Lipót császár dicsőítése után „a' békességért-való örvendezés Musica zengésével” ért véget, az énekhar zenekísérettel a béke himnuszát adta elő.

Az előző évek gyakorlata alapján, meg minthogy a program kétnyelvű, arra kell gondolnunk, hogy az előkelőknek most is latinul játszották el a darabot, de magyarul előadták azt a város polgárságának is.

Ez a körülmény és az a tény, hogy rövidebb-hosszabb időközökben ugyanazt a témát más, tökéletesebb megoldással hozták színre, azt bizonyítja, hogy az unitáriusok színjátszása nem elszórt kísérletek sorozata volt, nem folytonos újakezdés, hanem folyamatos szokás, élő hagyomány. A darabok írásakor az előző évek örökségére támaszkodtak. Nemcsak az ugyanazon témát feldolgozó előadások szerzői. Az 1696-os *Nativitatis cunabula* nemcsak szerkezeti felépítésében (beköszöntő, a cselekmény summázása, köszönetmondás), hanem nyelvi kifejezésekben, díszítő elemekben is sok rokonságot mutat a *Világnak amaz réghi zürzavarból való eredete . . . és egyetlen állapottjáról* szöveggel. Ugyanazokat a pogány mitológiai elemeket használják itt is ékítményül: Jézus születésekor jelen van a szülőanyák védnöke, Lucina, bölcsőjét a nimfák és gráciák rakják teli rózsákkal. A *Christus urunk születése tajban levő bekessegről* szóló rész az arany- és ezüst-kor ovidiusi rajzából ihletődött.

Az iskolai előadások szokása, azok nyelvében a hallgatóság összetételéhez való alkalmazkodás, a téma feldolgozásában a múlt örökségének hasznosítása, a darabok szerkezeti felépítésében, kifejező eszközeiben megfigyelhető analógiák, párhuzamok gyakorisága azt mutatja, hogy a protestáns felekezetek között a XVII. század végén a magyar nyelvű előadásoknak az unitáriusoknál volt legjobban kialakult irányzata. Valóban nem véletlen, hogy a világi színjátszás megeremtésének kísérlete ebből a környezetből indult ki.

Mikor Felvinczi György, a kollégium egykori növendéke (1664–75 között) színjátszási engedélyért folyamodott a császárhoz (1696), bizonyára erre a színjátszó hagyományra is támaszkodott. „Párbeszéd formájában . . . jelenetekbe és felvonásokba osztott komédiák, tragikomédiái játékok” írását gyakorolta ő is, mint amilyen párbeszédbe szedett jelenetek sorozatai voltak a kollégium előadásai. 1693-ban *Comico-tragoedia* címen *megjobbított* változatban nyomtatta ki ifjúkori munkáját, a *Divisio Regnorum Plutonis, Iovis et Neptuni, vullgo Ördögök történetét*.²⁷ Az első kidolgozás szövegének hiányában csak feltételezhetjük, hogy műfaji tekintetben a *megjobbítás* olyasféle tökéletesedést mutat, mint a *Nativitatis cunabula* második változata az elsőhöz képest.

Dömötör a kolozsvári unitárius kollégiumban játszott darabokat nem vette fel az RMDE gyűjteménybe. A népies vallásos drámákkal kapcsolatban megemlékezik ugyan arról,

²⁶ Lelőhelye a kolozsvári Unit. Teol. Könyvtár. Mikrofilmje: MTA A 251/III. Vö. MKSz. 1884. 118. és RMDE I. köt. 237.

²⁷ VARGA IMRE: Egy fejezet a XVII. századi polgári irodalom történetéből (Felvinczi György). ItK 1960. 51–64.

hogy „az unitárius iskolák feljegyzései is gyakran utalnak karácsonyi, vízkereszti előadásokra, melyeknek jó része bizonyára magyar volt; a kolozsvári iskola 1700-ban tartott előadásának programját nyomtatásban is megörökítette”.²⁸ De hogy a programon szereplő darab egypár esztendővel előbb eljátszott és szövegében is ránk maradt előadásnak új feldolgozása, ezt nem említi. Sem ennek, sem az 1698-as előadásnak szövegét nem közli. Ez utóbbiról érthetetlen módon csak annyit mond, hogy 1698-ban a „Poetika Classis alumnusi” egy kis három személyes jelenetet adtak elő; ez az *Oriásoknak az Istenekkel, de leg kiváltképpen Jupiterrel való veszekedések* feltehetőleg Felvinczi *Comico-Tragoediájának* ismeretében, annak utórezgéseként jött létre.²⁹ A fenti jelenet egy hosszú lélegzetű, előadott iskolajátéknak egyik meglehetősen jelentéktelen része. Kétségtelen, hogy az egész darab megérdemelte volna, hogy a régi magyar drámák gyűjteményében napvilágot lásson létezésének pusztá ténye és a fentebb nagy vonalakban vázolt műfaj történeti tanulságai folytán.

Az 1667 karácsony előestéjén Nagybányán előadott, első nyomtatásban is megjelent protestáns iskoladrámát az RMDE a jelen század első évtizedében Dézsi Lajostól közölt ismertetés³⁰ alapján tárgyalja.³¹ Eszéki dramatizált hitvitájának témáját egy egykorú, nagy port felvert szenzáció szolgáltatta. Sabattai Cevi (1626—1676), egy hatalmas területet és a zsidóság nagy tömegét megmozgató szektának a feje és néhány száz híve a darab előadását megelőző évben áttért az izlám vallásra. Hitehagyása — melyet „még a gyerekek is ismertek”, melyen „kárörvendve kacagtak a törökök” — szolgáltatta Eszékinak az alkalmat, hogy a zsidó próféták jövődőléseiből négy hosszú felvonáson keresztül megmutogassa, beteljesültek a Messiásra vonatkozó ígéretek, itt az ideje a zsidók megtérésének, amint ezt cselekszi a dráma polemizáló rabbija is. Minthogy az előadást karácsonykor játszották, Eszéki a négy felvonást megtoldotta a tárgyhoz úgyis illő, Jézus születéséről szóló ötödik résszel. A darabnak Teleki Mihály költségén megjelent példányaiból ma valóban egy sem áll rendelkezésünkre, de megvan Dézsinek a marosvásárhelyi unicumról a századforduló táján készített másolata.³²

*

A XVII. század magyar nyelvű előadásainak adatait gazdagítja egy nemrég előkerült program-nyomtatvány tudósítása.³³ Iglón az 1685. máj. 16-i tavaszi vizsgán a szónoklat és poétika osztály 84 tanulója a lutheránusból katolikussá lett Marci János rectorátusa idején *De Jesu Christo Nazareno* címmel — lehet, hogy Marci szerzeménye volt — latin, német, magyar nyelven tragédiát adott elő.³⁴ A felső-magyarországi német városok iskoláiban is játszottak tehát a latin és német nyelven kívül magyarul is iskolai előadásokat, vagy ahogyan Ladiver példája mutatja,³⁵ legalább magyar közjátékokat. „Löcsén 1694-ben megszólal *Maga siralmas sorsát keseregő magyar Thalía*.”³⁶

Az erdélyi szászok központjából, Nagyszébenből is maradtak ránk a XVII. század végéről adatok és szöveg emlékek magyar nyelvű dramatizált jelenetekből, actusokból, előadott komédiáról.

²⁸ RMDE I. köt. 227.

²⁹ I. m. 222.

³⁰ DÉZSI LAJOS: Egy protestáns iskoladráma a XVII. századból. AÉt. 1908. 610—616.

³¹ RMDE I. köt. 227, 237.

³² Szegedi Tudományeg. Központi Könyvtára ki. Dézsi Lajos hagyatéka: Verskéziratok másolatai 47. sz. Mikrofilmje a MTA A 268/IV.

³³ Pozsony (Bratislava) Lycealna Knižnica. Kézirattár Collectaneorum vol. VIII. (Sign. 15.) p. 585. Dr. Ján Čaplovič, a könyvtár vezetője hívta fel rá a figyelmemet.

³⁴ „Actum Oratorio-Poeticum Idiomatico Latino, Germanico et Hungarico tragice peracturi sunt sequentes Philomusi . . .”

³⁵ ALSZEGHY I. m. 224. VL. RUŽIČKA: Eliás Ladiver mladší Slovenský pedagog. Turčiansky Sv. Martin. 1946. 114—115.

³⁶ RMDE I. köt. 196.

Terjedelmesebb, komolyabb dráma, melyet Szebenben játszottak, a névtelen *Comico-Tragoedia*³⁷ kívül ez ideig nem került elő. Az iskolai előadások egy kezdetlegesebb fajtáját képviselik azok a részben nyomtatásban,³⁸ részben kéziratos gyűjteményben³⁹ fennmaradt emlékek, melyek tárgyban, színrevitelben elütnek más iskolák eddig ismert színjátszó tevékenységétől. Lényegükben párbeszédés jelenetek, dramatizált verses köszöntések, melyekben azonban az egymás után declamáló szereplők egymáshoz kapcsolják mondanivalójukat, a felvett szálát fűzik tovább.

E jeleneteknek drámai szempontból legkezdetlegesebb formája a köszöntő versciklusnak egy fajtája, melyet általában *ritmus*nak neveznek. Néhány declamáló szokványos üdvözlése és jókívánságának elhangzása után hangot változtatnak, tréfálgodásba, a köszöntéstől eltérő témakörbe ugranak át. A *Vett-jegyzet*könyvnek Zabanius Jánost Hermann nevű fiának születésekor ünneplő versciklusában⁴⁰ a kitérés azzal történik, hogy az egyik declamáló sajnálkozását fejezi ki azért, mert egyesek odahagyják az iskolát, mesterség-tanulásra adják magukat. A távozók éppen ezt dicsérik:

A sok tudos ember már el sem tud élni,
Ha tsak mesterséget nem kezd tanulgatni.

Szóba kerül a szabó, posztócsináló, kalapfestő, kádár, bognár, szíjgyártó, aranyműves, hegedűs, poroszló stb. mestersége, szinte egy kis vetélkedés alakul ki a mesterség-tanulók és az iskolában továbbmaradók között. A *Vett-jegyzet*könyv egy másik köszöntő versciklusában⁴¹ Franck Györgyöt az egyik tanuló így köszönti:

Mennyi tserép vagyon szebeni házakon,
Mennyi saláta nő az egész vilagon,
S mennyi víz le folj városi utzákon,
Annyi tallért nektek szent György napja hozzon.

Erre replikál a következő versmondó: jó is lenne, más ruhában járnék akkor. A tréfálgatás jogát azonban magának követeli egy Lesch András nevű növendék:

Mert engem Jantsival inauguráltak,
Hogy legyünk mesteri ez ily játékoknak,

és utána Pellionis János valóban az előbb megütött hangnemben folytatja a jókívánságok tréfás, halandzsaszerű elősorolását.

Drámaszerűbbek az *actus*nak nevezett jelenetek. 1697 áprilisában ilyen, egy nap alatt összecsapott *extemporaneus actussal* jelentek meg a Magyar Skóla tanulói a márc. 9—ápr. 16-i kolozsvári országgyűlésről váratlanul hazatérő Zabanius János köszöntésére. A „déllyesti órákban” itt játszották el a *Prodromus comediaet*,⁴² melynek szerzője valószínűleg Solymosi Nagy Mihály praepceptor volt. Ismételten szóba jön benne egy tervezett komédia előadása,

³⁷ Dömötör i. m. FK 1955. 410—419.

³⁸ SOLYMOSI NAGY MIHÁLY: Genethliacon in Natalem. Szeben 1697. [RMK I, 1495.] Mikrofilmen: OSzK FM2/0116. Obsequium Honore. Szeben 1697. [RMK I, 1511.] Mikrofilmen: OSzK FM2/042.

³⁹ Vett-jegyzetknyv. Kolozsvár (Cluj) EK 970. Mikrofilmje: MTA A 3/III. (Vö. a 6. számú jegyzettel.)

⁴⁰ 34a—37b.

⁴¹ 41a—44b.

⁴² Vett-jegyzetknyv 45a—51a.

melyet Zabanius hazajövetelére szántak, de annak bizonytalan időpontja miatt még nem készültek el vele. Mostani megjelenésüknek a célja a köszöntésen kívül éppen a komédia előadására való meghívás — és a jelenlevők mulattatása. Ezért fűszerezik actusukat diákostréfálkozással. Mulatozásról, ivásról álmodozik és beszél a szereplők egy része, akiket mások leintenek, mert most a komédiára kell készülniök. Majd egy magukkal hozott havasi kürtről halandzsálnak, mondanak nagyokat. Túlnyomórészt tizenkettes sorokban hatvan strófán át pereg az egymást váltó szereplők ajkán a rövid monológok sorozata. A bevezető *Cantiót* azonban énekelték, valószínűleg trióban. A szereplők csak egyszer jutnak szóhoz, de szavaik egymásba kapcsolódnak, mindegyikük továbbviszi a felvett szálát, egymásnak replikálnak.

Az *actus*ban emlegetett komédia alig lehetett más, mint a névtelen *Comico-Tragoedia*. Ennek szereplőit sorolja fel a *Vett-jegyzetkönyv*ben máshol olvasható prolóus,⁴³ melyet a gyűjteményben közvetlenül megelőz az az ötstrófás *Cantio ad D. Consulem*, mely a néhány levéllel később lejegyzett *Prodromus comediae* szövege szerint ennek énekelt bevezetője volt. A *Prodromus comediae* a *Comico-Tragoedia* előfutára volt, ahogy erre a *prodromus* szó is utal, rövid idővel megelőzte a komédia eljátszását, Ennek előadási ideje is 1697 tavaszára esett tehát,⁴⁴ és nem 1694-ben játszották.⁴⁵

Kevés akció történik, a fellépő személyek inkább csak beszélgetnek, de az igazi drámák módjára, tehát ugyanaz a személy többször is szót kap Solymosi Nagy Mihály *Cantio Valedicatoria* című, nyomtatásban is megjelent kis darabjában.⁴⁶ Négy szerepet duóban, kettőt trióban énekelve játszottak el 1697 telén a szebeni Magyar Skóla grammatikai osztályú növendékei abból az alkalomból, hogy Weber Péter, szebeni bíró fia németországi tanulmányútra indult. Solymosi azt a jelenetet dramatizálta benne, hogyan sikerült a fiúnak legyőznie szülei és testvéreinek az ő külföldi útját megakadályozni törekvő ellenszegülését, és hogyan búcsúztak el egymástól a család tagjai.

A dramatikus forma tekintetében hasonló, de nem énekelt, hanem rövid verses szerepekből álló jelenetben pereg le előttünk az éppen vizsgára készülő Magyar Skóla növendékeinek felsorakozása, átfűtve a vizsganap izgalmaiktól. A szöveg a *Vett-jegyzetkönyv*ben maradt fenn,⁴⁷ és azért is érdekes, mivel az 1698. máj. 16-i examenre készült, majdnem egy évvel azután, hogy Solymosi kétévi praepceptorság (1696—97) után megvált az intézménytől.

A magyar előadások szokása tehát nemcsak kizárólag az ő személyéhez fűződött. Mégsem lehetett ő utána hosszú életű. A versek már 1697-ben a Magyar Skóla tanulóinak csökkenéséről beszélnek.⁴⁸ 1698 után nem ismerünk rá vonatkozó adatokat.

A főként Solymosi praepceptorsága alatt virágzó magyar játékok abban a kedvező légkörben jöttek létre, mely a század második felében Szébenben a drámai előadások tekintetében megfigyelhető. A szász lutheránus iskola *Matriculája* szerint bevett szokás volt a latin nyelvű színjátszás. Különösen támogatta a színelőadásokat Franck Bálint királybíró, aki irodalmi tevékenységéről is ismert személy.⁴⁹ Az ő anyagi segítségével Kremes János rector idejében (1687—91) keresztényesített Terentius-darabokat adtak elő nagy sikerrel. Kremes néha egész esztendőn át vesződött a színdarabok betanításával, a próbákkal.⁵⁰

⁴³ 32a—33b. Kiad. DÖMÖTÖR, FK 1955. 418 és RMDE II. köt. 91—2.

⁴⁴ A névtelen *Comico-Tragoedia* előadása valószínű idejének Dömötör az 1694-et tekintti. (FK 1955. 418 és RMDE II. köt. 100.)

⁴⁵ A *Prodromus comediae actushoz* áll műfajilag igen közel SOLYMOSI NAGY MIHÁLY: *Genethliacon* in Natalem (RMK I. köt. 1495.) második darabja.

⁴⁶ A *Genethliacon* harmadik darabja.

⁴⁷ 53b—55a.

⁴⁸ *Meg maradt kevés számú Magyar skóla... Vett-jegyzetkönyv* 20a; *Skótlánk kevés iffiai, miért halgattok?*... I. m. 30b.

⁴⁹ Egyéb írásai mellett *Hecatombe Sententiarum Ovidianarum*... címmel Szében 1679. (RMK II. köt. 1456.) német, magyar, román versfordításokat adott ki.

⁵⁰ TEUTSCH: *Geschichte des ev. Gymnasiums A. B. in Hermannstadt*. Archiv d. Ver. für. sieb. Landesk. XVII. 70 s köv.

A Magyar Skóla dramatizált köszöntői, dramatikus jelenetei, a vizsgák alkalmával elrecitált versek sokszor emlegetnek *rilmusok*at, *actusok*at, *komédiá*kat, Az egyik exament záró köszönetmondó versben hálával fordulnak azokhoz, akik sokszor felgyűltek gyenge *actusaik* meghallgatására, s kéri elnézésüket, „Ha vétkeesen estenek *comediaink*”.⁵¹ 1697. aug. 21-én, Kőleséri Sámuel köszöntésekor, aki ekkor úgy látszik Solymosi után tanított a Magyar Skólában, az *actusok*, *rilmusok* kialakult szokására hivatkoznak.⁵²

A Skóla ilyen irányú működését szász forrásokból ez ideig nem ismerjük. De szász források alapján nincs tudomásunk az ebben az időben Szebenben működő Magyar Skóláról sem. Solymosi kiadványában *sebeni magyar tanítónak* nevezi magát,⁵³ egyik szerzeményében „Nagy-Szebenben levő Magyar schola”ról beszél.⁵⁴ Egy másik munkáját a *magyar iskola grammatikai osztálya* adta elő a nyomtatásban is megjelent mű címlapja szerint.⁵⁵ A *Vett-jegyzetkönyv* összeírója „akkori Nagy-Szebeni Magyar Praeceptor”-nak nevezi őt, ismételten beszél *Schola Hungarica Cib.*, a *sebeni magyar Skóláról*.⁵⁶ Valószínű mégis, hogy ez az iskola nem önálló intézmény, hanem a szász iskola magyar nyelvű tagozata volt. Itt tanultak magyarul a város és a környék szász polgárainak a gyerekei.

Működését, úgy látszik, Franck Bálint, Weber Péter, Zabanius János támogatták legfőbbsképpen. Ezért ünneplik őket olyan gyakran az iskola tanulói és tanítói. Különösen Zabaniust,

Ki promotora skólánknak,
Mert tanítot Maga hozot
Magyarok közül ide minékünk,
Hogy Nagy Szebenben lenne vezérünk.
Vigadjunk hát!⁵⁷

Máshol így beszélnek róla: „Skólánk édes atyja, 's kedves fautorunk, curad által tanulunk.”⁵⁸

A versmondásnak, a jelenetek eljátszásának a rendeltetése azonban nem csak a város szász vezetőinek és családjuknak az ünneplése, a köszönetmondás volt. Szolgáltáta ugyanazt a célt, mint a korabeli iskolai színjátszás általában: a bátor fellépést, a beszéd-, előadó-készség fejlesztését. De a szász gyerekek nem a latin beszédet, hanem a magyart gyakorolták:

Mert nem arra való e' tréfás magyar szó, hogy róla iteljenek,
Tsak gyermek epüljen, és bátran beszéljen, hasznosak így a versek,
Mert ki it szolni mér, van abban nemes vér...⁵⁹

Szereplésük és a Magyar Skóla fennállása azonban nem keltett osztatlan tetszést. 1697-ben valamelyik *actusuk* miatt olyan „balul ítelt” felőlük még sok barátuk is, hogy „fogadást fogattak”, fél esztendeig „semmit nem indítnak”.⁶⁰ Az 1698-as tavaszi vizsgákat bezáró *Epilogus examenis* pedig mintha nemcsak a vizsgálatok, hanem a Magyar Skóla végét is bejelentené:

⁵¹ Vett-jegyzetkönyv 28a.

⁵² I. m. 20a.

⁵³ RMK I. köt. 1511: „Michael N. Solymosi, Paed. Cib. Hung.”

⁵⁴ Uo. az *Ode hungarica* kezdősora.

⁵⁵ RMK I. köt. 1495.: „Declamavit Classis Grammaticaria Scholae H.”

⁵⁶ 18a, 41a, 20a.

⁵⁷ Vett-jegyzetkönyv 29b.

⁵⁸ I. m. 51a.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ I. m. 21a.

Examenünk 's magyar skolának e' vége,
Melynek vólt, vagon, 's lesz kevés kedvessége,
Nemely előtt viszont nagy becstelensége,
Avagy valakinek erre irigysege.⁶¹

Megpróbálkozik ugyan a reménykeltéssel: Isten segítségével szemben nem árthat az emberek dölyfössége, de okoskodása csupa önmegadó lemondás: Krisztus sem tetszett mindenkinek.

A szebeni Magyar Iskola rövid ideig virágzó előadásainak jelentősége magyar nyelvűségükben és abban a tényben van, hogy teljesen világi jellegűek, praktikus célokat szolgáltak

*

Módosítják-e a tárgyalt jelenségek a XVII. század iskolai színjátszásáról a kutatás eddigi eredményeit? Az új adatok megerősítik a magyar előadások tényét, és kiszélesítik azok területét. A kolozsvári unitárius kollégium olyan intézménynek látszik, ahol hagyományos szokás volt magyarul is rendszeresen játszani. Előadott darabjaik azonban kortörténetileg és műfaj történetileg jelentősebbek, mint irodalmi, művészi tekintetben. Bár fejlődést mutatnak a drámai jelenetelés, a drámaiság felé, lényegileg epikus alkotások, melyekben a szereplők a cselekményt jobbra elmondják, annak részeseivé, alakítóivá ritkán válnak; drámai felépítésről, cselekmény bonyolításról, jellemábrázolásról egyáltalán nem beszélhetünk. Pozitíven kell értékelnünk, hogy kifejezést adnak a korviszonyokkal való elégedetlenségnek, és bírálatokkal illetik a hatalmasoknak, a feudalizmusnak a polgárokra, népre nehezedő erőszakosságait. A történelmi helyzet alakulása a XVIII. század elején véget vet az iskolai előadások hagyományos szokásának, melyből a világi színjátszás megteremtésének csak tisztavirág életű kísérlete hajtott ki.

Új szint képviselnek a nagyszebeni Magyar Iskola előadásai. A dialogizált köszöntőtől a monológokból összeálló actusokon és mozgalmasabb dramatikus jeleneteken át fejlődnek a dráma felé. Az életből merített, világi tárgyú jeleneteik, komolyabb színjátszó tevékenységük azonban csak rövid ideig virágzott és torzó maradt a magyar színjátszás történetében.

Imre Varga

REPRÉSENTATIONS EN LANGUE HONGROISE DANS LES ÉCOLES AU XVIIIème SIÈCLE

L'auteur se propose de compléter par quelques données nouvelles l'histoire du drame hongrois au XVIIIème siècle et la liste des documents publiés dans le second tome de la collection des Documents Anciens du Drame Hongrois, publiée en 1960. Il s'occupe surtout des pièces qu'on avait jouées dans le Collège des Antitrinitaires de Kolozsvár (Transsylvanie) vers la fin du siècle et il démontre que la représentation des drames en langue hongroise à un public bourgeois et paysan n'était pas seulement fort en usage, mais elle était une véritable tradition vivante. Dans la composition des pièces on profitait des expériences antérieures, et bien que ces pièces ne soient pas de véritables drames au sens actuel du mot, elles montrent l'évolution du genre dramatique vers le perfectionnement et servent de base à G. Felvinczi, qui a fait des efforts pour réaliser le théâtre indépendant de l'Eglise et instruction.

Dans la seconde partie l'auteur traite les *rythmes*, *actes* et *scènes* qui ont été joués en langue hongroise à Szeben (Transsylvanie) par les élèves de la section hongroise de l'école allemande de cette ville saxonne dans la dernière décade du XVIIIème siècle. Comme le sujet a été puisé dans la vie quotidienne, ces déclamations servaient des buts pratiques. Elles ont été suggérées le plus souvent par la gratitude qu'on ressentait envers les dirigeants de la ville qui se préoccupaient de l'école hongroise où leurs enfants apprenaient le hongrois et s'exerçaient dans la pratique de cette langue par des représentations des comédies, actes et scènes dramatisés.

⁶¹ I. m. 56b.

REMETE LÁSZLÓ DIENES LÁSZLÓ ÉS A KORUNK

Dienes László 1926 februárban indította meg Kolozsvárott a *Korunk* című haviszemlét, amelynek első élete egészen a Horthy-fasiszta hadsereg észak-erdélyi bevonulásáig, 1940 szeptemberéig tartott. A folyóiratot 1957 januárjában támasztották fel, és azóta is megjelenik minden számának címlapján feltüntetve: „Alapította Dienes László”.

Dienes nemcsak alapítója, hanem 1928-ig egyedül, majd a következő év elejétől 1931 augusztusáig Gaál Gáborral együtt szerkesztője is volt a *Korunk*nak, és ez alatt az öt és fél esztendő alatt több mint félszáz írása, köztük egy terjedelmes tanulmánya jelent meg a szemle hasábjain.

A felszabadulás óta eltelt csaknem két évtized alatt már gyakran esett szó a két háború közti folyóiratról. Kortársi emlékezésekben, irodalom- és munkásmozgalom-történeti cikkekben, tanulmányokban méltatták a „régii” *Korunk*at, mint olyan lapot, amely a maga idején, a tőkés-földesúri Románia nehéz feltételei között missziót töltött be a haladó és forradalmi eszmék terjesztésével, és hatósugara a román határokon túl, az egész magyar nyelvterületre kiterjedt.

Megoszlanak a vélemények Dienes László szerepének megítélésében. Többen is úgy nyilatkoztak, hogy a lap első, Dienes által szerkesztett évfolyamait „a polgári ideológia és kultúra tipikus válsághalmok”-nek kell tekinteni (l. Gall Ernő cikkét a marosvásárhelyi *Igaz Szó* 1954 decemberi, Tóth Sándorét ugyanazon folyóirat 1956 januári számában). Mások említést sem tettek Dienesnek a *Korunk* első korszakában kifejtett munkásságáról, és csupán a második szerkesztő, Gaál Gábor érdemeit emelték ki (l. Csehi Gyula és még többek emlékezéseit a kolozsvári *Utunk* 1956 augusztus és szeptemberi számaiban).

Az *Utunk* 1956. október 5-i számában Dienes két régi fegyvertársa, név szerint Turnovszky Sándor és Szentimrei Jenő (ma már egyikük sem él) védelmére keltek a nem sokkal korábban (1953-ban) elhunyt barát, Dienes László emlékének. Turnovszky különösen szenvedélyes hangon szállt vitába a felületes ítélkezőkkel és azokkal, akik hallgattak Dienes úttörő szerepéről. Néhány sorban emlékeztetett pályafutására, jelezve, hogy Dienes forradalmi úton járt. Nyomatékosan kiemelte rendkívüli érdemeit a *Korunk* alapítása körül, és ennek során röviden foglalkozott a folyóirat első, 1926 februári számának élén álló cikkel, a programadó *Beköszöntő*vel. E *Beköszöntő*ben ugyanis sok minden egyéb mellett az olvasható, hogy a lap különféle, néha egymással ellentétes nézetek szabad fóruma lesz. A bírálók elsősorban ezt a részt olvasták az alapító fejére legfőbb bizonyítékként, hogy Dienes „eklekticista”, „polgári objektív” stb. szerkesztési elveket vallott. Turnovszky a kifogásolt mondatot nem kiragadva, hanem bővebb idézet keretében vette be rövid védíratába, és kommentár nélkül kiemelt tipografizálással közölte a *Beköszöntő* olyan utalásait, amelyek alapján már sokat veszítenek hangsúlyukból Dienes eklekticista jellegű kitételei.

Az a körülmény, hogy a nem sokkal Turnovszky cikkének megjelenése után (1957 januárjában) újra megindított *Korunk*ra az alapító neve is felkerült, Dienes bizonyos fokú rehabilitációját jelentette. Mégis, mintha a rákövetkező időkben feledésbe mentek volna a

szerepét megvilágító korábbi írások. Egyesek jó esetben humanista értelmiségi törekvéseket tulajdonítottak Dienesnek, vagy elhallgatták nevét (néha még olyankor is, amikor a Korunk forradalmi jellegének igazolására éppen Dienes cikkével, tanulmányával példálóztak — I. Kohn Hillél cikkét a Korunk 1961 júliusi, Mikó Imrét a Korunk 1962 novemberi, Izsák Józsefét az Igaz Szó 1962 novemberi számában).

A régi Korunkkal foglalkozó írások általában a folyóirat két, szerintük többé-kevésbé élesen elválasztható periódusát állítják szembe. Az elsőt, az 1926—1928 közötti korszakot a szigorúbbak polgári dekadens, az enyhébbek ítélik liberális polgári szerkesztői munka termékének minősítik, és azt hangsúlyozzák, hogy a lapot tulajdonképpen csak 1929—1930-tól lehet következetesen haladó és az akkori lehetőségekhez képest marxista orgánumnak tekinteni. A kritikusok szerint abban, hogy a Korunk harcok folyóirattá vált, Dienesnek főként passzív szerepkör jutott, mert ez mindenekelőtt Gaál Gábornak, a második szerkesztőnek az érdeme. Az értékelések kivétel nélkül átsiklottak azon a tényen, hogy Dienes neve, mint szerkesztő a Korunk felettébb dicsért 1930-as, sőt augusztusig az 1931-es számainak címlapján is ott található.

A Dienes Korunk-beli tevékenységét elmarasztaló, lekicsinylő vagy hallgatással mellőző írások szerzőinek többsége azonban bizonyos tények és alapvető dokumentumok ismeretének hiányában alakította ki véleményét. Akadtak, akik Turnovszky említett figyelmeztetése után és annak ellenére, változatlanul a *Beköszöntő* jelzett mondatát alapján ítélték meg Dienes törekvéseit, és nem korába állítva, a haladó és forradalmi törekvéseket gátló, bénító tényezők figyelembevételével mérlegelték a régi Korunkat, az alapító forradalmi múltjáról soha nem tettek említést, általánosságban abból indultak ki, hogy nem akart haladó irányú lapot indítani, a Korunk tehát szinte eredeti szándékától függetlenül vált utóbb azzá.

Úgy hiszem, hogy szerkesztői tevékenységének helyesebb megítéléséhez segítséget ad, ha ezúttal kissé alaposabban vizsgáljuk meg Dienes pályafutását, amire Turnovszky említett cikkében csak néhány sor erejéig térhetett ki.

*

Dienes László 1889. március 27-én született Tokajban. Apja Dienes Barna, a Szabolcs megyei Árvízmentesítő Társulat igazgatója, rangos, magasfizetésű hivatalnok, ősrégi protestáns nemesi családból származott. Anyja, Pusztay Erzsébet katolikus birtokos nemesi familia leszármazottja volt. Nyolc gyermeküket (öt fiú és három leány) gondos nevelésben részesítették.

A Dienes-kúria Debrecen egyik legszebb pontján, a Nagyerdőhöz vezető fasoron állott. László a debreceni református kollégiumban végezte gimnáziumi tanulmányait. Emigrációja alatt, a harmincas évek derekán készített önéletrajzi regényében (*A gyökerek elszakadnak* c. két és félszáz oldalas kéziratot özvegye őrzi), melyből a moszkvai Új Hang közölt egy részletet 1939-ben *Üvegház a fasorban* cím alatt, Dienes idézte gyermekéveit. Otthonát úgy mutatta be, mint „üvegházat” az áthidalhatatlan társadalmi és gazdasági ellentétek által szerteszabdalt nagy civisvárosban. Értelme, szociális érzékenysége csakhamar arra készítette, hogy kitekintsen az üvegfalakon, rokonszenve már korán az egyszerű emberek mellé állította. 1952-ben hivatalos célra készített önéletrajzában jegyezte fel, hogy még gimnazistaként tanult meg németül és franciául, ugyanakkor ébredt fel érdeklődése a társadalomtudomány iránt, akkoriban az evolcionista Herbert Spencer és Darwin művei hatottak rá.

A Dienes-gyermekek életútját összehasonlítva úgy tűnik: a szülők megkövesedett konzervatívizmussal szembeni lázadozásoként csaknem valamennyien érdeklődést mutattak az akkori idők haladó vagy haladónak vélt eszméi iránt. (Az ott kialakult légkört idézte nyárs-polgári álmélkodással és sóvárgással Szabó Lőrinc *Tücsökzene* című versciklusában.) Tény az, hogy a tízes évek körül Dienes László, Pál, Kálmán és Lajos egyaránt szerepet vállaltak a haladó diákmozgalmakban, az 1919-es Tanácsköztársaság idején valamennyien az élvonalban haladtak, az ellenforradalom felülkerekedése után üldözték őket. (Dienes Pál végül Londonban

kötött ki, ahol mint matematika professzor szerzett világhírnevet, Dienes Lajos az USA-ba került, ahol a bostoni élettani intézet igazgatója lett.)

Dienes László jutott legmesszebb a forradalmi úton. 1907-ben került Budapestre, ahol a jogi karra iratkozott, rövidesen részt vett a szocialista diákok szervezete és a Galilei Kör munkájában, fiyereihez hasonlóan írt a radikális polgári Huszadik Századba.

Fejlődését elhatározó módon befolyásolta, hogy 1909 januárjában Szabó Ervin, a magyar forradalmi munkásmozgalom egyik előfutára, a Fővárosi Könyvtár vezetője meghívta őt az általa vezetett intézménybe, ahol először (1909 február-június között) még csak mint ideiglenes alkalmazott fél esztendőn át dolgozott.

„Pesten Szabó Ervin hatása alatt ismerkedtem meg a marxizmussal” — írta Dienes 1952-es önéletrajzában.

1910—1911-ben, majd a következő tanévben is Párizsban folytatta tanulmányait, a Sorbonne-on, az École des Hautes Études Sociales-ban és a Collège de France-ban. Megmaradt egy 1910. június 30-i keltezésű Szabó Ervinhez írott párizsi levele (Párttörténeti Intézet, Szabó Ervin-levelezés), amelyben jelezte, hogy atyja világnézeti okokból helytelenítette a szabadabb levegőjű Párizsban való tanulását. „Párizsban tanult meg újságot olvasni”, és a szocialista l'Humanité-ből, valamint a Guerre Sociale-ből szedte a „mindennapi mérget”, írta Dienes Szabó Ervinnek. Önéletrajzában utalt arra is, hogy eljárt politikai gyűlésekre, Anatole France és Jaurès beszédei hatottak rá.

1910 novemberében alkalmazták véglegesen a Fővárosi Könyvtárban. Ugyanebben az évben készült el *A közgazdaságtan módszeréről* c. doktori disszertációjával. Közreadta első maradandó értékű könyvtártudományi cikkét a Népművelés c. folyóiratban (*Centralizáció a könyvtárügy terén* címen). Második párizsi éve alatt már fizetés nélküli szabadságként önjerejéből fedezte létfenntartását. 1912-től dolgozott tartósan a Szabó Ervin által igazgatott Fővárosi Könyvtárban, ahol már ott találhatta Madzsar Józsefet, Kőhalmi Bélát, Braun Róbertet, Pikler Blankát és Szabó Ervin más olyan munkatársait, akik nemcsak a magyar könyvtárügy új utakra terelésében, hanem a haladó eszmék terjesztéséért folytatott küzdelemben is fontos szerepet vállaltak.

1912—1914 között Dienes egész sor cikket, tanulmányt, bibliográfiát készített, amelyek részben a Huszadik Század, részben a Társadalmi Múzeum Szemléje, részben a Könyvtári Szemle hasábjain láttak napvilágot. Bibliográfiai munkásságának súlypontjában a szociálpolitika irodalma állott.

Világnézetének radikalizálódásához az első imperialista világháború kitörése adott elhatározó indítékot. A kevesek közé tartozott, akik már kezdettől fogva szót emeltek a rabló-célokért indított világméretű öldöklés ellen. Pályatársait is burkoltan-nyíltan arra ösztönözte, hogy állítsák a könyvtárakat a békeharc szolgálatába (*A könyvtárak és a békemozgalom*. Könyvtári Szemle, 1915). Széles körökhöz szóltak a Huszadik Században megjelent bátor és szenvedélyes háborúellenes írásai 1915—1918 között (*Az ár ellen, Egy entente vélemény, Egy bátor ember*).

Mint ismeretes, a Fővárosi Könyvtár 1917—1918-ban, a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követő hónapokban vált az akkor kibontakozó és Szabó Ervin irányítása alatt álló forradalmi antimilitarista mozgalom egyik illegális központjává, a „forradalom melegágyává”.

Szabó Ervin, Madzsar József, Kőhalmi Béla, Braun Róbert, Pikler Blanka és más haladó, valamint forradalmi értelmiségiek mellett, akik a Fővárosi Könyvtárban dolgoztak, Dienes László is részt vállalt az 1918—1919-es forradalmak előkészítésében.

1918 szeptemberében elhunyt Szabó Ervin, de tanítványai ott voltak az október 31-i polgári demokratikus forradalom győzelméért vívott harcban. Dienes emlékezése szerint 1918. október 31-én Madzsar Józseffel, Kőhalmi Bélával és Babits Mihállyal, a költővel rőtta az emberektől feketéllő belvárosi utcákat, a Kossuth Lajos utcai Astoria Szállóban rögtönzött forradalmi főhadiszállás környékét, a Károly körutat, az Andrassy utat, ahol szavalatokkal,

előadásokkal lelkesítették a tömegeket, serkentették új és új forradalmi követelések előterjesztésére.

Dienes a budapesti Párttörténeti Intézet felkérésére készített visszapillantásában csak röviden utalt arra, hogy a Szovjetunióból hazaérkezett Kun Béla, a KMP első titkára, még 1918 végén meghívta őt egy értekezletre, ahol úgy nyilatkozott: a pártra váró nehéz időkben számít Szabó Ervin tanítványainak támogatására. Ezután Dienes néhány sorban megemlítette, hogy amikor 1919. február 20-án a burzsoá-szociáldemokrata kormányzat a terror eszközeivel próbálta elnémítani a kommunista pártot és Kun Bélát, valamint az egész pártvezetőséget bebörtönözte, akkor ő (Dienes) szerepet vállalt az üldözött KMP második, illegális vezetőségének megteremtésében.

A Dienes vezetése alatt álló Fővárosi Könyvtár igazgatói szobájában alakult meg a kommunista párt illegális vezetősége. Dieneset bízták meg a pártkassza kezelésével és egyéb bizalmi feladatokkal is.

Kiemelte Dienes ilyen irányú szerepét Hevesi Gyula — volt népbiztos — akadémikus is az *Egy mérnök a forradalomban* c. 1959-ben megjelent memoárjában (215—216.). Új adalékokkal gazdagította a Dienes kockázatos vállalkozásáról szóló képet az MSZMP tudományos közlönyében, a Társadalmi Szemle 1959-es évfolyamában (februári szám 94—98) írt emlékezésével Rákos Ferenc, a KMP egyik alapítója. Különösen aláhúzta Dienes érdemeit a második, illegális pártvezetőség megalakítása körül a Tanácsköztársaság volt népbiztosa, Lukács György akadémikus a Fővárosi Könyvtár ilyen irányú kérdésére nemrég adott levélválaszában, hangsúlyozva, hogy Dienes László hívta össze a szabadlábban maradt, de egymástól elszigetelt kommunista vezetőket.

A kortársak visszaemlékezéseinél teljesebb körképet találunk Dienesnek a proletárforradalom előestéjén kifejtett rendkívül jelentős tevékenységéről egy valószínűleg Nagyváradon megjelent Tanácsköztársaság alatti kiadványban, amely a munkásmozgalmi ritkaságok közé tartozik. Egyetlen ismeretes példánya a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1919-es gyűjteményében található. A címlap nélküli füzet: cikkgyűjtemény. Szövegéből kiderül, hogy egy Vörös Könyv című sorozat második száma volt. Ennek a számnak a 19—20. oldalán jelent meg Heller Samu *Nagyvárad — menedékhely* című cikke. A szerző a proletárforradalmat megelőző hetek eseményei közül a Nagyváradon és Budapesten folyó illegális kommunista munkáról közölt igen érdekes adalékokat. Elmondta, hogy a KMP Központi Bizottságának néhány egérutat nyert vezetője 1919. február 20-a után Nagyváradra menekült, és ott folytatta illegálisan munkáját. Nagyváradon nyomták ki a betiltott Vörös Újság egyik számát, ennek 5000 példányát Budapestre kellett szállítani, a megbízott két címet kapott, Sikorszky Lajosét és Dienes Lászlóét. A fővárosba érkezve az utóbbit kereste föl:

„A Fővárosi Könyvtárban könnyű volt dr. Dienes elvtársunkra ráakadni — írja —. Az előszobája telve várakozókkal, lelkes galileistákkal, kommunistákkal. Dienes hivatali helyisége volt az az összekötő kapocs, amely a még le nem tartóztatott központi bizottsági tagokat összetartotta. Ő tudta majdnem mindegyik exponált elvtársnak a rejtekhelyét, és ha kellett, megbízható küldöncök útján érintkezett is velük. Nála volt a kommunisták pénzének nagy része is. Ő gondoskodott róla, hogy a letartóztatottak részére rendes étkezést vigyenek be a fogházba, a családtagjaik pedig megfelelő pénzsegélyben részesüljenek. Hozzáküldötte Szamuely Tibor elvtárs a rőpiratok kéziratait is, és ő gondoskodott, hogy amennyiben lehet, azok ki is nyomattassanak és terjesztessenek. Mindezeket olyan nyájas közvetlenséggel és felütnő nyugalommal intézte, mintha csupán ezekből állanának a főkönyvtárosi teendők.”

*

Dienes Lászlónak vezető szerepet juttattak az 1919-es Tanácsköztársaság idején. Mint Budapest egyik (kommunisták által delegált) népbiztosa, 1919. március 21-én tagja lett a

Forradalmi Kormányzótanácsnak. Ezt a tisztségét egészen április közepéig töltötte be. Emellett még március 30-án kinevezték országos könyvtárügyi megbízottnak.

Népbiztosként egész sor mély szociális érzékre valló intézkedést kezdeményezett, így többek között a proletárgyermekek ingyenes fürdetését szervezte meg, emellett a zárt- és magánparkok, kertek megnyitását a gyermekek és általában Budapest közönsége előtt. 1919. április 13-án Dienes László ünnepi beszédet tartott az addig csak belépődíj ellenében hozzáférhető Margitsziget megnyitásán, amint erről az Érdekes Újság c. képeslap korabeli fotója és igen sok riport tanúskodik.

A városi népbiztosi tisztség megszűnése után is több országos fontosságú megbízatást ruháztak Dienesre a Tanácsköztársaság hónapjaiban. Részt vett, mint küldött, a Tanácsok Országos Kongresszusán, ahol beválasztották a fontos államügyekben végső fórumként döntő Nyolcvanas Bizottságba. Reá bízta Budapest egyik kerületében az ellenforradalmárok által rejtgetett fegyverek felkutatását, jelentkezett a Vörös Hadseregbe, de katonai kiképzése (erre azért volt szüksége, mert az imperialista háború alatt nem volt katoná) a Tanácsköztársaság bukásáig még nem fejeződött be, így nem került a frontra.

Dienes mint a könyvtárpolitika országos irányítója is maradandó tettekkel írta be nevét a Tanácsköztársaság történetébe, egyszersmind hazai kultúrhistóriánkba. Munkatársával, egyben helyettesével, Kőhalmi Bélával együtt a magyar könyvtárügy százados elmaradottságának gyors felszámolására készültek, és tervek egész sorát dolgozták ki, számos kezdeményezést tettek. Céljuk volt a tudományos könyvtárak körüli anarchia felszámolása, egységes könyvtárrendszer megteremtése, központi bibliográfiai intézet felállítása, a főváros és az egész ország benépesítése kis kultúrcentrumokként szolgáló könyvtárakkal, „gyári könyvtárrendszer” megteremtése stb. Dienes kezdeményezésére az ő bevezető előadásával sikeresen lefolytatták az ország első könyvtárosképző kurzusát, a Fővárosi Könyvtár hálózatát a rendelkezésre álló idő rövidsége és a világháború okozta inség, a blokád, az intervenció háború ellenére sikerült két új fiókkal növelni négy és fél hónap alatt. (A Horthy-rendszer 25 éve alatt csak öt új fiók létesült.)

A Tanácsköztársaság bukása, 1919. augusztus 1. után Dienesnek menekülnie kellett. Több mint fél esztendőn át Magyarországon bujkált, különböző helyeken. Magas vérdíjat, 100 000 koronát tűztek ki a fejére. A Párttörténeti Intézetben őrzik Dienes ez időkből maradt néhány levelét, amelyet feleségéhez írt, és minden valószínűség szerint a feleségét utóbb letartóztató Horthy-rendőrség „mentett át” az utókornak. A javarészt magánjellegű írásokból különösen jellemző Dienes állhatosságára az egyik, 1920 január közepé táján írott levél (pontos dátum nincs rajta, mert Dienesnek rejtekhelyén nem volt naptára), amelyben az öt fenyegető halálos veszedelmek között is vállalta „bolsevik vezér”-i múltját, és biztatta csüggedő asszonyát, hogy ezzel a „szép múlttal” ne szakítsanak, „erre építsék” új életüket.

*

1920. január 15-én sikerült egy kommunista hajóskapitány segítségével „hajófütként” Pozsonyba, majd azután Bécsbe jutnia. 1920 őszén Csehszlovákián át ment Romániába, ahol Bölöni Györggyel megalapították a rövid életű Bukaresti Hírlapot.

„A lap megszűnése, illetve a radikális irányt képviselő szerkesztőség eltávolítása után néhány hónap múlva Kolozsvárra mentem s itt éltem egészen 1929-ig. Eleinte mint a francia nyelv tanára dolgoztam, majd mint a Keleti Újság munkatársa” — emlékezett Dienes 1952-es, hivatali célra készült önéletrajzában. Erdélyi működéséről értékes adatokat közölt a Londonban élő Darvas Simon (1963. augusztus 11-én válaszolva néhány kérdésemre). Darvas Simon, a jó tollú publicista, az 1919-es Tanácsköztársaság bukásáig előbb a radikális polgári, majd a forradalmi értelmiséggel tartott, 1919 után Erdélybe ment és ott mint egy újságvállalat részese

és szerkesztő továbbra is rokonszenvezett a baloldali mozgalmakkal. Darvas szerint Dienes „szelíd és finom modora mögött a meg nem alkuvó harcos sziklaszilárd és kemény egyénisége húzódott meg . . . például . . . amikor az emigráció súlyos anyagi küzdelmei között jól jövedelmező újságírói állást kapott 1922 körül az újonnan megindított Bukaresti Hírlapnál, de véleményeltérés közben, cikkének bírálatánál az egyik vezetőjét a lapnak megpofozta és ott hagyta a lapot”. A húszas évek első felében Dienes még számos romániai magyar nyelvű újságban dolgozott, a Kolozsvári Napkelet c. folyóiratban, majd a Geniusban, az aradi Kulisszában.

Darvas Simon szerint az ő meghívására családjával együtt Bukarestből Kolozsvárra költözött, és 1925-ig a Keleti Újság alkalmazásában állt. Első felesége, Götz Irén, a neves vegyész az első nő, aki Magyarországon egyetemi katedrát nyert (az 1919-es Tanácsköztársaság alatt), szintén Kolozsvárott kapott állást az ottani egyetemen. Ekkor már három gyermekük volt.

A húszas évek első felében írott cikkein végigpillantva azt látjuk, hogy ezek világnézeti szempontból korántsem nyújtanak egységes képet. A nemzetközi forradalmi munkásmozgalom időleges hanyatlásának periódusában, amely mint ismeretes, a kapitalizmus átmeneti stabilizációjával függött össze, Dienes kapcsolata megszakadt a kommunistákkal. Akkori írásai túlnyomórészt különféle polgári eszmeáramlatok hatását tükrözték, mélyenérző humanista, de olykor elfordult az élet által felvetett problémáktól, és cikkeiben a marxizmustól idegen eszmeáramlatok hatása érzik.

De ebben a periódusban is többször jelét adta: rokonszenve a kommunisták felé vonzza őt.

Fussunk végig például a német forradalmi grafika nagymestere, George Grosz rajzairól írott recenzióján (Napkelet, 1921. 1079—1083.) és látjuk, hogy ekkor is a régi gyűlölettel ír a kapitalizmus embertelen világáról. Ugyanazon folyóiratban Horthy-Magyarországról jegyzi meg, hogy ott „az erőszak legsötétebb mítosza kelt eleven életre”, és „a numerus clausus”-szal végzik el a művészi zsenik kiválogatását.

Az Anatole France halála alkalmából írt nekrológiájában (Keleti Újság, 1924.) mintegy „mellesleg” írta:

„Anatole France nem félt kockáztatni az elismerést és a legnagyobb sovíniszta zenebona között nyíltan vallott a sovizmus leggyűlöltebb ellensége, a Harmadik Internacionálé zászlaja alatt harcoló eszme mellett, mert ettől remélte a »nagy-lelkű álmok jótékony megvalósítását.»

Eszttétikai cikkeiből *Művészet és világnézet* címen 1925-ben kötetet állított össze, és ebbe is felvette iménti írását.

Nem kételkedhetünk abban, hogy Dienes csüggedései ellenére maga is hajlott arra, hogy a Kommunista Internacionáléban lássa saját „nagy-lelkű álmai jótékony megvalósulásának zálogát”, de a *Művészet és világnézet* című, 1925-ben kiadott gyűjteményes kötetét lapozgatva mégiscsak egészen elszórt nyomokban fedezhetjük fel régi, proletárforradalmi nézeteit.

Életútján végigtekintve azt mondhatjuk: a haladó eszmékkel vegyesen zavaros nézeteiket tartalmazó *Művészet és világnézet* kiadásával Dienes kezdte lezárni elbátortalanodásának rövid korszakát.

A pozitív fordulatban, amely nem egyik napról a másikra következett be, szubjektív adottságai mellett minden bizonnyal nagy szerepet játszott forradalmi múltja, de feltehetően hozzájárult ehhez az a körülmény is, hogy 1925 körül ismét közelebbi kapcsolatot talált a kommunistákhoz, a párthoz, s ez csakhamar kisegítette őt a zsákutcából.

Turnovszky Sándor idézett cikkében tényként említette, hogy Dienes 1925-ben a kolozsvári Jövő Társadalma c. lapba is írt. (A lap 1925-ös számai Budapesten nem találhatóak.) A Jövő Társadalma ún. „féllegális” kommunista szemlének tekinthető. Aradi Viktor szerkesztette.

*

Dienes 1925 végén—1926 elején készítette elő és 1926 februárjában bocsátotta útjára Kolozsvárott a Korunk című folyóirat első számát.

Darvas Simon idézett visszaemlékezésében azt emelte ki, hogyha Dienes önös érdekeit nézte volna, nem alapítja meg a Korunkat. Szerinte Dienes „a felemás helyzetet nem tudta soká elviselni. Újra odadobta jó egzisztenciát jelentő állását (a Keleti Újságnál) és így jutott el egy forradalmi szellemű folyóiratnak, a Korunknak a megalapításához . . .”

Darvas azt is hangsúlyozta, hogy Dienes egymaga alapította a Korunkat. Ez a kérdés sem volt eléggé tisztázott, nyilvánvalóan ezért vitázott Turnovszky Sándor, Dienes régi fegyvertársa, említett cikkében kiemelve, hogy Dienes „nem egyik elindítója volt a lapnak, amint azt Veres Péter a Számadásban írja, hanem egyedül az ő kezdeményezése volt a lap”.

Turnovszky arra is utalt, hogy az első években a munkatársaktól az előfizetőkig úgyszólván minden támogatót Dienes toborzott a folyóirat köré. Az alapítás körülményeit illető ismereteinket Darvas idézett levelében a következőkben egészítette ki: Dienes „A Korunk megindításához nem kapott anyagi támogatást senkitől. Egyedül engem vett igénybe, csak annyiban, hogy a Keleti Újságot finanszírozó és önálló nyomdával rendelkező tőkés csoportnál nyomdahielt szereztem a Korunknak.”

Darvas levelének másik érdekes megállapítása: szerinte Dienes már kezdettől fogva „forradalmi szellemű” lapot akart csinálni. Dienes egyes kritikusi viszont még a haladó törekvéseket is elvitatták az alapítótól. Leggyakrabban a Korunk első, 1926 februári számában közölt, és mint erre már utaltunk, Dienes tollából származó *Beköszöntő* egyes mondatait hozták fel perdöntő bizonyítékul. Nézzük meg tüzetesebben ezt a passzust:

„Nem lesz talán mindenkinek kedvére, hogy e Szemle hasábjain nemritkán különböző felfogások megnyilatkozását, sőt egymással ellentétes világnézetek ismertetését fogja találni és bizonyára fel fog hangzani a kritika, hogy a Szemle nem hirdet egységes felfogást. S a külsőségek szerint a kritikuskak igazá lesz, amennyiben az egységes világfelfogás alatt a tantételek egységes rendszerét érti, amelyekre esküdni kell, annyiban tényleg ez a Szemle nem fog egységes világnézetet képviselni. Nem arra törekszünk, hogy bizonyos tételeket addig ismételjünk olvasóink előtt, amíg azokat elfogadják, senkire nem akarunk a régi dolgok helyett újakat ráerőszakolni . . .”

Ha szemünk elől tévesztjük Dienes egészen 1926-ig megtett pályafutását, és azt, hogy még a húszas évek közepe felé is, amikor messzire kanyarodott a forradalmiságtól, tanújelét adta a kommunista mozgalom iránti rokonszenvének, úgy igazat kellene adnunk azoknak, akik a teljesebb szövegében idézett rész alapján is elmarasztalták Dienest. Különösen egyet kellene értenünk velük, ha megfeledekezünk a *Beköszöntő* írásának időpontjáról és arról, hogy a Korunk első folyamait összességükben mérlegeljük. Ha viszont figyelembe vesszük az iménti tényeket, elsősorban azt, hogy a burzsoá földesúri elnyomás feltételei között még egy haladó folyóirat ilyen jellegét is leplezni kellett a szerkesztőnek, úgy a hibázott passzus egyes kitételei más értelmet nyernek.

Az „eklekticista”, „polgári objektív” szellemiséget tükröző *Beköszöntő* azon ígérété például, mely szerint a Korunk „egymással ellentétes világnézetek” szócsöve akar lenni, kényszerű kompromisszumnak is tekinthetjük. Az ellen viszont még marxista szempontból sem emelhetünk kifogást, hogy a *Beköszöntő* 1926-ban így „nyugtatta meg” állítólagos „pártatlanságára” gőgös, de a lapnak és vele a baloldali eszméknek megnyerhető értelmiségi olvasókat (emellett a hatóságokat): a Szemle nem hirdet olyan elveket, „amelyekre esküdni kell”, nem ismételtet „bizonyos tételeket addig, amíg azokat elfogadják”, nem akar „ráerőszakolni a régi dolgok helyét újakat” a publikumra.

Ebből a szemszögből nézve sajátos értelmet nyer a *Beköszöntő* azon megállapítása is, amely szerint a Korunk a „külsőségek szerint” lesz heterogén irányzatú lap. Csak a külsőségek szerint, tehetnénk hozzá, amennyiben elfogadjuk, hogy Dienest még világnézeti válsága idején

is bizonyos mértékig kötötte a múltja, érzelmileg a baloldal felé vonzódott. Mindezek ellenére a szavakkal való játéknak, skolasztikus belemagyarázásnak tűnhet, amit a *Beköszöntő* burkolt utalásaiként fentebb kiemeltünk és sajátos értelmet olvastunk ki belőlük, ha nem hivatkozhatnánk e helyen két *egykorú* állásfoglalásra.

Az egyik kommunista részről származott, a másik burzsoá oldalról.

A kommunista véleményt az Aradi Viktor által szerkesztett kolozsvári lap, A Jövő Társadalma című orgánum 1926 márciusi számában találjuk. A szerző a Korunk megindítását igen meleg hangon méltatta: „hónapok gondos munkájával előkészített szemle”, „semmi jogunk sincs arra, hogy a legkíméletesebb türelemmel ne adózzunk olyan kísérletnek, mint amilyen Dienes László”. Az egykori kommunista kritikus, B. A. (Becski Andor) tehát ügyet sem vetett a *Beköszöntő* azon mondatára, amelyek alapján manapság Dienest elmarasztalják, helyette a Korunk fejlődésébe vetett reményét kifejezve bírált igen mértéktartóan egyet és más a lapban, de lényegében *útitársként* üdvözölte Dienest és a Korunkat.

Homlokegyenest ellenkező fogadtatásra talált korabeli reakciós körökben Dienes vállalkozása. A burzsoá-nacionalista befolyás alatt álló *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1926. évfolyamának 119–121. oldalán szólalt meg egy P. K. jelű kritikus, aki a Korunk első két (1926 februári és márciusi) száma alapján csaknem bolsevik lapnak minősítette a Korunkat, kommunistának a szerkesztőt:

„E folyóirat . . . nem hézagbetöltésre való. Különösen nem áll róla a *Beköszöntő*nek az a kijelentése, hogy ez a Szemle a különböző nézetek találkozóhelye. Hogy lenne az, amikor egységes világnézet áramlik minden sorából, a bolsevizmussal rokonszenvező októbrista forradalmi szellem. Ismerjük is a szerkesztőnek ez irányú felfogását, amit a Szabad Szó egyik múlt-havi száma elég részletesen ismertetett. . . Az erdélyi magyarságnak jelenlegi kisebbségi helyzetében erre a forradalomra uszító, lelkeket kódósító, megnyugtató és irányító szellemre semmi szüksége nincs . . .”

1926 elején tehát kommunista és ellenforradalmi oldalról másféle bizonyítványt álitottak ki a felszabadulás óta annyiszor inkriminált *Beköszöntő* burzsoá objektív szellemű fogadkozásaival mit sem törődve, sőt éppen annak őszinteségét kétségbe vonva a Korunk legelső számairól, mint ez az utolsó években történt.

Akkor, 1926-ban a kommunisták ismervé Dienes felfogását és akatonai cenzúra szigorúságát, nem akadtak fenn a jelzett sorokon, alig kétséges, hogy azért, mert fel sem tételezték, hogy Dienes valóban egyenlő mértékkel méri a jobboldali és baloldali írásokat. De ezen túlmenően már a Korunknak legelső száma is elárulta, hogy a lap súlypontja baloldali lesz. Ezt jelezte a Korunkban megjelent első nagyobb tanulmány, a papból kiugrott Czako Ambró antiklerikális írása, még inkább az a tény, hogy néhány lappal tovább terjedelmes részlet következett Lunacsarszkijnak, a Szovjetunió közoktatási népbiztosának egy tanulmányából, amely a szocialista országban zajló kultúrforradalom óriási eredményeit vázolta. (Valószínű, hogy a németből átvett részletet Dienes fordította, a rövid szerkesztői bevezetést szinte bizonyosan ő írta.)

Mindez persze nem igazolja teljesen Dienes eljárását. Hiszen még taktikai szempontból sem helyeselhetjük, hogy Dienes akár a lap fennmaradása érdekében — *expressis verbis* burzsoá objektivista szellemű kitételeket foglalt programjába, de a felsorolt tényezők mérlegelése alapján úgy érzem, annyit joggal megállapíthatunk: Dienes már a Korunk megalapítása pillanatától kezdve sem mérte egyenlő mértékkel a jobb- és baloldali írásokat a közlés szempontjából.

Dienes a Budapesti Párttörténeti Intézetben őrzött visszaemlékezésében a Korunk körüli szerepére visszaillesztve a következőket írta:

„A lap legális akart lenni, alkalmazkodnia kellett a legalitás feltételeihez. Nem tudtam sohasem biztosan, hogy meddig mehetek el, hogy a megjelenés folytonosságát biztosíthassam. Így a lap ingadozásokat mutatott, igazi profilja nem bontakozhatott ki, és ezért arra, aki a dolgok hátterét nem ismerte, zavaros benyomást tehetett. De később tudtam meg moszkvai elvtársaktól, hogy jó véleménnyel voltak róla, és a Korunk munkásságát hasznosnak találták. A Korunk határozta meg helyzetemet a romániai mozgalomban. Nem lehettem a kommunista párt tagja, nyíltan nem is nagyon érintkezhettem elvtársaimmal, Aradi (Viktor), Becski Andor, húga, Irén és még mások is megalkuvásnak tartották. Pedig nyílt kommunistaságuk hallhatatlanul akadályozta őket mozgásukban. Becskiék véleménye szerint olyan nagy volt a tekintélyem a magyarok között, hogyha nyílt kommunista lapot csináltam volna, annak is sikere lett volna. Pedig tekintélyem éppen azért volt, mert a külsőségeket megőriztem és posszibilis maradtam a polgárság előtt. Kifelé nem árultunk el semmit, azt nem volt szabad tudni, hogy a munkatársak nagyobb része kommunista volt.”

Darvas Simon, az iméntieket illető kérdésemre idézett levelében jegyezte meg, hogy a katonai cenzúra miatt Dienes „jobban baloldali nem lehetett volna, ha meg akart jelenni. De célját elérte, mert minden progresszív elem a Korunk köré csoportosult, melynek igen nagy hatása volt nemcsak Erdélyben, de talán még erősebben Csehszlovákiában, ahol liberálisabb rezsim volt ... Gaál Gábort akkor vette szerkesztőtársnak, amikor látta, hogy az erősödő vasgárdista mozgalom személyében is veszélyeztetni és előbb-utóbb nem maradhat az országban ... Alkalmasabb progresszívebb íróra nem akadhatott volna, mert Gaál Gábort ugyanaz a meg nem alkuvás és bátorság jellemezte.”

Nézetem szerint Darvas Simon meleg hangú baráti emlékezésében a valóságosnál pozitívabban értékelte Dienesnek a Korunk megindítása körüli álláspontját, amikor azt kifejezetten forradalminak minősítette, és ezzel a felfogással nem értek egyet. Maga Dienes írta fentebb idézett jellemzésében, hogy a Korunk ingadozásokat mutatott. De a források egybevetése alapján még Dienes állítását sem látom igazoltnak, amely szerint a lap szerkesztése alatt már kezdettől fogva valamilyen „féllegális” kommunista orgánium kialakítását kívánta vállalni. A Korunk első két évfolyamára ez semmiképpen sem lehet érvényes, idézhetünk ugyan magától Dienestől is egyes írásokat tétele alátámasztására, más cikkeiből viszont nyilvánvaló, hogy ő maga is ingadozott még, nem szakított azonnal és teljesen buddhista és egyéb dekadens nézeteivel, amelyek az előző években eluralkodtak nála. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy a lap „profiljában és magának Dienesnek írásaiban is viszonylag gyorsan visszaszorultak ezek a zavaró motívumok. A szerkesztő és folyóiratának fejlődése az első számtól a harmadik évfolyam utolsó számáig szemmel látható és éppen ez a tendencia az, amelyek alapján állíthatjuk: a Korunk nem szándéka ellenére, hanem jelentős részben éppen általa vált igen rövid időszak alatt azzá, aminek jellemezte: forradalmi orgánummá.

Feltehető (noha Dienes utólag is vitatta kritikusaik igazát), hogy a korabeli kommunista bírálatoknak is szerepe volt benne: viszonylag gyorsan küzdötte le a kezdeti ingadozásokat.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezek a kommunista kritikák az útitársként számon tartott Dienes címére érkeztek.

A maga idejében a baloldal és a jobboldal egyaránt megfelelő mértékkel mérte a Korunk szerkesztőjének azt a gesztusát, hogy mindjárt a lap első számában a szovjet valóságot helyes színben feltüntető írást ad közre olyan ismert bolsevik politikus tollából, mint amilyen Lunacsarszkij volt. Dienes saját írásai közül is nem egy, gyakran a szerző szándéka ellenére, „leleplezte” őt, mint például a Korunk 1926-os évfolyamában *Az új orosz nő* című, amely csupán felületes szemlélő előtt tűnhet „objektívnek”, vagy a *Társadalomtudományi Társaság Kotozvárott* című, majd később a *Korunk titanomachiája* (az 1928-as évfolyamban), a *Pjotraska* (1928), a *Munkáskormány Angliában* (1929), és sorolhatnánk még hosszan.

Az elmondottakból persze nem az következik, hogy Dienes szerkesztői munkája még kora mértékével mérve sem állja ki a marxista kritikát. Személy szerint tőle származó cikkeket is szép számmal idézhetünk, amelyekből érezhető, hogy 1926—1927-ben még semmi esetre sem

szakított maradéktalanul korábbi zavaros nézeteivel, viszont azt sem mondhatjuk, hogy alapvetően ezek jellemezték ideológiáját. Hasonlóan hibás szemléletű cikkeket nagyobb számban ragadhatnánk ki más szerzőktől, olyanoktól is, akik közül többen Dienesel együtt csakhamar szintén a következetes baloldaliság útjára léptek. És kérdezhetnénk: vajon megengedhető volt-e, hogy a lap legalitása érdekében azokat közölte? Mindezek még egy sokszorosan elkonspirált kommunista jellegű lapban sem állhatták meg a helyüket, megírásukért, közlésükért ma is méltán hibáztatjuk Dieneset és természetesen a cikkek szerzőit is. De akadnak például olyan írások a Korunk 1926—1929-es folyamaiban, amelyek miatt már igaztalan elmarasztalások is elhangzottak. Egyesek megfeledeztek róla, hogy a húszas évek végén nemcsak az elszigetelten küzdő Dienes előtt volt számos kérdés tisztázatlan, hanem a Szovjetunió szabad feltételei között élő írók, sőt ideológusok sem számoltak le még jó egynéhány haladónak látszó irányzattal, amelyekről utóbb kiderítették, hogy retrográd jellegűek.

A Dieneset ért kritikákban például olyan szemrehányással is találkozunk, hogy „ideológiai képzetlensége” miatt (vagy mert „kuriózum”-nak tekintette a szovjet kérdést), a Szovjetunióban megbírált műveket is közölte. Így például folytatásokban hozta a húszas évek idején Nyikoláj Ogunyov, a Szovjetunióban nagy népszerűségnek örvendő *Kosztja Rjabcev naplója* című könyve fordítását, noha ez a munka nem egyértelműen hasznos. A húszas években burzsoá elnyomás alatt megjelent baloldali lap szerkesztőjétől azonban mégsem lehet olyan ideológiai tájékozottságot megkövetelni, amellyel 30 év után már sokan rendelkezhetnek.

És még egy dologról nem szabad megfeledeznünk: esztendőkre volt szükség ahhoz is, amíg sikerült kialakítani a Korunk haladó és forradalmi gárdáját. Ez a szervező munka azonban 1929 előtt indult.

Nem kétséges, hogy a Korunk már Dienes szerkesztése idején gyülekezőhelye lett az akkori idők antifasiszta, forradalmi értelmiségének. Fáby Zoltán, Tamás Aladár, Turnovszky Sándor, Szentimrei Jenő, mellettük a haladó értelmiség olyan képviselői, mint Földessy Gyula, Vámbéry Rusztem, Hatvány Lajos és más szerzők nevei már az első évfolyamokban felbukkannak. A háború és béke kérdésében, a fasiszmus kérlelhetetlen elutasításában, a Szovjetunió pozitív bemutatásában, a népek barátsága, a magyar és román nép testvériesülése ügyében, a cikkek elenyésző *töredékét* kivéve, egyértelmű volt a folyóirat irányzata.

Nem fogadhatjuk el tehát azt a feltételezést, mintha Dienes előszeretettel választotta volna ki polgári elemek közül munkatársait, és az a helyzet fennállott, amíg be nem kapcsolódott Gaál Gábor, aki „megszabadította polgári támogatóitól” a Korunkat.

A Korunk már Dienes szerkesztése idején gyors ütemben fejlődött következetesen baloldali, majd forradalmi irányba, ez pedig személy szerint az első szerkesztő fejlődésével függött össze.

*

Számos további példa bizonyítja, hogy a reakció Romániában és Magyarországon csakhamar felismerte azt a veszélyt, amelyet Dienes szerkesztői munkássága számára jelentett.

1928 tavaszán román fasiszta diákok törtek Dienesre lakásában és gyermekei zeme látára gumibotokkal véresre verték. A súlyos inzultusban szerepet játszott az is, hogy Dienes felesége néhány román diákot megbuktatott a kolozsvári egyetemen. De a támadás éppúgy Dienes ellen is irányult, és ő volt az áldozat. Dienes felesége szerepére is utalva megjegyezte emlékezésében: „a fasiszták eltalálták a lap igazi arcát”.

Dienes első (elhunyt) felesége, Götz Irén fivérének, Götz Ferencnek emlékezése szerint a vasgárdista diákok akciója elsősorban Dienes, a Korunk szerkesztője ellen irányult. Darvas Simon többször idézett levelében ezeket közli:

„Ez a támadás az ő személyének szólt, bár a diákok gyűlölték az egyetemen tanító dr. Götz Irént is, aki túl szigorú mértéket alkalmazott a vizsgákon...”

Egy ideig még Kolozsvárott maradt, majd amikor őt és családját kiirtással fenyegették, Berlinben keresett menedéket, ahová családja is követte. Ekkor adták át a szerkesztés egy részét (a belpolitikai rovatot) Gaál Gábornak. *Berlinből*, ahol felesége állást nyert, Dienes az eddigieknél sürűbben küldte *mind harcosabb írásait* a Korunknak.

*

1929 november-decemberében, majd 1930 januárjában látott napvilágot a Korunk hasábjain e korszakának legfontosabb műve, *Az orosz szocialista tervgazdaság* címen.

A három folytatásban megjelent írás egyben az első (magyar szerző tollából származó) ismertetés a Szovjetunió páratlan fejlődéséről, amelyet a forradalom győzelmétől, 1917-től 1930-ig megtett. A tanulmány szigorúan a tények, számadatok bemutatásával, gyakran burzsoá, tehát az ellentábor szemszögéből írt beszámolókra hivatkozva bizonyította, hogy az ötéves terv, melyet kezdetben „humbug”-nak minősítettek nyugaton, a megvalósítás stádiumába került, mégpedig mindenekelőtt egy burzsoá termelési feltételek között ismeretlen tényező, a tömegek önfeláldozó és lendületes kezdeményezései, munkája eredményeként.

A rendkívül világos stílusban, ugyanakkor tudományos alaposággal készült írás „objektív” hangvételén is átizzik a szerző lelkesedése. A felszabadult szovjet társadalom alkotó lendületéről tanúskodó tények — lelkesedésre ragadtatják az elfogulatlan olvasót is.

Kortársak egybehangzó állítása szerint a tanulmány akkor számtalan ember szemét nyitotta ki a magyar nyelvterületen, olyanokét, akiket addig megtevesztettek a Szovjetunió közeli összeomlásáról terjesztett rágalmak.

Dienes írása a román határokon túl is hatott: Magyarországra is eljutott és felfigyelt arra Horthyék fasiszta rendőrsége is. Erről a budapesti Párttörténeti Intézet Archivumában levő XI. 1/5/1930/1. számú dokumentum, egy rendőri besúgó jelentése ad hírt.

A budapesti rendőrfőkapitányhoz intézett „Szigorúan bizalmas” („Pol. res. sor”) jelzetű, 5641. számú, Budapesten 1930. január 3-án kelt dokumentum címe:

„Korunk kolozsvári röví
szovjet dícsérő cikke”

A szövegben olvashatjuk:

„Mellékelten mély tisztelettel betérjesztjük a Korunk című szemle legújabb (V. évfolyam 1.) számából azt a cikket, amely Szovjetország — nagyszerű fejlődésének úgy technikai, mint kereskedelmi, valamint mezőgazdasági tekintetben ad ismertetést.”

E pongyola fogalmazású (talán mert sebtében írták a lap megérkezését követő órákban) bevezetés után következett a Korunk általános jellemzése Horthy-fasiszta szempontból. Ennek során a detektív kiemelte, hogy a lapban kommunisták és velük barátságban állók írtak eddig is, így Balázs Béla, „a kommün alatt volt népbiztos”, Gereblyés László, Erg Ágoston, Polányi Károly, „a Galilei Kör volt elnöke” stb. Számos cikket cím szerint is kiemelt a feljelentő, többek közt Fábry Zoltánét, Faludi Ivánét és másokét a Szovjetunióról. A besúgó különösen súlyosnak tartotta, hogy a Korunk „Hét számban folytatta Ognyev Nyikolaj: Kosztya Rjabcev tanuló naplója című írásának közlését” és hozzátette: „Ez a könyv kötelező olvasmány az orosz iskolákban”.

Ezután következett a leglényegesebbnek tartott passzus!

„Végül mindegyiknél fontosabb Dienes Lászlónak, a három tegutolsó számban *Az orosz szocialista tervgazdaság* tanulmánya (765, 845. és 1930. évi 32. oldal). A szemle most ismertetett száma Magyarországon is kapható, és pedig Haraszi Sándornál Damjanich utca 54. A dolgot továbbra is figyelemmel kísérjük és jelentést teszünk.”

A 16 oldalas gépirat további része nem egyéb, mint Dienes László a jelek szerint a horthysta politikai rendőrségen nagy izgalmat és aggodalmat kiváltó cikke utolsó (1930.

januárban megjelent) fejezetének betű szerinti másolata ezzel a bevezetéssel: „Másolat a Korunk című világnézeti, irodalmi és havi szemléből 1930 január. Szerkesztőség és Kiadóhivatal Cluj — Kolozsvárort Str. Regala (volt Majális utca) 16.”

Dienes Korunk-beli tevékenységének nagy horderejéről tehát — ellenkező előjellel — a magyar fasiszta rendőrség is kiállított egy szép bizonyítványt az utókor számára. A kortárs-ellenség talán egyes historikusoknál jobban meglátta: Dienes tevékenysége, újabb önmagára találása után, veszélyesebb a burzsoá rend számára, mint a Korunk összes többi munkatársaié, és még a határon túl is veszélyt jelent.

A gyakran emlegetett körülményt, amely szerint a Korunk 1930-tól vált forradalmivá, sokan Dienes iménti cikkére való hivatkozással igazolták a felszabadulás óta. Sajnos előfordult olyan eset is, hogy Dienes nevének említése nélkül hivatkoztak a tanulmányra.

Persze az 1929 végétől mutatkozó fordulat, a Korunk radikalizálódásának legfőbb előfeltételét elsősorban nem Dienes vagy Gaál Gábor szubjektív törekvéseiben kell látnunk, hanem abban, hogy 1929 október-novemberben kirobbant a pusztító tőkés világválság. De jellemző mozzanat, hogy Dienes e pillanatban már készen állott nagyhatású tanulmányával, a nagy New York-i tőzsdekrach 1929 októberében tört ki, Dienes tanulmányának első része ekkor már nyomdában lehetett. (1929 novemberében jelent meg.)

*

1928 végétől 1931 nyaráig tartózkodott Dienes a weimari Németország fővárosában. Második leánya, Mária emlékezése szerint ezek is a létért való küzdelem évei voltak a család számára, akárcsak az emigráció előző évei. A két szülő egyaránt keményen dolgozott az öttagú család fenntartásáért.

A berlini évekről érdekes pillanatképet örökített meg Nádass József, a költő, a Korunk egykori munkatársa *Láng és korom* című, 1959-ben megjelent önéletrajzában, ahol Dienes „megingathatatlanul bátor férfi”-ként jellemezte, és felemlítette, hogy Dienes otthonában több kommunista emigránssal, köztük Kelen József volt népbiztossal volt alkalma találkozni.

Hivatali célra készített önéletrajzában Dienes arról is említést tett, hogy Berlinben a Korunk szerkesztése mellett még más erdélyi lapoknak is küldött rendszeres tudósításokat a németországi eseményekről, így például hosszabb időn át dolgozott a Brassói Lapoknak. Ott illusztris szerzőként kezelték, címlapra tették cikkeit, noha azok figyelmesebb tanulmányozás után kommunista szemléletét jelezték. Erről tanúskodik az a támadás is, amely az egyik jobboldali szociáldemokrata orgánus részéről érte őt 1931-ben. A brassói Munkás Újság című lap, megsokallva Dienesnek azokat az írásait, amelyekben a német szociáldemokrata párt jobboldali vezetőit leplezte le a polgári Brassói Lapokban, „szenzációs” tállalásban mint „Moszkva ügynökét” pellengérezte ki őt. Egyes erdélyi lapok igyekeztek „isztázni” Dienes a bolsevikség „vádja” alól, mégpedig olyan módon, hogy forradalmi múltját is letagadva apolitikus könyvtárosként tüntették fel őt, és azt állították, hogy a Tanácsköztársaság alatt sem politizált: a kolozsvári Erdélyi Futár című lap 1931. július 26-i száma például a következő cím alatt vette védelmébe: *dr. Dienes Lászlót, a kiltinő szociológust, a Brassói Lapok berlini tudósítóját azzal vádolta a Munkás Újság, hogy a szovjet berlini követségének szolgálatában áll, majd azt bizonygatta, hogy a „szolid, szerény” Dienesről mindig távol állott a „bolsevikség”.*

Úgy hiszem, összefüggés van a jobboldali szociáldemokrata Munkás Újság Dienes elleni denuncians támadása és aközött, hogy röviddel ezután eltűnt a neve a Korunkból. Aligha tekinthető véletlennek, hogy annyi üldöztetés után éppen 1931 második felében határozta el, hogy a Szovjetunióba költözik családjával együtt.

Dienesnek valószínűleg nem volt már lehetősége, hogy akár rövid látogatás formájában átlépje Románia határait. Ezt a feltevést valószínűsíti, hogy a romániai sajtó nem sokkal előbb számolt be a román hadbíróóság által lefolytatott kommunista monstre-perről, amelynek ered-

ményeként (1931 júliusában) „a Szovjetunió javára folytatott kémkedés” címén osztottak ki 10–20 esztendő s fegyházbüntetések egy sereg vádlottra, köztük a már említett *Aradi* Viktorra. Nem lehetetlen, hogy az ugyancsak szovjet ügynökként kolportált Dienesre hasonló sors várt volna, ha Kolozsvárott megjelenik.

*

A kép teljessége végett egészítjük itt ki néhány adattal korábbi életrajzi utalásainkat: Dienes 1931-től a felszabadulásig élt a Szovjetunióban. A hitleri agresszió kirobbanásáig Moszkvában működött, előbb a Marx—Engels—Lenin Intézetben, ahol többek között Marx *A tőke* c. munkájának kiadásához végzett elmunkálatokat „a kiadások különböző variánsainak” egybevetésével. Később az idegen nyelvek pedagógiai iskoláján adott elő. A harmincas évek végéig több pedagógiai szakkönyvet készített, Maupassant-fordításokat végzett és adott ki. A moszkvai Bibliográfiai Intézet megbízásából elsőként állította össze a Magyar Tanácskörtársaság bibliográfiáját. Szépprózai írásait az 1938—1941 közt megjelent moszkvai *Új Hang* közölte.

Amikor a náci rablóhadak Moszkvát fenyegették, Dienesnek a többi emigránssal együtt el kellett hagynia a szovjet fővárost, és a háború befejezéséig Kirgiziában, Frunze mellett élt, az utolsó időszakban Frunzében mint egyetemi előadó működött.

1945-ben tért haza Budapestre, és itt átvette a Fővárosi Könyvtár vezetését. Az intézmény Dienes 1953. április 5-én bekövetkezett elhunytáig, jelentős részben az ő kezdeményezésére, irányítása alatt vált a budapesti harcok idején romba dőlő könyvtári hálózatból „kulturális nagyüzemmé”. Dienes a könyvtár vezetésén túlmenően még igen sok feladatot vállalt és hajtott végre. Kimagasló munkát végzett a Szovjetunió köré szőtt rágalmak eloszlátása érdekében, hallatta szavát a könyvtárügy forradalmi átalakításáért indított országos küzdelemben, és különösen érdemes munkát teljesített, mint a budapesti tudományegyetem jogi karának professzora, a marxista közgazdaságtan előadója. E tudományágból kiadott könyvei, cikkei, vaskos egyetemi jegyzetei olvasók és diákok százaai előtt tették hozzáférhetővé a marxizmus igazságát.

*

Dienes László egész életpályáját mérlegre téve úgy hisszük, téves úton jártak, akik — egyes esetekben — még a szándékát is elvitatták annak, hogy az adott feltételek között kezdettől fogva haladó szellemben igyekezett irányítani az általa életre hívott *Korunk*.

Remete László

DIENES LÁSZLÓ ȘI REVISTA KORUNK

Revista clujeană *Korunk* prima dată a apărut între anii 1926—1940 și a pornit din nou în anul 1957. Revista a fost înființată de Dienes László, pînă în anul 1928 a redactat-o singur, apoi în timp de doi ani și jumătate a redactat-o împreună cu Gaál Gábor. Din septembrie, anul 1931, revista a fost condusă de Gaál Gábor. De la eliberare rolul revistei *Korunk*, de altădată, se apreciază în mod recunoscător, rolul depus în răspîndirea ideilor revoluționare, dar de cele mai multe ori munca lui Dienes este prezentată înexat.

Dienes László în anii 1910 a cunoscut marxismul sub îndrumarea remarcabilului reprezentant al mișcării revoluționare muncitorești maghiare, sub îndrumarea lui Szabó Ervin, și de la început s-a îndreptat împotriva atmosferei miștariste în timpul primului război mondial. A luat parte în mod activ la biruința revoluției burghezo-democratice maghiare din 1918. A jucat un rol de frunte în 1919 februarie—martie, în reorganizarea tînărului Partid al Comuniștilor din Ungaria deja constrîns în ilegalitate, privat de conducători. În timpul

Republicii Sfatului este unul dintre comisarii din Budapesta, apoi conducătorul pe țară al bibliotecilor. După învingerea contrarevoluției aproape un jumătate de an s-a ascuns în Ungaria, apoi s-a refugiat, și de la 1920 a trăit în România. La început n-a renunțat la ideile sale revoluționare, dar mai târziu în scrierile sale întâlnim idei burgheze confuze. Primii ani ai revistei Korunk, adică felul cum a fost primită revista, dovedește că Dienes în a doua jumătate a celui de al doilea deceniu, cu toate că condițiile politice erau nefavorabile, căuta calea revoluționară. Revista Korunk deja și în timpul redactării lui Dienes a reoglindit o viziune justă în mai multe probleme principale, garda colaboratorilor în mare parte a recrutat-o din elemente progresive și revoluționare. Pe lângă numeroasele sale articole excelente, el a scris prima expunere maghiară despre cincinalul din U. R. S. S. articolul pe vremuri a stîrnit o mare senzație.

Dinaintea persecuției Gărzii de Fier în 1928 s-a refugiat în Berlin, din vara anului 1931 a găsit adăpost în Uniunea Sovietică, de unde s-a întors la Budapesta în 1945. Aici a reluat conducerea bibliotecii din Capitală, pe lângă aceasta a fost profesor universitar de economie politică marxistă la facultatea juridică al Universității.

A MAGYAR VERSES REGÉNY ÉS A MŰFAJ NÉHÁNY SAJÁTSÁGA

Arra, hogy Magyarországon a verses regény műfaja a múlt század végének s a jelen század első két évtizedének irodalmában széles körűen elterjedt, már többen felhívták a figyelmet. „1870 körül, részint az Anyégin hatása alatt, a magyar költők szívesen próbálkoznak a verses regénnyel... mintha... tüntetni akarnának vele, hogy meghódítják a modern élet jelenségeit is... A verses epika megújhdott... az új tartalomtól, a modern tartalom megszépült az új formától” — összegezi megfigyeléseit Komlós Aladár,¹ míg viszont 1906-ban, egy dilettáns mű kapcsán Schöpflin Aladár már így kényszerül kifakadni: „Nevezetes dolog, hogy a Byron-féle stanzás verses regény mennyire vonzza ma is még az írókat — s különösen azokat, akik az irodalmi élettől távol... dolgoznak. Alig van év, hogy két-három nagyobb ilyen mű ne jelennék meg...”²

A külföldi példák erős hatásának kimutatása nem okozott nagyobb nehézséget: ismeretes, hogy Puskin *Anyéginje* Byron *Don Juanja* és *Childe Haroldja* figyelemre méltó ebből a szempontból; Arany János esetében még néhány kisebb Byron-mű, fiánál Lermontov verses epikája érdemelhet említést, általában pedig Heine költészetének hatása. (Kisebb jelentőségű műveknél föltételezhető, hogy Hebbelnek Arany által bírált *Anyá és gyermeke* c. műve is hatott.) Tudván azonban, hogy a hatás átvétele soha nem véletlen, röviden ennek kérdésével is érdemes foglalkozni ahhoz, hogy közelebb jussunk a műfaj sajátosságainak megértéséhez.

Arany már 1845 nyarán megszerzi és olvassa Byron művét. Talán pusztán világirodalmi érdeklődését elégíti ki a mű: Európa-szerzte híres, jelentős irodalmi alkotás, mihamarabb el kell tehát olvasnia. Örül, hogy sikerült megszereznie. Hogy mélyebb rezonanciát keltenne benne a mű egésze, annak nyomát azonban egyelőre nem lehet látni (leszámítva *Az elveszett alkotmány* elé mottóul írt kesernyés Byron-idézetet). Egy szépnek talált részletét elkezdi ugyan fordítani: azt, amelyben Don Juan a hősi görög múltra emlékezvén a jelen szolgásgorban tengő népének sorsán kesereg, de ez még jellegzetes reformkori motívum, nem különösebben egyéni érdeklődésnek vagy a mű legsajátosabb mondanói iránti fogékonyságnak a jele. A fordítás sem tartozik Arany legsikerültebb darabjai közé (majd még sokat javít is rajta). S ami a legfontosabb: a byroni hangvételnak nyoma sincs Arany ekkori költészetében. Nem sokkal ezután, a reformkor biztató mozgolódásai nyomán Toldi diadalát írja meg Arany, utóbb az ő szomorú búcsújának történetét, közben pedig azon munkálkodik, hogy a pályázati felhívás szerint Murány ostromának történetét verse szedje, s Rózsa és Ibolya meséjét költi gyönyörködve, viszont a szabadságharc bukása után — mikor az emberi kiteljesedést a valóságban is lehetővé tevő, azt előmozdító társadalom megteremtésének reményétől, mint szép illúziótól, végképp elbúcsúzik — szinte azonnal fölfedezi a Byronnal való rokonságot.

Talán általában is elmondható: kevés író hatása mutatkozik meg olyan közvetlenül Arany meglehetősen öntörvényű életművében, mint az övé. S ez épp az előbb említett, a későbbi

¹ KOMLÓS ALADÁR: Vajda János. Bp. 1956. 160.

² A szendi Robinzon. Vasárnapi Újság, 1906. 53/5.

tárgyalás szempontjából is fontos mozzanattal: az illúzió-vesztéssel függ össze: 1850 februárjában már ismét mottóul választja egy sorát (*Évek, ti még jövendő évek* c. verséhez), az ugyanakortájt (1850) elkezdett *Bolond Istók* pedig teljesen az ő nyomdokain jár. (Ha emellett kimutatható Petőfi *Az aposztólával* való bizonyos fokú rokonság is, az első részben.) Arany itt fordul epikájában ismét a jelenhez, de ezúttal elhagyja a komikus eposz formájának kölönceit: az elmondandó élmények sokkal személyesebbek s jobban elevenébe vágnak annál, hogy szélsőséges stilizálás áttételeinek közbeiktatásával tudna róluk szólni. E művében Arany gyökeresen szakít előbbi két tisztán epikai főművének (*Toldi*, *Toldi estéje*) vonalával: azok életigenlésével, harmóniájával, objektivitásával, népi realizmusával. Itt keserű-groteszk leírásokat váltogat tisztán lírai betétekkel. Az első énekben és a továbbiakban széles körűre tervezett társadalomrajzot adó — ám egyúttal erősen romantikus cselekményszövéseinek elképzelt — mű felbetörik, ezzel szemben létrejön a második ének önmagában lezárt, cselekmény szempontjából egyértelműen realista kisregény-jellegű története, melyben a hős illúzióinak részleges feladásáról vall, mely műben líra és epika előzőleg mereven egymásnak ellentett kettőssége laza egységbe oldódik — s melyben ezáltal létrejön a magyar verses regényirodalom egyik nemcsak hogy első, de egyszersmind egyik legkiemelkedőbb alkotása is.³

Mielőtt általánosításokra vállalkoznánk, vizsgáljuk meg verses regény-irodalmunk másik kiemelkedő, talán az apa művénel is jelentősebb alkotását: *A délibábok hőseit*. (1872.)

Korabeli irodalmi pletykák kétségbe vonták Arany László szerzőségét, Arany Jánosnak tulajdonítván ezt a művet is. Holott rokon voltuk, s éppen ennek alapján szembeötlő különbözőségük is azt bizonyítja: a *Bolond Istók* szerzője nem alkothatta meg Hübelé Balázs alakját is.

A két költemény belső cselekményének lényege közös: a hősök illúzió-vesztése. Istók hányódásainak, kalandjainak rövid sorozatára pontot téve „kijózanult, többé nem andalog”, s Hübelé Balázs ifjú hiteli is messzire tűnnek, mikor a történet végén búcsút veszünk tőle. A kettő közt azonban ott a döntő különbség: míg Istók illúzió-vesztése általános jellegű (csak külsőleg elemekből sejtjük, hogy valamikor a reformkorban játszódik, s az író több ízben kíséri általános érvényűnek szánt filozofikus megjegyzésekkel vagy célzásokkal az eseményeket), és ennek következtében a róla írt mű *líraibb* színezetű, addig Balázs meghatározott korhoz, társadalmi átalakulásokhoz kötött társadalmi illúziókból történő kiábrándulása során adja fel értékesebb emberi tartását. Az apa álmainak szertefoszlásához bonyolult út vezetett, s olyan, amelyet egymagában járt végig: a forradalom, a szabadságharc idején, mikor a nemzeti lelkesültség a tetőpontján volt, ő már szinte görcsösen kapaszkodott továbbinni akaró álomképeibe. Fia viszont a szabadságharc után felnőtt nemzedék jobbainak törvényszerű útját végigjárva jutott el a kor emberének leszámolásáig. Ennek megfelelően: határozottabb külső nézőpontról szemléli és ítéli hőseit, több társadalmi valóságanyagot tartalmaz, s mindebből következően közelebb áll a *próza-regényhez*.

Nézzük most már egészében a művet.

A bevezető versszakok itt is kimondják az írónak tárgyához, hőiséhez való szoros kötöttségét s az érzelmeiket, melyek a mű megírására készítették: egykori hitét, hogy küzdelmeik eredményeképpen majd „börtön és trón szétomolván Az »egy akol s pásztor« támad ki romján” — s családottságát is: „Ifjú ábránd! Lassan szétomol. Másra tanít a néptörténelem . . .”

Sok tekintetben ez a változás megy végbe a főhős lelkében is, csak ez még egyértelműbb és könyörtlenebb befejezést ér. Arany László a nagy, szép álmokat *általánosságban* feladó apjával s annak hőisével szemben nemcsak hogy társadalmi kérdésekhez, hanem a nemzeti történelem némely fontos eseményéhez is hozzáköti művének főszereplőjét. (A nem túl szerencsésen választott Hübelé Balázs név s a hős alakjában ennek megfelelően belefestett, *nemzeti-*

³ Bővebben lásd: TAMÁS ATTILA: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. Bp. 1964.

nek tulajdonított jellemvonás majd maga után is vonja a mű értékeinek beszűkítését, melyet a nemzeti kérdéseket az előtérbe állító irodalomtörténetírás majd ki is használ, amikor a művet kizárólag nemzeti mondandójának ítéli.) Balázs Európát járó útja s a műben ennek kapcsán érintett korproblémák mégis általánosabb, az egész európai átalakulásra jellemző fejlődésre utalnak: a balzaci „elvesztett illúziók”-ra, a polgári eszmények világából a polgári valóság prózájára való rádőbbenésre. Arany László művének nagy — Byron műveivel, sőt, bizonyos mértékig még a puskinsi példaképpel szemben is — kiemelkedő értéke, hogy hőst nem, „készen” mutatja be (legfeljebb nagy általánosságokban utalván az előzményekre), hanem állandó fejlődésében, kialakulási folyamatában. Ebben egyébként megegyezik apjának művével is. Nem a kiábrándult hőst mozgatja a színen, hanem azt, aki eszméi, emberi integritása védelmében szüntelen — ha nem is mindig eléggé határozott — harcban áll a társadalommal, környezetével. Majd csak az utolsó kép mutatja meg elbukottan — ez a bukás viszont egyértelműbb, s ezért megdöbbentőbb is, mint a példaképek főszereplőié.

A költemény tehát ebben a tekintetben is a kritikai realista regények fontos tulajdonságaival rendelkezik. Mégsem pusztán annak egyik előkészítője. Nem csupán konvenció hatására versbe szedett regény. Ez a műfaj egyúttal sajátosan hajlékonynak, kevés szóval sokat elmondani tudónak bizonyul, ahogy írója az eseményeket majd elmondva, majd kommentálva, néha versszakonként hangot váltva: majd lelkesülten, majd rezignáltan, majd ironikusan, majd keserűen ír, s a bonyolult külső viszonyokkal szembe került lélek szomorúan groteszk viselkedésében is meg tudja ragadni a szépet — egyszersmind mindennek hiábavalóságát is érzékeltetve. Találóaan írja róla Németh G. Béla: „A mű: egy vitázó tanulmány, egy elégikus lírai ciklus és egy szatirikus regény.”⁴

Az epikai-lírai elemek egymásba-szövéséből eredő lazaságot a regény objektívabb jellege, szigorúbb vonalvezetése nem engedné meg. Ám — különösen Byron verses regényeivel összevetve — Arany László művének szerkezete viszonylag mégis rendkívül szilárd, közel áll a realista próza-regényéhez. Ez nemcsak abban áll, hogy a költő — jól ismerve hősének alakját — annak életútját egyértelműen lezáró, a megrajzolt alak belső törvényei szerinti befejezés felé viszi. (Ne felejtjük el: Puskin műve bizonyos tekintetben töredék; ő még — Byron nyomán s a maga eszméi közlendőinek kifejezése céljából — tovább akarta vinni Anyegin történetét, amelybe különböző utazások, a dekabrista szervezkedésbe történő bekapcsolódás stb. elemi is beleszővődtek volna.) Balázs is sokat utazik — mint a verses regények hőseinek jelentős része — de az ő útját nem pusztán a szerző önkénye irányítja, hanem a műben fontos szerephez jutó történelmi események is, melyek egy egész nemzedék sorsára rányomták a maguk bélyegét. Illúziói szertefoszlásának újabb s újabb szinterei így kapcsolódnak össze viszonylagos szilárdsággal a külső cselekményszövés logikája szerint is. Érdemes itt a londoni képnél megállni. Arany László csak általánosságban, nagy vonásokkal, lírai-leíró módon ábrázol („S mint London változó derű- s homálya, Az élet árnya s fénye úgy suhan Vegyest előtte . . .”), de ezen belül olyan kíméletlen jellemzést ad a társadalmi ellentétekről, a munkások nyomoráról, az ember géppé válásáról, az emberi személyiség pusztulásáról, amelyet előtte csak Madách drámai költeményének londoni színe adott a magyar irodalomban.⁵ Mégis, a realista prózaregényben — melyhez, pedig, mint láttuk, Arany László műve viszonylag közel áll — kevés lenne az ilyen fajta: az élet szépségeit és rútságát éles fényben, de csak elshantukban bemutató ábrázolás. Ott elvárjuk a cselekményben, konkrét helyzetekben történő megjelenítést, az írói állásfoglalásnak a mű szerkezetéből, a bemutatott alakok egymáshoz való viszonyában stb.-ben való kifejezését. A verses regény lazább lírai-epikus műfaját azonban nem sérti mindez, s épp ezért nem véletlen, hogy *gyorsabban* képes birtokba venni a változó valóság új, szélesebb összefüggéseiben még meg nem ismert jelenségeit. (Ezen a téren is rokonságot mutat Madáchnak ugyan-

⁴ NÉMETH G. BÉLA előszava Arany László Válogatott műveéhez. Bp. 1960. 55.

⁵ A két mű rokon vonásaira említett művében NÉMETH G. BÉLA is felhívta a figyelmet, hasonlóképp érinti a kérdést SÓTÉR ISTVÁN Nemzet és haladás c. műve is.

csak átmeneti műfajú romantikus jellegű drámai költeményével.) Verses formában szükségszerűnek is érezzük, hogy a költő ne álljon meg a valóság sivárságának ábrázolásánál. Részint azért, mert a ritmus eleve *gyorsabb menetre* serkent (ezzel szemben a fölillantott képet marandóbb módon vési tudatunkba, hangsúlyosabbá teszi), részint azért, mert a verses forma zeneibb, harmonikusabb jellege valamilyen módon föltétlenül összefügg a szépséggel; ennek ellentétét csak addig képes igazán művészien megjeleníteni, amíg az ellene való tiltakozás, felháborodás, keserű gúny indulatának is hangot tud adni a sorokban. A történet befejezésekor a társadalmi és személyes csalódásokban megtört, sehol támaszra nem találó főhőst a „Magyar Ugar” világa húzza le magához. Talán nem jelentenek itt bántó anakronizmust az Ady-idézetek, illetve utalások. Az ő verseinek világából és Móricz prózájából kirajzolódó magyar vidék félelmetes képével *A délibábok hőse* ismertet meg bennünket. Nagyhangú, asztalverdeső kuruckodás — szokásból, italozás és káromkodás „a honért (talán maga sem tudja, hogy miért)”, öserő és vadság, honfibú és pipafüst, gőg és és-ös-butaság — mindez ott sűrűsödik fojtóan az itt leírt nemesi kúriák fala közt, „Bénítva tetterőt, bágyasztva testet”. Korabeli prózánk még nemigen büszkélkedhet ehhez hasonlóan jól megrajzolt nemesi portrékkal:

Nem gőgös, arra nem kevély, ha gazdag,
De büszke rá, hogy ur, bármily szegény.
Csak így beszél magáról: „Mink, parasztok” —
(Pedig nyomán a sujtásos legény),
Nagy cimre nem vágy, mert az drága maszlag,
S gunyolja is, de szíve rejtekén
Örül, ha Pesten pénzét szórva-szórja,
Hogy érte a pincér nagyságosolja.

A vers tömöttebb szövetében ennyi teljesen elég leírás-ként: a regény megint szélesebb, több cselekményszállal történő jellemzést, illetőleg ábrázolást igényelne — s erre nálunk még éppúgy várni kell, mint arra, hogy mindez egyértelmű, minden szépséget és derűt hazug felszín-ként bemutató rettenetű fokozódjék: olyan intenzitású alapélménnyé legyen, mely majd monumentális szimbólum-teremtés alapjává, igazi lírai élmény forrásává lehet.

A mű költőiségének alapját Balázs eszméi és harcai adták meg — a történet végén azonban győz a prózai valóság. Itt nyíltan szemben találjuk magunkat a verses regény műfajának egy újabb fontos, a *Bolond Istók* második énekében (1873) is megfigyelhető sajátságával. Ha a hős útját, jellemének átformálódását kegyetlen őszinteséggel feltárta is a mű, mégsem tesz sivár vagy leverő hatást. S ez nemcsak a vers már említett zeneiségének, egyes képei költői feszültségének következménye; ezek a sajátságok csak jogos, szükségképpen együttjárói, formai kifejezői valami mélyebb tartalomnak. Az író itt megint „kilép” hősének alakjából, az övénél magasabb, az ő életútjának tanulságától független, szubjektívabb, de egyszersmind általánosabb nézőpontot választ, s Balázs egykori eszméit, harcait, álmait búcsúztató *lírása* megőriz valamit mindennek pátoszából és szépségéből — ha nem is hőse, de olvasói számára:

És mégis boldog, százszor boldog az,
Kit csüggedetlen képzelet ragad:
.....
Ki bizva vár: ha majd ez lesz, vagy az lesz,
Nép, hon, világ mily boldog, bölcs, igaz lesz.

„Eltemette . . . nagy álmait, de a koporsóba szívét is odatette” — írta róla találoán Komlós Aladár.⁶

⁶ KOMLÓS ALADÁR előszava a *A délibábok hőse* 1946-os kiadásához — 11.

Láttuk: Arany László műve áll — cselekményével, jellemeinek rajzával — a polgári realista regényhez a legközelebb, de ez adja legigazabban, leghitelesebben a verses regénynek ezt a prózaregényhez viszonyított „többletét” is: az emberi hiték és érzések értékes többletét, az emberi integritás teljesebb megőrzésének többletét is. És itt ismét érdemes egy kicsit megállni. Az eddigiekben a verses regény műfajának a realista próza-regénnyel való rokonságára figyeltünk inkább. Nem szakítható el azonban a romantikától sem.⁷ S ha e műfajon belül a cselekményszövevényben és a jellemábrázolásban — tehát az *epikai* elemekben — a romantikus szemlélettől tisztul, tehát a műfaj-adta lehetőségekkel tökéletesebben él, a *realizmus* felé mutató mozzanatok emeltük is ki értéként, meg kell látnunk, hogy e művek *lírájában* igen gyakran különböző jellegű *romantikusoké*: a prózai valóság fölött az emberi szellem erejét hirdetőké a döntő, s nem föltétlenül kárhóztató szerep. Így volt ez részben Arany János *Bolond Istókjában* is (még az ironia is a romantika egyik sajátja), megmutatkozik ez Arany László fő művében, ennek említett sajátos „többlet”-ében is. Más alkotásokban pedig — mint majd látni fogjuk — még sokkal inkább így van.

Vizsgáljunk azonban meg még néhány más művet is kissé részletesebben (tehát nem csupán ebből a szempontból), hogy megállapíthassuk: milyen mértékben tekinthetők helytállóknak az eddigi megállapítások, illetve általánosaknak az eddig tárgyalt sajátosságok, milyen értékek és fogyatkozások forrásaivá lehetnek ezek, milyen okok határozzák meg létrejöttüket.

Kezdjük talán ez utóbbival.

Gyulai Pál annak idején a társadalomnak egyedekre szétesettségét, az eposzok koránál bonyolultabbá válását, prózaiságát elemezve, a regény-forma ebből következő szükségszerűségét kimutatva, a magyar viszonyok közelebbi vizsgálata után föltette a kérdést: a költő „miért ne írjon verses regényeket, szabad tért engedve a tájfestésnek, idilli érzések, vagy az erős szenvedélyek, akár az ironia hangulatának? Hiszen prózában írt regényeink nagy része úgyis a valódi élet, a tényleges viszonyok rajzain törik meg, mi alól a vers eszmeibb tartalma s ritmikus alakja fölmentik a költőt”.⁸ A magyarázat több fontos körülményre hívja fel a figyelmet, de az „eszmeibb tartalom” fogalma kissé körvonalazatlannak látszik, s más kérdések is alaposabb megvilágítást érdemelnek. Annyit az eddigiek alapján is elmondhatunk, hogy a verses regény műfajában a költői személyiség nagyobb, míg a tárgyi világ — s ezzel kapcsolatban a cselekmény is — alárendeltebb szerephez jut. Tehát a prózaiságba való beleragadás veszélye nélkül föl lehet hívni az élet prózai voltára a figyelmet.

Mindenekelőtt talán a „ritmikus forma” mellé tegyünk még egy már említett mozzanatot. A többnyire stanzákban írt verses művek eleve apró szakaszokra s különálló ritmikai egységet alkotó sorokra tagoltsága is hozzásegíti az anyagát amúgy is könnyedebb kézzel kezelő költőt ahhoz, hogy egy-egy ilyen új egységben minden nagyobb formai bonyodalom nélkül lépjen hirtelen közvetlenül az előtérbe, félretolva a szemlátomást általa megteremtett világ képeit, vagy a bábjátékot irányító művész mozdulatával megállítva a cselekményt,

⁷ SÓTÉR ISTVÁN, BARTA JÁNOS és mások rámutattak a műfajokat romantikusan egybeemósó poéme d'humanité, illetőleg a drámai költemények összefüggésére; a verses regény ugyancsak átmeneti, lírai-epikus műfajának távoli idekapcsolódása sem látszik erőszakolt föltételezésnek. A romantikus Byron-hatás egyébként Arany János életművében is, de nem csupán ott, általában egybeesik a népnemzeti, itt-ott biedermeier hatással színezett realizmus igazi virágkorának végével, s ezzel együtt a romantika néha avult, máskor azonban a huszadik század irányába mutató törekvéseinek felújulásával. (A régies szemléletű romantika Aranyánál leginkább a Katalinban és az Éjjéli párbaj-féle balladákban jelentkezik, míg az új legtisztábban talán a Hídvadásban. Vajdának a romantikához való kötődése éppoly szembeszökő, mint Adyt előkészítő szerepe, vagy az a tény, hogy a tizenkilencedik század második felének egyik legmodernebb magyar költeményét a romantikus Vörösmarty alkotja meg. — Mindennek részletesebb megvilágítása azonban már külön tanulmányt igényelne.)

⁸ GYULAI PÁL: Szépirodalmi szemle. Epikai költemények (Válogatott művei. Bp. 1956.) 303.

hogy ezúttal a saját hangján — mai narrátorok egyik őseként — szóljon közönségéhez.. Különös kötetlenséghez jut így a szerző: hol ő is egy hőseivel, hol messziről nézi, leír és kommentál, hely- és időváltásokat hidal át minden zavar nélkül, akár szemléletet is vált egyik sorról a másikra. Fontos szerepe volt ennek *A délibábok hőse* befejezésénél is, de jellemző példa erre a mű egy másik részlete is, egy hosszú, szép leírás vége:

A lányka lelkén vágyak serge rajzott:
Tavasza, virány és első szerelem. —
... Ah, félre tőlem, szép eszményi rajzok!
Ne üzzetek csaljátékokat velem.
Pest, tél, köd és sár, lárma, hejsze hajszok,
Zaj, baj, hausse-baisse unalmát viselem...

Gyulai „a valódi élet, a tényleges viszonyok rajzá”-nak problematikusságában látja a változó életet ábrázoló magyar regények fogyatékoságát. Ebben azonban nemcsak ennek az életnek kicsinyes *prózaizságát*, hanem hasonlóképpen kialakulatlanságát, *felemásságát* is okul kell vennünk. De ehhez igen sok esetben hozzá kell még tenni valamit: *íróknak* tárgyukkal kapcsolatos bizonytalanságát. A verses regény formája nemcsak a szigorú cselekményvezetés vagy a széles, összefüggő társadalmi kép adásának kötelezettsége alól mentesít, hanem — részben az itt megfigyelt tulajdonságokból adódóan — valamivel kevésbé egyértelmű művészi ítéleteket is megenged. Puskin pl. még megteheti, hogy elgyönyörködjék azon a vidéken, melynek elmaradottsága ellen másutt keserűen kifakad, még finom lírával vonhatja be annak a Tatjánának az alakját, aki egyúttal jellegzetes szereplője a sivársága, korlátoltsága miatt elítélt vidéki orosz életnek. Anyéginnel kapcsolatban hol együtt érez, hol ítéletet mond fölötte, bukása után pedig láthatólag arra gondol, hogy végül majd hőssé teszi. Ha ez utóbbi szándék meg nem valósultát nem fájjaljuk is, a többi, enyhébb ellentmondás feloldódik a mű egészében, annak lírájában, mint a valóságnak az adott műben jogos, más-más oldalról történő megközelítése. Lermontov viszont már nemcsak *meglátja* kora hőst, nemcsak beszél róla, hanem teljesen érti is, s ezért megteheti, hogy *elmondja történetét*. Nemcsak észleli az ellentmondást potenciális emberi értékei és tényleges tettei közt: ő már szigorúan vezetett cselekménnyel lépésről lépésre menve be tudja mutatni, hogyan kényszerül hőse a fennálló viszonyok: az őt körülvevő emberek és a választható életutak között egyénisége előtt egyedül megmaradó magatartás fölvételére.

A verses regény tehát, amint ez az előbbiekből is kiderül, jellegzetesen átmeneti kor műfaja. Már Belinszkij is így látja ezt kitűnő Puskin-tanulmányában. Az Anyégin, „mely a valóság rajzában összevegyíti a prózát és a poézist”, s amelyet a költő énjének szüntelen megnyilatkozása jellemez, „idejében jelent meg, vagyis éppen akkor, amikor a benne ábrázolt társadalom kialakult”, „... gyengéiben egyúttal legnagyobb érdemét is látom” — állapítja meg, majd fölteszi a kérdést: „vajon nem érdem-e, hogy híven ábrázolta a valóságot a fejlődő társadalmi élet egy pillanatában”,⁹ még ha így erősen viszonylagos igazságok kimondásával kellett is megelégednie. Ez a műfaj lehetőséget nyújt a legváltozatosabb problémák fölvetésére, érintésére, esetleg egyfajta megválaszolására, de ha szükséges, a gyors tovasiklásra, a kérdés nyitva hagyására is. Így bizonyos tekintetben — mint már láttuk is — a líránál is „mozgékonyabb” lehet, hiszen az önálló versben kimondott s ezért önmagában önmagáért helytállni kényszerülő gondolat vagy érzés nagyobb általánosítás igényével lép fel, nagyobb átgondoltságot igényel, mint a lírai kitérés, amely csak éppen valamely egyedi cselekményrészlethez kapcsolódik. A regény — legalábbis a realista regény — már megköveteli, hogy írója tisztán

⁹ BELINSZKIJ: Puskin. 1951. 338, 345.

lássza az általa ábrázolt világ összefüggéseit, míg a verses regény költője még könnyedén lendülhet át a művének építményében mutatkozó hézagokon. Annál is inkább megteheti ezt, hiszen ez a lehetőség nemcsak lehetőség, hanem egyúttal kényszer is. Erősen kötött — ti. verses, tehát rímek, versszakok, versmértékek szabályos rendjébe szorított — formája nem nagyon teszi lehetővé számára, hogy a maguk ellentmondásos, bonyolult sokféleségükben a részletekig menő pontossággal tárja fel a modern élet legváltozatosabb jelenségeit. A formát fölényes biztonsággal kezelő Arany János maga figyelmeztet arra, hogy a verses epika „Midőn köznapi jeleneteket, apró jellemáryalatokat, finom cselszövényeket akar festeni, vagy a társadalom proteuszi arcának fényképezését veszi munkába: . . . érezni, hogy ezt egy középszerű regényíró jobban csinálná.” A verses forma viszont teljes összhangban van a verses regénynek azzal az Arany Lászlónál is látott sajátosságával, hogy a próza-regény nemegyszer sivárabb világával szemben (gondoljunk különösképpen az átmeneti kor realista törekvéseire: Tolnai, Iványi egyes műveire és a naturalisztikus magyar novellákra) áldoz annak a szépség utáni vágynak, melyet az ember a prózaivá lett világban is megőrzött, vagy amely újraéled benne, ha távlatot láthat maga előtt — s mely szükséges alkotóeleme a művészetnek. Heinének érdekes módon követő nélkül maradt, erősen szubjektív lírikus-epikus költeményére, a *Németország, egy téli regére* — s részben erre az egész műfajra is — igen jellemző az, amit Lukács György az ő egész költészetéről mond, ti. hogy a valóság görcsbe merevültségét Heine önmagában oldja fel, harmoniátlanságát önmagában szünteti meg azáltal, hogy a „szépséget az ellentmondások mozgásában keresi, a forradalom előtti polgári átmenet időszakának szépségét, a fájdalom, a szomorúság, a búbánat, a remény, a szükségképpen keletkező és szükségképpen pusztuló illúziók szépségében”.

Egy új, teljesen megérteni még nem tudott világ első gyors birtokba vétele,¹⁰ a veszített illúziók elégikus-ironikus hangú búcsúztatása és születőben levő új hitek pátoszának nemegyszer romantikus hittel való hirdetése — körülbelül ezekben a jellegzetességekben mutatkoznak meg tehát azok a lehetőségek, melyeket e lírai-epikus műfaj nyújt, s melyekkel a század utolsó negyedének költői jelentős részben élnek.

A magyar irodalomban e műfaj több mint fél évszázadig tartja magát, még akkor is, amikor a társadalom viszonyait nem lehet már kizárólag a polgári társadalom kialakulatlanságával jellemezni. A munkásmozgalom már a századvégén megkezdte a maga szervezkedését, s a korai szocialisztikus irodalomnak egyik legfigyelemreméltóbb alkotása is épp a verses regény műfajában születik: Szentessy Gyulának *A rajongó* (1895) c. költeménye az új problémákra reagál a millennium éveihez képest szokatlan érzékenységgel. Az egyszerű vonalvezetésű történet lényege: egy igénytelen kis varrólány beleszeret a munkások felszabadításáért küzdő ifjú költőbe. A mozgalom tüntetést szervez, a tömegeből kitornek lefojtott indulatai, a föllépő karhatalom viszont véres kegyetlenséggel szórja széjjel a munkásokat. A megsebesült költőt a kétszeres vereség tudata gyötri: a mozgalom eltorzulásáé és leveretéséé; az őt ápoló lány éleszti-erősíti majd megrendült hitét. A századvég irodalmának jellegzetességei, eszmevilágának bizonytalansága a cselekményen is érzeteti hatását: hőse alakjában csakugyan kissé „rajongót” mintázott Szentessy, a mű hangja sem hoz újat Reviczkyék, Komjáthyék lírája után, s a valóság új, fontos elemei is még csak elszórtan jelentkeznek benne — de mégis megjelennek, s új problémák is kerülnek elő gondolati kitérőiben. A legdöntőbb itt is az a küzdelem, mellyel Szentessy az eszmék, illúziók és valóság viszonyára keres választ. Az ábrázolt eseményekkel kapcsolatos lírai megszólalásai szinte vitáznak egymással. „Szegény poéta, árva emberek! Eszméitekkel lelkesítenek? Idealizmus, ó, hová szökött? — Beh árvák vagytok ennyi nép között!” — írja a pusztító tömeg leírásakor — a sortűz után s ehhez hasonló módon a mű

¹⁰ A modern lélekrajz és emberábrázolás elemei, a polgári élet alakjainak jellemvonásai ekkor nálunk néha még csak idegen anyagban, idegen köntös mögül villannak elő, pl. a Buda halálában, kisebb mértékben a Toldi szerelmében.

legvégén is viszont már megint egy új hit pátozával hirdeti: „De él az eszme olthatatlanul, csak szikra kell, és újra lángra gyúl.”

Új problémák részleges meglátása (de még inkább csupán fontos jelenségeként való észlelése, nem pedig összefüggéseiben történő megragadása), a prózai valóság és a szépség, az illúziótlanság és az emberi hitek néha egymásnak felelő kettőssége, objektív és szubjektív, epikai és lírai elemek egymásba szövése kimutatható a későbbiekben még említendő néhány más műben éppúgy, mint Kiss József némely alkotásaiban, vagy a kisebbek: Werner Gyula (*Az ő regénye* 1884), Csengey Gusztáv (*Bokrétás világ* 1878), Erdélyi Zoltán (*Bazsalikom* 1908) című, e műfajba sorolható alkotásaiban, Koroda Pál és mások műveiben is. Oláh Gábornak *Korunk hőseit* (1909) megmintázni kívánó verses regénye is érinti — a korabeli magyar irodalomban még mindig újat jelentőn — a munkásmozgalomnak, a kizsákmányoltságnak, a dekadens művészet céltalanságának, eszme és valóság viszonyának a problémáit, akárcsak Benedek Márcellnak félig még gyermekfővel írt műve, a *Don Juan fellámadása* (1904). Mégis, itt már — a művek egészét, nem pedig az Oláh Gábor esetében kétségtől nagyobb, leginkább lírai természetű költői kifejező erőit tekintve — kevésbé sikerült, nagyjából még cselekményszövésében és emberábrázolásában is erősen romantikus és sok tekintetben átgondolatlan művekről van szó. Az átmeneti műfaj ugyanis, amely a maga lazaságaival, viszonylagos belső kötetlenségével rövid ideig fontos szerephez juthat a fejlődés menetében, éppen az említett sajátságok következtében számos veszélyt rejt magában. Térjünk vissza ennek megvilágításáért a hibák első, kirívó jelentkezéséhez, Gyulai Pál egyébként értékes, töredékben maradt *Romhányijához*.

Korban Arany László tárgyalt műve mellett foglal helyet (1869-ben kezdte el írni Gyulai és három év múlva hagyta félbe), s ennek középpontjában is ugyanaz a fő kérdés: álom és valóság kérdése áll. Felfogás tekintetében azonban szinte homlokegyenest ellentéte annak. A mű hőse kezdetben hangzatos hazafiaskodással vesz részt a forradalom előtti nemzeti mozgolódásban (közben egyre-másra aratja sikereit a női nem körében), később honvédtisztként küzd a szabadságharcban, s ennek során, majd a verség hatására lassan kijózanul, és a lehetőségeket megfontoltan számba vevő emberré higgad — körülbelül ez a mű legvégső váza. A cselekmény azáltal lesz kissé bonyolultabb, hogy a korábban féltékenységi játékból magába bolondított báró lány, haldokló apjának kérésére hozzámegy a derék, konzervatív, idősebb Telegdy grófhoz, s a bújdosó Romhányi majd épp az ő kastélyukban talál menedéket; itt azután beleszeret az egykor könnyedén otthagzott grófnőbe, akiben feltámad a régi érzés. Itt ér véget a töredék.

Gyulai művének hőse is elfogadja tehát végül azt, ami van, leszáll „a józan realitások talajára”. De míg Arany László tragikus kényszert lát a „kijózanulásban”, s nyíltan kimutatja, hogy ez az emberi értékek feladásával jár együtt, addig Romhányi alakja azt hivatott példázni, hogy a mélyebb emberi tartalom és a „realitások talaján mozgás” (ebben az esetben: a megalakulás) szervesen összefügg egymással. Balázs története köré álmai szöttek költészetet, Gyulai viszont a hős „kijózanult” életében akar szépségeket kimutatni.

A *déliabók hőse* lényegét tekintve realista mű s korának kiemelkedő értékű epikai alkotása, a *Romhányi* viszont hatvanhét biedermeier szemléletű és hamis költői apologetikája. Gyulai tézist állít fel, és ehhez alkalmazza történetét. Az igen jól leírt, meglehetősen jellemtelenné bemutatott fiatalember „megtér”; közelebbi lélektani vagy egyéb természetű indokolást nem kapunk erre vonatkozólag. Ide kapcsolódik az anyéginí átvétel: a megkésve ébredő szerelem mozzanata is. Puskin művében részletesebb lélektani indokolás nélkül is érthető, hogy a modern városi élet forgatagából jött művelt és sok mindenből kiábrándult férfiban csak rokonszenvet ébreszt az egyszerű falusi lány, a nagyvilági nővé lett Tatjánába viszont beleszeret. (Ebben már nincs semmi, amit banálisnak érezhetne, s az asszony elérése sem olyan egyszerű már, barátját megölő ostoba párba után pedig fokozott mértékben érezheti életének tartalmatlanságát s vágyhat a társ után.) Romhányi esetében mindez hiányzik, s nincs más

hasonló szerepet játszható mozzanat sem a történetben. Késői érzelmeit alig indokolhatja más, mint az író bizonyítási szándéka: politikai higgadással hősének nő-ízlése is megjavult. A mű a „késői jóvátételek” költeményének íródott. Arany László Etelke sorsában is a kis tragédiát láttatta meg: a próza diadalát a szebb és nemesebb álmok felett. Ilonka sorsa viszont amúgy „fájdalmasan szép”. Férjhezmenetele kettős jótett (apja és őt gyöngéden szerető kérője, illetőleg majd férje iránt), házassága nem rossz. Később fellobbanó szerelme viszont amolyan „nagy érzelmeket” ígér: vagy Telegdynek kell majd „félreállni a szerelmesek útjából”, vagy — ami valószínűbb — ketten fognak az ő (és a jó erkölcs) javára lemondani egymásról. Mindkét lemondás fájdalmát enyhíti majd a jó-emberség fölemelő érzése.

Ne tagadjuk: a giccs közvetlen közelébe érkeztünk. Az a bizonyos „többlet” egyáltalában nem veszélytelen. Látható, hogy a jellemrajzot másokon oly szigorúan számon kérő s a korszak egyik legértékesebb prózai művét (az *Egy régi udvarház utolsó gazdáját*) megalkotó Gyulai művészi törekvéseit itt legyőzte az apologetikus szándék.¹¹ Ebben alighanem az is közrejátszott, hogy ezúttal győnge volt az ellenállás — ebben viszont a műfaj sajátosságaira kell ismernünk. Ahol nincs meg a lehetőség a jellem- és lélekrajzban való elmélyedésre, ahol a versforma és a szubjektív hangú közbeszólások kényszere kiközlenti az írókat az alakjába való beleélés, a vele való azonosulás állapotából, ott nemcsak hogy a „realizmus győzelme” elképzelhetetlen, hanem egyszerű megvalósítása is igen nehéz. A kor íróit pedig egy kicsit talán ez is vonzza a műfaj felé: a félmegoldások, felemás magatartások „műfaji sajátosságok” mögé rejtésének lehetősége. Szembenézés az új, alakuló valósággal — de csak egy-egy villanásnyi időre. Meglátni egy-egy új problémát, jellemző embertípust — aztán gyors alkalmi érzelmi-gondolati reflexiókkal kísérve hamar megint másról szólni, másból megmutatni valamit, ami szembeötlik; könnyebb út ez, mint a dolgok végig gondolásáé, az alakok, a cselekmény törvényszerűségeinek kibontakoztatásáé, a következtetések egyértelmű levonásáé az egyesben valóban megjelenő nagyobb általános megláttatásáé. S a szubjektumból mintegy „hozzáadott” szépség is veszélyes többlet — akármire azért nem lehet hozzáadni anélkül, hogy hazug, művészi-telen feloldást hozzon magával.

A lazaságokból, a romantikus és realista elemek egymáshoz való viszonyának tisztázatlanságából következő súlyos művészi fogyatékoságok a korszak egyik legkiemelkedőbb költőjének, Vajda Jánosnak e műfajban írt alkotásain is kimutathatók. Új valóságselemeket vesz birtokba, de nemegyszer még régi eszközökkel.

A kor irodalmában szinte kihívónak ható köznapisággal kezdi *Találkozások* c. (1877) művét.

A Váci utcán fényes délben,
Ugy fél tizenkettő után . . .

Aztán — hogy a kihívás mégse legyen annyira bántó — az író megmagyarázza „a szép vidéki olvasónő”-nek ezt a megbotránkoztatást, s részletes érveléssel szépen el is fogadtatja vele.

Ez az enyhén felemás magatartás végigvonul az egész költeményen. Sőtér István értékelése szerint „a *Találkozások* Arany László műve mellett, a legjelentősebb kísérlet egy olyan ábrázoló művészet létrehozására, mely kortársi típusokat és kor-hősöket mutasson be. A kortárs regényirodalom — és elsősorban Jókai — nem erre törekszik . . . Arany László és Vajda olyasmit oldanak meg, ami nem sikerült Kemény Zsigmondnak, az analitikus regény első magyar kísérletezőjének.”¹² Amit mond, igaz, ellenvetést inkább csak egy szó válthat ki: a

¹¹ KOVÁCS KÁLMÁN rámutat arra, hogy művében pedig — Arany Toldi estéje c. költeménye nyomán — szigorú objektivitásra, erősen kötött szerkezetű mű megírására törekedett (Fejezetek a magyar kritika történetéből. Bp. 1963. 202—204), noha a regényt ő még nem tekintette „tisztán költői” műfajnak.

¹² SÓTÉR ISTVÁN: Vajda János. (Romantika és realizmus, Bp. 1956.) 354.

„mellett”. Vajda verses regénye értékei ellenére sem állítható azonos színvonalra Arany László kis remekével.

A mű hőse egy magát alacsony sorból felküzdő tehetséges fiatalember, aki azonban meg lehetőségen céltalan életet él, ennek során könnyelműen tönkreteszi egy fiatal lány életét, s a lány öngyilkossága után végképp kiégett emberként él tovább. Ha csak ennyit emelünk ki a műből, akkor azt egyértelműen az új utakat törő irodalom jelentős alkotásai közé kell sorolnunk, mint egy kis emberi tragédia kegyetlenül pontos rajzát; olyan tragédiáét, mely a korban tartalmatlanná lett élet tartás-nélküliségének következménye. A *Találkozások* azonban — sajnos — nemcsak ennyi.

Talán a legdöntőbb fogyatéka a műnek: a hős alakjának tisztázatlansága. Vajda észleli azt a problémát, hogy emberek, értékes tulajdonságaik ellenére, hitványakká lesznek. De míg *A délibábok hőse*nek írója meglátta, s ezért — regényíróhoz hasonló módon — ábrázolta is, hogy ez jórészt annak következménye, hogy ez a társadalom kiöli az emberből az eszméket, addig ő — élve a műfaj-kínálta lehetőségekkel — megmarad a líránál, a felelősségtudatra buzdító (ezúttal ráadásul kissé felszínes) deklamálásnál:

Anyád, szerencse és természet
Kincsét özönnel hinti rád;
Ha csak játszátnád tehetséged,
Hogyan csodálna a világ!...

Vajda nem látja, hogy hőse életbeni megfelelőinek valójában épp az a tragédiájuk, hogy nincs lehetőségük az értékes: emberi adottságaik kibontakoztatására és a közösség céljainak szolgálata szempontjának egyaránt megfelelő tette. Pedig enélkül Virányi Ernő alakja meglehetősen esetleges, művésziileg érdektelen eset: gyenge jellem. Vajda ennek ellenére — érezvén a hőseinek modelljeiben rejlő értékeket — rokonszenvvel nézi, aggódik érte, a mű végén pedig őt is a tragédia egyik áldozatává emeli, vagyis nem tud vele egyértelmű szigorral bánni. Az áthidalást, a magyarázatot, a hős fellobbanó szerelmének nagyságával akarja megadni (Virányi Ernő beleszeret egy színésznőbe, miatta hagyja ott az utolsó pillanatban belé szerelmes menyasszonyát). Vajda mindjárt a mű elején utal rá, a hős bemutatásakor, aki tehetsége, vagyona révén hamar lett

Országremény, mint annyi más.
Országremény! Mert hát az ember
Csak a jelen után ítél,
De hány kalászt, hány bimbót elver
A lét viharja: szenvedély?
A természet buján fogant ám,
De sors anyó irigy boszorkány.
E méreg- s kártyakeverő
Cselétől vesz sok szép erő.

Az ily módon (némi félszeg iróniával) földöntúli erőként megjelenített hatalomnak a későbbiek során döntő szerep jut. Vajda jelentős művészi erővel írja le a hősnek Leona iránt táplált érzelmeit, a fölvetődő kérdésre adott ilyen természetű válasz — egyetlen érzés mitikussá növelése — azonban még a romantikáé. Ez pedig jobban illik a múlt lovagvilágának színterére, mint a polgárosuló Pest utcájára, „fényes délben, Úgy fél tizenkettő után”. A mű tehát bensőleg egyenetlen, nem egységes szemléletű alkotás. Más példák is említhetők. Virányi Ernőről előljáróban azt közölte Vajda, hogy cseppet sem előkelő származású, de aztán kiderül róla az is, hogy szüleit nem ismerve, magasba törő szírték és ősvadonok birodalmában felnőtt természetfi, aki meghódította egy arra járó dúsgazdag úr szívét, annyira, hogy örökségét is ő kapta.

Nem hiányzik a műből a hölgy kellő pillanatban történő eláululásának mozzanata sem, nem marad el a párbaj, a drámai találkozások létrejöttében minden szerep a véletlennek jut. A polgári élet jellegzetesen kis tragédiája a valóságban ott ér véget, ahol a megcsalt menyasszony a folyóba veti magát — itt még kalandos mentési küzdelem kezdődik s a lány keze — rajta a jeggyűrűvel — utoljára egyszer még fölmerül a habokból.

A jól meglátott kis társadalmi dráma a költemény soraiban részint a szenvedély általános, néhol giccses „nagy tragédiájává” misztifikálódott, részint pedig — mert hiszen fölmentést nem adhatott hősének a szerző — erkölcsi szempontból elítélendő egyedi esetté egyszerűsödött.

A *Találkozások* még csak meg sem közelíti a lírikus Vajda legjava alkotásainak művészi szintjét.

Erősen hasonló sajtáságokat mutat több más verses regény is. Mindenekelőtt a hozzá problémalátásban, a jellemábrázolás terén s talán színvonalban is a legközelebb álló *Alpári*, Balogh Zoltán 1871-ben írt műve, mely a korra jellemző kis emberi tragédiát ír meg több részletében elég jól. (A szép polgárlányt a társadalmi szokások miatt öt feleségül venni nem tudó főúri szerelmese megszökteti, a fényűző külföldi élet után azonban elfogy a pénzük, a lány attól fél, hogy szeretője már megunta, s végül hazaszökik, majd lelkileg összetörtén meghal.) Az ugyancsak több korproblémát is fölvető vagy érintő, ám le nem tisztult szemléletű, végül didaktikus formát öltő műben a romantika színeivel való túlfestés, látványos, nagy jelenetek és belső vívódások festésére való törekvés, a mű valóságos anyagának túlduzzasztása is tisztán kimutatható. Legjobb, legtöbb, újat és értéket képviselő részletei talán a céltalanná lett nemesi élet duhajságainak, a vidéki leánysors prózai módon befejeződő valóságának realiztikus leírásaiban, az elfecsérlődő emberi értékek problémájának Vajda említett művénel tisztabb szemű meglátásában, ill. megláttatásában van. (Alpáriban ahhoz, hogy nagy ember legyen „Megvolt minden: szív, ész, vagyon, rang, Csak egy nem volt meg: az irány . . . !” — írja találóan.) Fejes Istvánnak szerényebb költői adottságokkal megírt *Kamillója* (1884) viszont a jelenben játszódó cselekménye és részben problematikája ellenére (a választási küzdelmek visszaélései, a nyomor és a fényűzés ellentéte, a dzsentri hanyatlása is ábrázolást nyer a műben) még csaknem teljes egészében a szélsőséges, avult romantika jegyében fogant, meglehetősen csekély értékű epikai alkotás, pályadíjnyertes *Egy szép asszonya* (1875) pedig ennek részleges erényeit is nélkülöző, a romantikus dagályosság, a szentimentális érzelmesség és a biedermeier szemlélet elemeit elegyítő költői elbeszélés.

Talán itt a helye annak, hogy megemlítsük a kor egyik jelentősebb alakjának, Kiss Józsefnek két korábbi verses elbeszélését, a még jóformán ifjúkori alkotásai közé számító *De profundist* (1875) és a nyolc évvel későbbi *Mese a varrógépről* is. Az első elég jelentéktelen: új alakokat, eddig észre nem vett sorsokat meglátó, de túlhajtott szentimentalizmusával szintén a giccs felé közelítő, ballada és verses regény határán mozgó, lélekrajzában eléggé bizonytalan kis mű. A terjedelmére nézve is valamivel jelentősebb másik költemény a nagyvárosi élet kis, a zaj és fény közt elvesző alakjainak szép emberi arcukat, csendes, látszólag eseménytelen életüknek apró drámáit, szürkének hitt életüknek megszínező poézisét kívánja olvasóival megismertetni. Ennek történetében is benne van egy modern novella témája, az érzelgős, a valóságot túlzottan is poétizálni akaró írói magatartás azonban még nem találja meg ennek igazi művészi formáját. Komlós Aladár szerint „a kispolgárság mindennapi élete ebben a költeményben vonul be a magyar verses regénybe”.¹³ Igaz. De együttal ez a mű is szemléletesen bizonyítja a korábbiakból leszűrt megállapítás igazát: ez az első pillantásra nagyon könnyűnek látszó, viszonylag kötetlen lírai-epikus műfaj igen sok csapdát rejt, ezek kikerülése pedig nagy művészi tudást igényel.

¹³ KOMLÓS ALADÁR: Kiss József. (Tegnap és ma. Bp. 1956.) 150.

Közvetve arra a kérdésre is alighanem itt kapjuk meg a választ: miért lett a verses regény egy időben épp a féltéhetségek kedvelt műfajává.

Még egy jelenségre érdemes itt fölfigyelni. Általánosan elterjedt — Gyulai Pál nyomán — a „verses regény” elnevezés az itt tárgyalt művek esetében.¹⁴ Ha jobban megnézzük, nemegyszer inkább verses novellával van dolgunk, vagy legalábbis: az rejlik a mű lazább szövetében. A megvalósult puskinsi mű is inkább novelláinak vonalvezetésével tart rokonságot, mint a romantikusan csapongó byroni költeménnyel, Arany János *Bolond Istók*jának második énekéről ez ugyan nem mondható el, de az egyszerű szerkesztésű kisregény-formátummal azért föltétlenül rokonságot mutat ez is. Hogy az elkezdett verses regények jelentős hányada töredékben marad, az is a szélesebb körű alkotások fellazulásából eredő veszélyekre figyelmeztet. Ignotusnak 1891-ben megjelent *A Slemil keservei* c. sikerült kis alkotása pedig már úgyszólván egyértelműen verses novellának nevezhető. Hőse Bolond Istóknak távoli: más környezetben született, más korban élő rokona. Ez a különbség nem egyszerűen szintér kérdése. Istók minden „általános emberi” jellege ellenére egyúttal — akarva-akaratlanul — a reformkor jellegzetes alakja is, a maga országot járásával, sok mindenbe belekezdésével, kezdeti nagy álmaival. Sőt, részben épp ezeknek a tulajdonságoknak a révén lesz általános emberi jelképpé. Ignotus Slemilje viszont a század végi zsidó polgárság sokkal szűkebb világának lakója. Így már álmai is kisebbszerűek, szűkebb értelemben személyes természetűek, alakja is félszegebb, esetlenebb, kicsit mintha már a csetlés-botlásaival a világ köztudatába bevonuló Chaplin alakjának hazai előfutárát látnánk benne. (Még inkább szembeszökő a — részben kor-meghatározta — különbség, ha Hübelé Balázssal hasonlítjuk össze.) Az öt szemlélő, útján elkísérő költő keze is lágyabb, ernyedtebb, mint Toldi egykori krónikásáé, szeme is hajlamosabb a könnyre, s szája már gyakorlottabban húzódik közben mosolyra. (És persze: a tehetségek is különbözőek.)

Nem vagyok már Don Quijote,
Nagyralátó terveimtül,
Fierabras balzsamátul

Most is bánt a macskajaj — kezdi Ignotus, az

illúzió-búcsúztatás elégikus hangjába már valami könnyed frivolitást is elegyítve. Majd az Arany János-i, Arany László-i illúzió-megőrzés kap hangot a pátosz és öngúny egymásba-játszását sajátos, ironikus líraisággal feloldó sorokban, amikor önjellemzését folytatja:

A közömbös, egyre tűrő
Rocinante, az vagyok.
Álom a zab, álmom. Ámde
Hogyha nem is lesz mit ennem,
A bogáncsot rágó szürkét
Szörnyü egy mód megvetem.
.....
Údvöt, vágyat, lángszerelmet
És a többit zengek én!

A történet: a „nem evilágra való”, álmodozó Slemil már gyerekkorában beleszeret titokban egy lányba. Mikor évek múltával a szerencsés véletlen összehozza kettőjüket, akkor költői szavak helyett mégis csak a leglaposabb közhelyek jutnak az eszébe; hogy ezt amúgy férfiasan „jóvátegye”, felindulásban elhatározza, hogy legközelebb lerohanja szenvedélyével.

¹⁴ Nem egyértelműen. Arany János pl. még az Anyégint is eposzként emlegeti. Az itt tárgyalásra került művek között nem szerepelnek azok, amelyek a naiv epika vagy a romantikus hősi eposz formáival tartanak rokonságot.

A kritikus jelenet döntő pillanatában azután a szél lefújja fejről a kalapot, s ő kétségbeesetten utánakapva „nagyot nyúl a semmibe”.

Ignotus már a bevezetőben olvasói elébe tárja abbéli hitetlenségét, hogy „a munka kínja” és „a jog bilincse”, a gazdagság és a szegénység ellentéte nem örök. Tehát közvetett módon maga is sejteti, hogy többet nem várhatunk a tragikomikus főhőstől, mint amennyit az majd tesz: míg józanabb kollégái az apával beszélnek a lány ügyében, ő költeményeket ír szerelméhez, miközben azok apasági tárgyalásokra kénytelenek el-eljárni, ő a képzeletével csodásnak festett *egy* után epekedik. A történet költészete azonban itt is abból fakad, hogy Slemil — bár groteszk módon — annyiban *felül* van a prózai valóságon, hogy különb annál, s Ignotus ennek a magatartásnak a poézisét érzi meg. Ugyanakkor azáltal, hogy a költő a maga ironikus szemléletével egyúttal felül is emelkedik hősén, azt is megmutatja, amiben az *gyengébb* a külső világ erőinél, ami által groteszk alakká lesz. Művének egyik legfőbb értéke éppen az, hogy azzal a bizonyos veszélyes „többlet”-tel mértékletesen és jól gazdálkodik. Iróniája egybeolvad szentimentalizmusával: ennek fanyarsága legnagyobbbrészt elveszi annak édeskeséségét. (Ebben — úgy érzik — a romantikától fokozatosan távolodó Heine követője.) A biztos arányérzékéről tanúskodik a vers szerkezete is; szerzője nem kívánja a novella-témát feltölteni, kibővíteni. Finoman, értő kézzel árnyalt a lélekrajz is. Igaz, mindettől a költemény még egyáltalán nem lesz nagy művé — de éppen az az egyik fő értéke, hogy írója szemmel láthatóan nem is szánta annak.

Bizonyos tekintetben romantikusabb jellegű, az igények, az arányok helyes fölismerése tekintetében mégis evvel rokonítható alkotás Kiss József legművészebben megalkotott elbeszélő költeménye, a *Legendák a nagyapámról* (1910). Hőse nyugtalan, érző, szépre vágyó férfi, aki országokon át történő hányattatása, sok vele ellenséges körülmény szorongatása közepette is megőrzi önmagát s „lelket nyügző, lelkeket feloldó”, hazátlanok életébe vigaszt hozó énekét. — „...ha lassan új, városi hangot alakít is ki, csak a népnemzeti iskolával szakít, nem a népköltéssel: képzelete, észjárása mindvégig megőrzi megőrzni népies jellegét”¹⁵ — emeli ki bírálója Kiss József fontos jellemzőjeként. Evvel a művel kapcsolatban is el lehet mondani, hogy szemléletében megvan ez a kettősség. Naiv egyszerűség abban, hogy hősével szinte egygyé váltan tud „legendáiról” szólni, s a modernebb városi költő tágabb világlátása, aki azért tudja hősének szerény, periférikus helyét az élet egészében. Így lágyítja meg a lelkesültség hangját is a meghatottságé, így oldja fel a pátoszt az irónia. Tudja, hogy ha hősében egy kicsit a győzelmes embert mintázta is meg, ebből a „győzelemből” nem fakadhat diadalének. Már csak azért sem, mert hiszen nem végleges. Nem is annyira a küzdés, mint inkább a magát meg nem adás némi-képp tragikusan árnyalt lírája szólal már meg Kiss József zárószoraiban:

Lobogni, szállni mámorokban égve —
Minden bölcsesség ebben kimerül.
Az ember fessen szívérványt az égre
És akkor nem lesz soha egyedül.
Az ember rakjon várat vár hegyébe,
Ah, olyan mindegy, ha sorra bedül:
A romok tovább élnek, mint a várak...

Részben hasonló vonásokat mutat — de már a műfaj bomlását is jelzi — a korszak egyik néhány évvel később született, a romantikától távolabb álló záró-műve is: Somlyó Zoltán *Nyitott könyv* (1916) c. önéletrajzi jellegű, lazább szerkezetű „lírai pamfletje”. Főalakja — a századelő polgárosuló Magyarországnak egyik típusa — előbbi társaihoz hasonlóan már szintén kisebb tervekkel indul el újra meg újra, s ezért vereségei sem annyira megsemmisítőek, mint

¹⁵ KOMLÓS ALADÁR i. m. 44.

amilyeneket félszázaddal előbb indult társának kellett elszenvednie. Soha nem igazán szép számára a világ, de azért mindig találni benne valami szépséget is. Magában a költőben is megvan a kellő hajlékonyság: az olykor hősenek fölébe emelkedés, máskor a vele való azonosulás könnyed kettősségének képessége, az enyhén humoros-ironikus előadásmód: az Arany János-i, heinei örökség. Ahol az ábrázolt valóságból hiányzik a poézis, ott az ő szenvedélyesen támadó vagy elégikusan fájdalmas lírája pótolja ezt a műben. Szokásos fogyatékoságainak megléte ellenére legjelentősebb alkotása ez Somlyó Zoltánnak, s talán nem véletlen, hogy éppen ő: jellegzetesen átmeneti kor költője tudja ebben magát jól kifejezni. A korabeli ország jelentős területeiről ad képet ez a kötet — ha nem is hatol seholy igazán mélyre, ha az okok, összefüggések feltárásánál (ill. fel nem tárásánál), szélsőségesen él is az említett lehetőséggel: a szálak tovább fejtése helyett a gyors továbblendüléssel, hevenyészett színfoltok kissé szertelen feldobásával. Néhány év történetét mondja el: futó szerelmekről és fáradt délutánokról, lázas robotról és magányos kóborlásokról; írók arca rajzolódik elő a sorokból és külvárosok fojtó levegője telepszik nyomasztóan olvasói lelkére. Szinte semmiről nem szólhat úgy, hogy fájdalom, keserűség vagy a késői emlékezés szomorúsága ne fátyolozná be legalább egy percre a hangját, de azért mindenütt meglátja azokat a fényeket, melyek megcsillannak itt-ott az élet prózáján. Egy felhőbe csapó fecskeszárny, egy megpendülő, tiszta hang, a Kőrös vizének csillogása, az őszi lombok vörhenyes rozsdája — titkos találka a síkatorok zúgó fái között vagy éppen egy jólelkű házvezetőnő kedves emléke: mind ad valamit számára, ami szép. Ha szerkesztők nem hiteleznek a költőnek, ad neki hitelbe egy-egy gyümölcsös kofa, ha fullaszt a hotelszoba dohos üressége, kárpótol érte kinn a beszélgető ezüsthárs. Ami nem sikerült korai epikai műveiben Kiss Józsefnek, az éppen ennek a könnyedségnek — a nem-regényigénynek¹⁶ — eredményeképp sikerül Somlyó Zoltánnak.

Az akkori Pest jól ismerte őtet,
a bus költőt, a jelentéktelent.
Kivált a Kőrut, ahol reggelenként
álmosan és gyötrötten megjelent.
Ott nézte a kis hivatalnoklányok
sietős utját, árva életét:
egyik utközben tüzi meg a kontyát,
a másik rossz cipőbe félve lép;
a harmadik harisnyát igazítgat
egy kapu alatt mélyre görnyedőn; —
míg átellenben egyik könyvesboltban
most szalad föl rekedten a redőny.

Igy rajzolódnak ki egy-egy pillanatra a pesti tömegszállások sötét világának elmosódó kontúrjai, elevenedik meg a kávéházak és szerkesztőségek füstös-zajos világa és csendes vidéki délutánok emléke s a költő beszél olvasóinak az utcasarkok és hidak „hálólhelyeiről” s korzók színesen kavargó forgatagáról is. A mű tudatosan vállalt lazasága félreismerhetetlenül magán hordja a műfaj felbomlásának jegyeit, de részben épp a tudatos vállalás eredményeképp ez nem eredményez kompozíciós zavart. A főhős lelkivilágának szabályos hullámmozgásai fűzik össze lazán a költeményt. Végső soron ezt is az illúziók, az élet szépségébe vetett hitek feladásának és részleges megőrzésüknek kettőssége jellemzi. A nagy Életnek való kezdeti bátor neki-

¹⁶ Aligha véletlen, hogy a föltételezhetőleg nem sokkal utána írt A titkos írás c., erőteljesebb cselekményszálra felfűzött verses regénye már nemegyszer pregnáns példája a verses regény-műfaj lehető torzulásainak, noha e mű leírásainak értéke semmivel nem marad el a Nyitott könyvé mögött.

lendülés végül az alacsony fádba ütközés, a földre hullás törvényének felpanaszolásába, az íkaruszi álmok szomorú búcsúztatásába torkollik. A fáradt, csalódott hangot pedig csak enyhén oldja már fel a talán eljövő „tisztánlátóbb kor”-ba vetett reménykedés érzésének megszólaltatása: a koré, melytől költője nem várja már az élet megszépítését, csupán annyit, hogy a nagy álmokkal telt embert „azok megértik egykor majd talán”.

A *Nyitott könyvet* még nem egy verses epikai mű követi. Vizsgálódásainkhoz azonban nem adnak újabb szempontokat nyújtó anyagot. Ezekben ugyanis a műfaj további bomlását: a szubjektív, tisztán lírai elemek fokozott eluralkodását, esetleg a töredékességet figyelhetjük meg, vagy a művészi értékek kiveszését.

A szubjektív-objektív elemek e műfajra jellemző sajátos egymásba átjátszásának, arányos egymást kiegészítésének megbomlása, a szubjektív, gyakran romantikus lírai elem túlsúlyra jutása közvetett s nem szerencsés módon (ti. epikává objektívaltán) megmutatkozott már Endrődi Sándornak szép részleteket tartalmazó *Édenjében* majd Oláh Gábor *Korunk hőse* (1909) c. verses regényében is. Endrődi teljesen nyíltan és egyértelműen hirdeti a prózái valóval szemben a nagy érzelmek (mint „igazabb való”), bátor küzdő emberek és messi, háborítatlan természeti tájak megfestésének jogát: „Mindegy, ha kék, ha láz, ha szenvedés: Hévít, mert — bírhatatlan és mesés!” — vallja a véleménye szerinti igazi költészet lényegéről. A bolygó hollandi témáját feldolgozó, távoli szigetek egzotikus világába vivő mű csak kevés szállal kapcsolódik a kornak legtöbbször a jelenről szóló verses regényeihez — lírai betétei azonban ugyanolyan érzések kifejezésével szakítják néha félbe a cselekmény előadását, mint azoké. Epikája nem, de lírája közvetlenül is ugyanarról a világról, ugyanazokról az emberi problémákról ad hírt, ugyanazokkal küzd:

A költő, egy-egy fényes álmot szöve
Gyanutlan indul, gondtalan halad,
De mélység tátong hirtelen előtte,
Körötte téli felhők rajzanak . . .
S keserű gunnyá torzul amit érez,
Élete, dala hitvány töredék lesz . . .

Oláh Gábor művének értékei főként a lírai részletekben vannak; mégpedig nemegyszer olyanokban, amelyek látszólag ellentmondanak az epikai részeknek — akár Endrődi művében. Végső soron azonban itt is csak látszólagos ez az ellentmondás, hiszen félreismerhetetlenül kiviláglik, hogy az epikai részek, melyek szépséget, nagyságot, hősiességet ábrázolnak, volta-képp semmi egyebek, mint a költő „imádott, véghetetlen Én”-jének álmai, szűk korlátok közé szorított valóságos életének szertelen ellenképei. Az operai nagyjelenetek színfalait váratlanul félretoló költő mindezzel nagyon is ellentétes érzéseit kifejező, a romantikus érzésvilágnak természetesebb megnyilvánulási formát kínáló lírában talál rá igazi — Oláh esetében néhol Adyével rokon — hangjára:

Ó élet, élet, nem értett álom!
Le nem szakasztott, hervadt virágom,
Szerelmem, akit ki nem küzdöttem,
Felséges mű, kit meg nem értettem . . .
A mélységekből kiáltok hozzád:
Mutasd meg újra szép, fényes orcád,
Igazán élni taníts meg engem
A szépért való nagy szerelemben!
Önző csatákban lelkem kifáradt,
Csak vágyam él még, szállni utánad,

Uttalan uton kergetlek egyre,
 Mélységes völgyből magas hegyekre.
 Ó szép! megállj hát; vérem és könnyem
 Érted hull sűrű csöppel mögöttem,
 Piros-fehér gyöngy jelöli pályám
 Tévesztett életem bus Golgotáján . . .

A szélsőségesen romantikus szubjektivitás már Vajda János: *Alfréd regénye* (1875) c. művében is uralomra jutott azáltal, hogy művészi értékét nem a történet, hanem az ennek keretei közt megjelenő, valóban Vajda költői rangjához méltó látomásnak a világ rendje meg-bomlásáról szóló fantasztikus, döbbenetes és egy-egy ponton hirtelen groteszkbe átcsapó leírásai jelentik.¹⁷ A *Margita élni akar* — mely különben szintén nem is közelít Ady lírájának csúcsai felé — epikai részét tekintve jelentéktelen (mint Ady maga írja róla: „bomlott nem-regény”), döntő mértékben szimbolikus jellegű, tehát nem igazán líri-epikus mű. A szubjektív, lírai elemek nyíltan bevallott, s ezért művészi törést, egyenetlenséget nem is okozó túlsúlyra, sőt, nyílt uralomra jutása azután olyan huszadik századi, már nem jellegzetesen átmeneti, a romantikus cselekményszöveget elvető s a romantika korszakának egészével is szakító művekben valósul meg, mint Kosztolányi: *A szegény kisgyermek panasza*, Szabó Lőrinc: *Tücsökgéne*, Dzsida Jenő: *Tükör előtt* c. költeményei. „Cikázva lobban sok sok ferde kép” — jellemzi a költemény menetét Kosztolányi, „csak az van, amit megjegyeztél” — hirdeti bevezető szavaiban a szubjektum önkényének teljes uralmát Szabó Lőrinc is.

. . . Multtal babrálni oly könnyűnek tessék,
 mint hózimankós este kellemes
 szobában ülni, míg a tűz leroskad,
 s a kéz tűnődve kártyákat rakosgat

— írja mintegy vezérfonálként költeménye elé Dzsida Jenő. Az objektív külvilág itt már nyíltan bevallottan csak esetleges motívumokat szolgáltat a magát megmutatni kívánó lélek önkénye számára. A polgári költő nem lát hősöket, akikről szólván szinte magától versé szépül a beszéd, s körülötte már annál is prózaibbá lett a külvilág, hogy lírájával még be tudja vonni azt. Egykori illúziói is messzebbre tűntek a múltba, s újak már nem az ő számára születnek. Az összefüggések szálai, a polgári élet alakjainak útjai viszont tisztábban kirajzolódtak már: a valóság birtokba vételének feladatát a próza-regény veheti át a maga súlyosabb, nagyobb feladatok vállalására képes eszközeivel, s közben a lírai reflexiók is egyetemes érvényű, határozott ítéletekké tömörültek, teljes, új világképet adó lírai életművekké tisztultak a színre lépő alkotók műveiben.

A jellegzetesen átmeneti műfajnak: a sok értéket és még több félmegoldást hozó verses regény műfajának története, sőt, annak huszadik századi utóélete is véget ér a világháború, majd a forradalmak korábbi értékeit összeűző és részben újakat teremtő, illúziókat fosztató, roppant új feladatokat és ezek elvégzéséhez már más, új hiteket adó korszakával.

¹⁷ Bővebben: Vajda János Alfréd regénye c. műve és a romantika néhány problémája. (Acta Universitatis Szegediensis Hist. Litt. Hung. 1965.)

DER UNGARISCHE VERSROMAN UND EINIGE BESONDERHEITEN DER GATTUNG

Die Studie geht von der Erscheinung aus, daß in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts der sog. Versroman in Ungarn eine ungemein verbreitete Dichtgattung war. Sie weist darauf hin, daß dies zum Teil deshalb zwangsläufig ist, weil diese nach Byron und besonders nach Puschkin verbreitete Gattung der Epik eine Übergangsform ist: sie ist von lyrisch-epischem Charakter, und zu einer Zeit, da die gesellschaftlichen Tendenzen (und damit im Zusammenhang die kennzeichnenden Menschenantlitze) noch nicht genügend abgeklärt sind, stößt die künstlerische Besitzergreifung der Wirklichkeit auf sehr große Schwierigkeiten. Der epische Faden des Versromans ist aber abgerissener, der Bau des Werkes ist im allgemeinen lockerer, und so kann auch das Verhalten des Dichters unsicherer sein als das des Prosaromans bzw. des Dichters desselben. Die lyrisch-epische Form ermöglicht dem Dichter, hier und da beim Erfassen der augenfälligen neuen Erscheinungen stehenzubleiben und diese — ähnlich wie der Narrator — mit Reflexionen zu begleiten. Dies hat aber leicht die endgültige Auflockerung und Auflösung der künstlerischen Einheit zur Folge — und gerade damit hängt der Umstand zusammen, daß es in dieser Gattung so viele halbgelungene und unfertige Schöpfungen gibt. Zugleich kann aber der Versroman auch der Träger besonderer Werte sein: zu einer Zeit, da die mit der bürgerlichen Umwandlung verbundenen Illusionen zerrinnen, gibt die erfolgreiche Verbindung von realistischer Vergegenwärtigung der prosaisch werdenden Wirklichkeit und von der menschliche Ideale ausdrückenden (einigermaßen romantisch gefärbten) Lyrik zwischen dem Weg der romantischen Idealisierung Jókais und der Gefahr des Hineinsinkens in die Prosa des Lebens, in die graue Beengtheit hervorragende (und auch mit weltliterarischem Maßstab meßbare) Werte dieser Epoche: ein solcher ist *A délibábok hőse* [Held der Gaukelbilder] von László Arany und der als ein selbständiges Ganzes geltende zweite Gesang des *Bolond Istók* [Istók der Narr] von Johann Arany.

A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében

Alexander Cortesius *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis c. panegyricusa* azóta, hogy Ábel Jenő mások Mátyás királyt dicsőítő hasonló írásaival együtt 1890-ben kiadta, nem sokat foglalkoztatta irodalomtörténészeinket. Fögel József ugyan 1934-ben újból megjelentette, meghozza kritikai apparátussal együtt,¹ de ez is csak Florio Banfit ösztönözte arra, hogy külön cikkben foglalkozzék a kevésbé ismert olasz humanistával.² Ha magának a műnek abszolút irodalmi értékét vesszük figyelembe, irodalomtörténészeinknek ez a tartózkodása némileg érthető is, mert Cortesius panegyricusa első pillantásra a meglehetősen üres humanista dicsőítő írásként népes tömegéhez tartozik. Mégis a mű megvizsgálása néhány olyan lényeges mozzanatra vet fényt, pontosabban a panegyricus egy olyan jelentős történelmi esemény kevés számú dokumentumai közé tartozik, hogy sem az irodalomtörténész, sem a történész nem hagyhatja figyelmen kívül Cortesius alkotását.

1. Az eddigi kutatások hiányosságával, gyér számával magyarázható, hogy Cortesius művéről még azt sem tudjuk pontosan, mikor is keletkezett. Fraknoi ugyan 1486-ra próbálta datálni, állítását azonban nem támasztotta alá megfelelő érvekkel,³ úgyhogy Fögel 1934-ben csak annyit mert megállapítani, hogy a mű 1485 és 1490 közt íródhatott, mivel említi Bécs elfoglalását (1485. június 1.), másrészt viszont még Mátyás életében készült (1490. április 6).⁴ Ez az időbeli elhelyezés azonban olyan tág, hogy a további mélyrehatóbb vizsgálatok számára kiindulási alap aligha lehet, s így először is — már amennyire erre módunk nyílik — meg kell kísérelnünk a panegyricus pontosabb datálását.

Nézzük meg ehhez azt a helyet, ahol Bécs elfoglalásáról szól Cortesius:

... *Quid aut castella relicta
aut desolatas versu nunc prosequar urbes?
Quid memorem eversas acies pugnataque bella
Germanosque bono superatos milite montes,
nec non Danubii victricia signa ferentis
mille altum ingentem coniectum navibus alveum?
aut quid marmoreae dicam expugnata Viennae
moenia et oppressas tantis conatibus arces
et longa insignem partum obsidione triumphum?*
(996—1004)

A szerző a hadieseményeknek hosszabb felsorolása végén említi meg Bécs elestét, de úgy, hogy nyilvánvalóan nem is áll szándékában róla többet szólni, hisz nemcsak a városfalak és a vár bevételéről emlékezik meg, hanem mindennek záróaktusáról: a győzelmes triumphusról is. Ezek után tehát amikor a már előbb megkezdett felsorolást Cortesius a következőképp folytatja:

*Atque novam nuper tam magni nominis urbem
ardua disiectis curvantem brachia muris (sc. quid)
adiiciam? ...*
(1005—1007)

¹ Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Kiad. ÁBEL JENŐ Bp. 1890. Irodalomtörténeti Emlékek II; ALEXANDER CORTESIUS: *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*. Ed. JOSEPHUS FÖGEL Lipsiae 1934.

² FLORIO BANFI: A. T. Cortese, Glorificatore di Mattia Corvino re d'Ungheria. Róma 1937. klny. Archivio Storico per la Dalmazia.

³ Olaszországi XV. századbéli íróknak Mátyás királyt dicsőítő művei. Bp. 1890. bev. XIII.

⁴ A. CORTESIUS: *De laudibus bellicis ... Introductio III.*

kétséggel nem Bécsnek, hanem valamely más városnak az elesteről tesz említést. Állításunkat alátámasztja az is, hogy ezután a kijelentése után Cortesius a béke színpompás leírását adja, amivel a szerző aligha élt volna abban az esetben, ha Bécs elfoglalásáról szól utoljára, hisz ezután a háború még két hosszú évig tartott.⁵ Kérdés tehát, milyen városról emlékezik meg a szóban forgó helyen Bécs elfoglalását követően Cortesius. A szerző *nova . . . urbs*-ot említ. Tekintve, hogy a *nova* felsorolás végén szerepel fordítható lenne éppen átvitt jelentéssel — *attributum praedicativum* használatban — „utoljára” határozóval is, de legalább ilyen jogosult a szó szerinti fordítás, azaz Cortesius a felsorolás lezárásaként egy „új város”-ról tesz említést. És ez akarva-akaratlan azt a megdölgést adja, hogy a szerző valószínűleg Bécsújhelyre céloz, amelynek eredeti neve (*Wiener*) *Neustadt* „új város”. Állításunkat alátámasztja még néhány más körülmény is. A szóban forgó *nova urbs*-ról Cortesius megjegyzi, hogy *magni nominis* „híres” jelentős város, és ez joggal megilleti Bécsújhelyet, amely III. Frigyes székvárosa volt.⁶ Másrészt a város megemlítésével párhuzamosan Cortesius évekig tartó ostromról beszél (1034—1036), ami szintén csak Bécsújhelyre vonatkozhatik, hisz Zápolya Imre csapatai mintegy két évig tartották megszállás alatt a város környékét, s csak Mátyásnak sikerült újabb fél éves ostrom után 1487. augusztus 17-én győztesen bevonulnia Wiener Neustadtba.⁷ Állításunkat alátámasztja az a körülmény is, hogy Cortesius a város eleste után a béke eljövételéről beszél, ami Mátyás III. Frigyes elleni hadjáratában valóban Bécsújhely elfoglalását, pontosabban 1487 novemberét követően állt csak be.⁸ Mellettünk szól még az is, hogy Cortesiusnak ezen soraiból:

*. . . quadriiugo procedis (sc. tu, Matthia) ovans plaususque
frementes
excipis, ingenti cum te clamore salutat
miles et armisonis complentur vocibus aurae. —
(1022—1024)*

arra lehet következtetni, hogy Mátyás katonai díszszemlét tartott, mint ahogy az Bécsújhely elfoglalása alkalmával valóban meg is történt. Mindezek alapján joggal állíthatjuk, hogy Alexander Cortesius Mátyásról írt panegyricusában nemcsak Bécs elfoglalásáról, hanem egy annál két évvel később bekövetkezett eseményről is szól: Wiener Neustadt elesteről. Minthogy pedig ez 1487. augusztus 17-én történt, ez az időpont az a *terminus post quem*, amely után a szóban forgó költeménynek meg kellett születnie. Amde mivel a költő Bécsújhely elfoglalásáról, mint *nuper*, azaz „a közelmúltban megtörtént” eseményről számol be, nyilvánvaló, hogy nem sokkal ezután kellett írnia panegyricusát. Hozzávetőlegesen tehát — egyelőre a *terminus ante quem* pontos meghatározása nélkül — abban állapodhatunk meg, hogy Cortesius művét nem sokkal Wiener Neustadt elfoglalása után, azaz vagy 1487 második vagy 1488 első felében írhatta. Később ezt a nézetünket még mással is megpróbáljuk alátámasztani, és a *terminus ante quem*et is megadjuk, egyelőre azonban vessünk föl egynéhány olyan problémát, amelyek tisztázása feltétlenül szükséges.

2. Nézzük meg először is Cortesius kilétét, s azt, hogyan és miben határozza meg a szerző műve célját és rendeltetését; mivel magyarázható egyáltalán a panegyricus létrejötte. Alexander Cortesiusról — lexikonszerű tömörséggel — a következőket mondhatjuk. Római apostoli titkár, a pápa bizalmasa volt. Gyors karrierét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy már tizenkilenc éves korában a vatikáni bazilika szószékére léphetett.⁹ Önként adódik tehát az a megdölgés, hogy Cortesius Mátyás-panegyricusát is Róma érdekeinek szolgálatában intézte a magyar királyhoz. Ahhoz azonban, hogy ezt bizonyítani is tudjuk, meg kell előbb vizsgálnunk Mátyás és a pápaság viszonyának alakulását az 1486—88-as években, azaz a mű megszületésének idején.

Alig került hatalomra VIII. Ince pápa, máris számon kérő levelet küldött Mátyáshoz Várad Péter kalocsai érsek érdekében,¹⁰ beavatkozva ezáltal az ország szuverén belső ügyeibe. Amde sokkal lényegbevágóbb volt ennél a pápának 1485-ben végrehajtott intézkedése. November 1-én VIII. Ince hadat üzent Mátyás szövetségesének, a nápolyi királynak.¹¹ A magyar uralkodó a pápának ezt az eljárását nemcsak szövetséges ellen irányuló akciónak, hanem saját

⁵ ELEKES LAJOS: Mátyás és kora. Bp. 1956. 173—174.

⁶ FRAKNÓI VILMOS: Hunyadi Mátyás király élete. Bp. 1890 (továbbiakban: Mátyás . . .) 292.

⁷ FRAKNÓI V.: Mátyás . . . 291—292.

⁸ K. SCHOBER: Die Eroberung Nieder-Österreichs durch Matthias Corvinus 1482—1490. Wien 1879. 138. kk.

⁹ Olaszországi XV. századbéli írók . . . bev. XIII.

¹⁰ FRAKNÓI V.: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel (továbbiakban: Összeköttetések . . .) Bp. 1902. II. köt. 181—182.

¹¹ A. V. REUMONT: Lorenzo de Medici il Magnifico. Leipzig 1883. II. köt. 208 kk., vö. Beatrix 1485. dec. 4-i levelét NAGY IVÁN—NYÁRY ALBERT: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából (továbbiakban: Diplomáciai emlékek) (1458—1490) MHH Bp. 1878. III. köt. 58.

személye és országa ellen intézett támadásnak is minősítette, és 1486. január 29-én azzal fenyegetőzött, hogy a nápolyi király megtámadása miatt felmondja a pápának az engedelmességet, és Velencének, amennyiben az is föllép szövetségese ellen, szintén hadat üzen.¹² Komoly nézeteltérésekre adott alkalmat az 1486-os év egy másik eseménye is. Az időközben elhunyt Aragoniai János helyébe Mátyás Beatrix akkor hétéves unokaöccsét, Hippolitot szándékozott kinevezni esztergomi érseknek, ám a pápa egyelőre nem volt hajlandó ezt szentesíteni.¹³ VIII. Ince és Mátyás viszonya azonban leginkább a nyolcvanas évek végén éleződött ki. Mátyás — lezárván egyelőre a Habsburgok elleni támadását — teljes erejével a török ellen szándékozott fordulni. Ezért kívánta megszerezni a török trónkövetelőt, Dzsem szultánfit, ámde a pápa, aki nem szívesen látta volna egy törökellenes koalíció élén Mátyást, ravasz diplomáciai fogásokkal hiúsította meg a király terveit;¹⁴ nagy elképzeléseket döntve ezáltal a porba. Mindezek a tények teljesen egyértelmű képet adnak, nyilvánvalóvá teszik, hogy a pápaság semmiféle eszköztől sem riadt vissza, csak hogy a szentszék hatalmát veszélyeztető, központosító hatalmat megvalósítani kész Mátyás számításait keresztülhúzza, s a király uralkodásának utolsó évtizede a pápaság elleni állandó harc időszakát jelentette.

Ámde mivel magyarázható így, hogy éppen a Mátyással éles ellentétben álló Vatikán egyik bizalmi embere intézett nagyon is magaslatú hangú dicsőítő költeményt a magyar királyhoz a nyolcvanas évek derekán? Hogy a problémát megoldhassuk, induljunk ki abból, amit a korábbiakban már sikerült megállapítanunk, abból tudnillik, hogy Cortesius művét vagy 1487 második vagy 1488 első felében írta. Milyen események határozták meg ebben az időszakban Mátyás és a pápa viszonyát, s esetleg milyen irányban módosították azt?

1486 tavaszán az Ancona közelében levő Osimo condottiereje, Boccolino de Guzzino fellázadt a pápa ellen.¹⁵ A mozgalom rövid idő alatt magával ragadta a pápaság fennhatósága alatt álló Anconát is, s minthogy jelentős tengeri kikötőhely, kereskedelmi központ volt, elszakadása kényelmetlenül érintette a Vatikánt. Növelte a pápaság aggodalmát, hogy csakhamar a török is föllépett annak érdekében, hogy kezébe kaparintsza Anconát.¹⁶ Ám a város jelentőségével Mátyás is tisztában volt. Tudta, hogy innen kitűnően sakkban tarthatja egyik legádázabb ellenfelét: Velencét.¹⁷ Ezért a város megszerzése érdekében Cynthus de Dyoniisius révén tárgyalásokba kezdett az anconaiakkal;¹⁸ hogy pedig a pápát megtévessze, 1486 folyamán felajánlotta neki, hogy semlegesíteni fogja Boccolino de Guzzinót, és a várost visszajuttatja a Vatikán kezére.¹⁹ Minthogy a pápai állam ebben az időben egyéb szövetségeseinek támogatására — mint azt a nápolyi király elleni akciójánál is tapasztalta — nem számíthatott,²⁰ kénytelen volt a Mátyás által ravaszul felkínált segítőkezet elfogadni, sőt a pápa mindent elkövetett, hogy a magyar király rokonszenvét kiérdemelje. Ez olyan körülmény, amelyre történetírásunk mind a mai napig nem figyelt fel. Pedig tényekkel igazolható. Így 1487. május 27-én VIII. Ince kiállította azt a bullát, amelyben — Mátyás kívánságára és a megelőző hosszú huzavona után meglehetősen gyanús sietséggel — Hippolitot, az esztergomi érsekség adminisztrátorává tette, s engedélyezte, hogy azonnal javainak élvezője legyen, miközben az érsekség kormányzója, egészen addig, míg Hippolit el nem éri huszonötödik évét, valamely főpap lesz.²¹ Nem sokkal később a pápa biztatására Borgia bíbornok is lemondott az egri püspökségről, és így 1487. április 27-én a pápa ide is kinevezhette Mátyás jelöltjét: Dóczi Orbánt. Majd pedig, amikor a király VIII. Incéhez fordult, hogy Vitéz János szerémi püspököt az olmuői püspökség adminisztrátorává tegye, ezt a kívánságát is csakhamar teljesítette az 1487. július 4-i consistorium.²² A legjelentősebb közeledést azonban a pápa részéről talán éppen az jelentette, hogy hozzájárulását adta Corvin János és Biancá Sforza 1487. november 25-i házassági szerződéséhez.²³ Mindebből nyilvánvaló, hogy a pápa 1487-ben mindent

¹² FRAKNÓI V.: Összeköttetések... II. köt. 183.; vö. még uő.: Mátyás... 309–310, valamint Diplomáciai emlékek III. köt. 173.

¹³ FRAKNÓI V.: Mátyás... 334.; uő.: A magyar királyi kegyúri jog. Bp. 1895. 202–204.; NYÁRY ALBERT: A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból. Sz. 1868. 252.; BERZEVICZY ALBERT: Beatrix királyné. Bp. 1908. 344. kk.; GALLA FERENC: Mátyás király és a szentszék. Mátyás Ekv. Bp. I. köt. 120–122.

¹⁴ ELEKES L. i. m. 175. kk.

¹⁵ A. v. REUMONT i. m. II. köt. 237.

¹⁶ FRAKNÓI V.: Mátyás... 311.

¹⁷ Uő.: Összeköttetések... II. köt. 193.

¹⁸ Uő.: Mátyás... 311.; Vö. BERZEVICZY A. i. m. 284.

¹⁹ FRAKNÓI V.: Mátyás... 310.

²⁰ Uő.: Összeköttetések... II. köt. 182. kk.

²¹ Uő.: Összeköttetések... II. köt. 236–237. Már előzőleg, 1486 októberében kelt levelében megígérte a pápa Hippolit elismerését, vö. Diplomáciai emlékek... III. köt. 199. Lásd még FRAKNÓI V.: A magyar királyi kegyúri jog. Bp. 1895. 204., továbbá TOMCSÁNYI LAJOS: A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél. Bp. 1922. 39. 3. jegyz.

²² FRAKNÓI V.: Összeköttetések... II. köt. 237. L. GALLA F. i. m. 117.

²³ FRAKNÓI V.: Mátyás... 359.; SCHÖNHERR GYULA: Hunyadi Corvin János 1473–1504. MTÉ X. 4. Bp. 1894/1895.; 79–80.; vö. még HORVÁTH JENŐ: Mátyás király nyugati diplomáciája. Mátyás Ekv. I. 91.; köt. GALLA F. i. m. 151.

megtett annak érdekében, hogy elnyerje Mátyás megígért segítségét Ancona városának megkaparintása érdekében. S minthogy Alexander panegyricusa ugyanennek az időnek a terméke, magától adódik az a következtetés, hogy e Mátyást dicsőítő humanista írás, amely a pápa egyik bizalmas emberének tollából származik, a Vatikánnak ezzel, a magyar király felé közeledő időszakos politikájával magyarázható. Ezt különben magának a műnek a dedicatioja is valószínűsíti. Amikor ugyanis Cortesius a következőket írja: „... *urbs nostra, dea, ut ita dicam, terrarum ac gentium, Roma, unde tu originem ducis, tuis gestis virtutibus, tibi gratias agi ipsaque, tui natus es, republica Christiana quo frequentius gloriatur in quove magis conquiescat, habet neminem.*” (D. 6) — elég világosan kifejezésre juttatja, hogy egyrészt alkotását a Vatikán nevében írja, másrészt, hogy Mátyástól városa érdekében némi tetteket is vár. Ezt támogatja a panegyricus befejező része is, amikor műve fennmaradását a költő a következő megszólítással kéri Krisztustól: „*Christe pater tuque, aetheriae qui ianitor aulae es, Qui Vaticanum et Latialem respicis urbem...*” (1175—1176) — így csak a pápaság hű embere fohászodik istenéhez, az, aki maximálisan támogatja a Vatikán érdekvédő politikáját. Joggal állapíthatjuk meg tehát, hogy Cortesius Mátyás-panegyricusa a pápaság azon politikai közeledésének jegyében fogant, melynek célja a magyar király megnyerése volt azért, hogy Anconát újból a pápa fennhatósága alá kényszerítse. Mivel pedig hasonló jellegű más irodalmi alkotást egyelőre nemigen tudunk felmutatni, mint dokumentum, a költemény komoly jelentőségű.

A pápa azonban tévedett, mert 1488 áprilisában, amikor Ancona kitűzte a magyar zászlót, s ezáltal elismerte Mátyás fennhatósága alá való tartozását, kiderült, hogy a király korábbi ígéretét pusztán megtévesztésül tette a Vatikánnak.²⁴ Rómában nagy volt a felháborodás. A pápa — értesülve az anconai eseményekről — maga elé hívatta az itáliai államok követeit, kik előtt felháborodását fejezte ki az eljárás miatt.²⁵ Majd az ősz folyamán Angelo Pecchinolli ortei püspököt küldte Mátyáshoz, hogy a királyt az Anconával fennálló szövetség felbontására szólítsa fel.²⁶ Mátyás azonban látta, milyen súlyos gazdasági, politikai csapást jelent Rómának Ancona elszakadása, s igyekezett ezt felhasználni tervei elérésére. Azt ígérte a pápának, hajlandó a város kiszolgáltatására, amennyiben megkapja Dzsem szultánfit, és egy törökellenes koalíció élére állhat.²⁷ Ez azonban már a pápa érdekeit veszélyeztette, s ettől az időtől fogva a Vatikán és Mátyás viszonya újból és még a megelőző évekénél is sokkal erősebben megromlott. Mindezek az események szintén összefüggésben állnak valamiképp Cortesius művével. Először is magától értetődik, hogy a panegyricusnak azelőtt kellett keletkeznie, hogy Ancona Mátyás fennhatósága alá adta magát — azaz 1488 áprilisa előtt —, mert ezután már teljesen értelmetlen lett volna megírása, sőt egyenesen ellentétbe került volna a pápának ettől kezdve Mátyással folytatott politikájával. 1488 áprilisa tehát a panegyricus keletkezésének *terminus ante quem*-je. Másrészt a panegyricus dedicatiojának egy kijelentése is érthetővé válik az események ismeretében. Az ajánlásban Cortesius megígéri, hogy Mátyáshoz egy újabb panegyricust is ír, mely félig-meddig már készen is van (D. 1—3). Ezt a költeményt Mátyás azonban sohasem kapta meg, s elkészüléséről sincs tudomásunk.²⁸ Valószínűleg nem is fejezte be Cortesius sohasem, mert — miután közbejött az 1488 áprilisi anconai fordulat — teljesen időszerűtlenné lett a mű.

3. Végül vizsgáljuk meg mennyiben tükröződnek a panegyricusban azok a politikai megfontolások, amelyeket a pápa — az anconai ügyön túlmenően — rá akart kényszeríteni Mátyásra. Ismert tény, hogy a pápa állandóan unszolta a királyt, hogy általa „méltányosaknak tartott” feltételek mellett lépjen egyezsére III. Frigyesel, és adja vissza az Ausztriától elfoglalt területeket.²⁹ Emellett hangoztatta a török elleni támadás szükségességét, és elvileg jóformán sohasem zárkózott el Dzsem kiszolgáltatása elől sem — sőt még ígéreteket is tett erre vonatkozólag —, csak éppen sohasem váltotta valóra.³⁰ Ezzel különben tán éppen az lehetett a szándéka, hogy Mátyás figyelmét eltérítse nyugat felé irányuló orientációjától. Alexander Cortesius panegyricusának koncepciója — s ebből is kiderül, mennyire a vatikáni politika hirdetője volt — nagyjából és egészében ugyanez. Bár a mű éppen a III. Frigyes elleni győzelmes harc, pontosabban Bécsújhely elfoglalásának alkalmából keletkezett, s dicsőíti is Mátyás hadi sikereit, a hangsúlyt azonban mégsem a királynak III. Frigyesnél elszennvedett sérelmeire, majd későbbi győzelmeire, hanem arra a megbékélést szimbolizáló nagy ünnepségre helyezi (1007 sk. sorok), amellyel Cortesius a hadiesemények felsorolását lezárja, s amely egyértelműen a Habsburgokkal való megbékélést volt hivatott sugallani Mátyás számára. Az sem véletlen, hogy a panegyricus az ausztriai események előadása után, amellyel logikusan

²⁴ FRAKNÓI V.: Mátyás ... 312., GALLA F.: Mátyás király és a szentszék. Mátyás Ekv. I. köt. 150.

²⁵ FRAKNÓI V.: Mátyás ... 312.

²⁶ FRAKNÓI V.: Mátyás ... 359.

²⁷ GALLA F. I. m. I. 152.

²⁸ A. CORTESIUS: De laudibus bellicis ... Intr. III.

²⁹ FRAKNÓI V.: Összeköttetések ... II. köt. 203.

³⁰ FRAKNÓI V.: Mátyás ... 359., valamint I. m. 380. kk., GALLA F. I. m. 152.

záródnia kellene a műnek, újból a felnagyított, monstuózus török veszélyt vetíti a király elé (1081. sk. sorok), s a záró részben finoman — de nem elkötelező gesztussal — a török elleni küzdelemnek Mátyás által történő vezetését is megcsillogtatja (1189. sk. sorok). A pápa és Cortesius koncepciója tehát egy és ugyanaz.

Összefoglalva az elmondottakat, a következőket szögezhetjük le: Alexander Cortesius Mátyás-panegyricusa 1487. augusztus 17. és 1488 áprilisa között keletkezett, és a pápai udvarnak Mátyás megnyerésére irányuló azon politikájához kapcsolódott szervesen, amely őt Anconának a pápa fennhatósága alá való kiszolgáltatására akarta rávenni. Amde ezen túlmenően híven visszatükrözi a Vatikánnak azt az egész politikai irányvonalát is, amelyet szándékában állt Mátyásra ráerőszakolni, s minthogy minderre nem sok irodalmi dokumentum akad, Cortesius panegyricusa számot tarthat mind irodalomtörténészeink, mind történészeink érdeklődésére.

Havas László

Debreceni deákság

(Szélgjegyzetek Csokonai kollégiumi pörének magyar fordításához)

Amilyen tréfamesternek ismerjük Csokonait, s amilyen sokat kellett küszködnie a professzorival, elhíhetjük, hogy ritkán lehetett nagyobb gyönyörűsége, mint ha nevetetett egyet a tanárok rovására. S úgy látszik, tréfáinak nemcsak a híre élte túl. Mintha maga kelne föl olykor a koporsójából, hogy egyszer-egyszer ismét megtréfálja a professzorokat.

A Vargha Balázs szerkesztette *Csokonai emlékkönyv* „Csokonai iskolai pályája” címmel bilingvis formában közli azokat a dokumentumokat, melyeket ez időre vonatkozóan a Debreceni Kollégium könyvtára őriz. Kovalovszky Miklós recenziója (ItK. XLVI. 111.) szűkszavúan csak annyit állapít meg erről a fejezetről, hogy olvasásakor „erősen érezzük a hiányát a XVIII. századi régi iskolarendszer, a debreceni diákélet és a kollégiumi viszonyok összefoglaló keretként való ismertetésének”. A párhuzamosan közölt latin és magyar szöveg gondos áttanulmányozása arról győz meg, hogy nemcsak az olvasó nélkülözi ezeket az ismereteket; maga a fordító sem ismeri eléggé szövegeinek sajátos nyelvi és „régiségtani” különlegességeit.

A következőkben az Emlékkönyv lapszámai szerint egy kis hibaigazítót fűznék a fejezethez. Részben egy esetleges második kiadás érdekében, nagyobb részben azonban épp a feledésbe hulló régiség meglevenítése végett.

Szövegközlési hibák:

53. lap: két sornyi szöveg kimaradt a latin szövegből (a 11. és 12. sor közül).
56.: egy latin mondat fordítása hiányzik.
uo.: a sine satyra kapcsolat fordítása hiányzik.
69.: a „Pestini alisque locis” fordulat magyarja hiányzik.
Érzelmi színezetet módosító, néhol értelemzavaró nyelvi hibák:
33.: „duobus saltem gaudet professoribus”: „annak örvendezhet, hogy . . .” helyesen: „van két professzora”.
36.: „pro ratione factorum in literis ac moribus profectuum”: „magatartása, tudománya és erkölce alapján” helyesen: „a tanulásban és a magatartásban felmutatott előmenetele alapján”.
uo.: „quantum ad felicitatem collegii civium habeat momenti”: „mekkora örömet szerez . . . az ifjúságnak” — „mennyre javára válik”.
42. „non esse ipsius Judicium de eo examinare”: „ennek a megvizsgálása nem az ő ítéletére van bízva” — „nem az ő dolga, hogy a róla hangozott ítéletet bírálat tárgyává tegye”.
44. „ut qui semper illo praesente exierim”: „hogy mindig csak az ő jelenlétében távozzam” — „hiszen mindig csak az ő jelenlétében távoztam”.
47. „nunc vero . . . supplico, ut praefata resignatione non obstante meam mihi Causam . . . ulterius continuare liceat” „most valóban könyörgök, hogy fentebbi lemondásomat elfogadva — ügyem tovább folyjék” — „Most pedig könyörgök, hogy fentebbi lemondásom ellenére . . .”
49. „quo tamen non obstante”: „és ezzel nem ellentétben” — „és ennek ellenére”.
54. „copiam eis semet inebriandi, saltandi et fumandi praebendo”: „és alkalmat ad nekik, hogy velem együtt táncoljanak, igyanak és dohányozzanak” — „ . . . hogy lerészegedjenek, táncoljanak és dohányozzanak”.

55. „id non exsequiarum Bachi tempore contigit”: „ez a temetési adomány nem Bachus idejében érkezett” — „ez nem Bachus temetésének alkalmával történt”.
 56. „in casu necessitatis”: „szükségszerű véletlenből” — „szükségből”
 57. „meque imposterum etiam amare perge”: „próbálg meg szeretni engem, az imposztort” — „továbbra is szeress engem”.

69. „ex quibus feliciores ipsi aliquando fructus sperandi erant” — „melyek közül a szerencsésebbek egykor gyümölcsöt ígértek” — „melyektől egykor számára kedvezőbb gyümölcsöket remélhettünk”.

Súlyosabb tárgyi tévedések:

33. „criticam” — itt nem bibliakritikáról lehet szó, a biblikus tárgyakat nem Szilágyi Gábor, hanem Kótsi István tanította. A szó itt ismeretelméletet jelent; vagyis — a kor szellemében — filozófiai alapvetést a teológia számára.
 35. „maximi huius athenaei ornamenti”: „a mi Athénünk legnagyobb díszének” — „főiskolánk . . .”
 37. „superato rigoroso tentamine”: „rendkívül szigorú vizsgáztatás alapján” — „miután letették a szigorlatot”.
 38. és 58. A naptár latinjában hibázik: „diebus Dominicis”: „ünnepnapokon” — „vasárnapokon”; „die Solis”: „napon” — „vasárnap”; „ibidem illud diebus etiam Lunae et Martis haesisse observari” (nem: observavi?) „éppen az nap figyeltem meg a s9 Hold a Mars összefüggését” — „Megfigyeltem, hogy az hétfőn és kedden ugyanott maradt”.
 52. „nunc scilicet usque ad tempus coenae mox ultra coenam”: „most természetesen az ebéd idején, később ebéd után” — „ti. hol a vacsora idejéig, hol vacsora után is”.
 69. A „beneficium”-ról nem tudja, hogy az egyszerűen a legátusi „javadalmat” jelenti: „professo beneficio accipiendo”: „egy jótétemény átvételére” — „a vállalt (legátusi) megbízás betöltésére”; „mendacia ad emendandum novum beneficium conficta”: „egy újabb adomány megszerzésével kapcsolatos hazugságának” — „egy új (legátusi) megbízás kikönyörgésére koholt hazugságokat”; „aliam scilicet Ecclesiam, ex qua beneficium sumeret sibi absens tamquam legato impetravit”: „legátusként más gyülekezetet nyert el, mint amelynek pártfogását távollétében élvezte” — „tudniillik távollétében más gyülekezetet kért magának, mint legátusnak, hogy ott jusson (legátusi) megbízáshoz.”
 Kiegészítésként egy apróságot! Egy tanár kollégám néhány éves egyetemi jegyzetére hivatkozva magyarázta a Dorotya két homályos sorát: „Látta, milyen sokak itt a subiectumok. De sem copulájok, sem praedicatumok”. (HG. I. 565.) A praedicatumot nemesi előnévnek értelmezte, s a szövegben burkolt társadalmi célzást kerest. Pedig a félreértett szó állítmányt jelent az S és P klasszikus logikai formulája szerint: pl. „Helena est *marita*”, vagyis: „Ilona férjhez ment.” Nincs itt semmi elrejtett értelem, Karnevál herceg egyszerűen azt állapítja meg, hogy sok hajadon maradt pártában — s ezt a megállapítást Csokonainak minden kortársa igen jól megértette.

Talán nem fölösleges leleplezni néha egy régholt rossz diák huncutságait. A nagy költőnek tartozunk vele, hogy hozzá méltó professzorok legyünk.

Jelenits István

Óbabilóni levél Ady Endre egyik cikkében

Ady Endre a Budapesti Napló 1905. március 31-i, 90. számába egy cikket írt, „Négyezer éves billet doux” címmel.¹ A cikk, Ady párizsi írásai között, a negyvenes évek elején kötetben is megjelent.² Ady prózai írásainak most folyó kritikai kiadása alkalmat szolgáltat ahhoz, hogy a megkapó hangú cikk forrását kutassuk.³

Íme, Ady cikke:

„Mi Urunknak, a Názáretinek, megszületése előtt kétezerkétszáz esztendővel égetett agyag-lapra égő szavakat rovtó Gimil Marduk, egy szerelmes babilóniai legény. Mi Urunknak, a Názáretinek megszületése után ezerkilencszáznégy esztendővel most megtalálták Gimil Marduk agyag-levelét. Írta e levelet a babilóniai Marduk Sipparában lakó Kasbuya leányasszonynak és mi most elmondjuk nektek mai Kasbuyák és Gimil Mardukok, elmondjuk nektek majdnem híven és hogy el ne bizzátok magatokat, elmondjuk, hogy mit üzent Sipparába ama Gimil Marduk:

Kasbuyának, Sippara gyönyörűségének, sóhajtását és szerelmét küldi Gimil Marduk. Bárcsak az ő Napja halhatatlanságot sugározna Sippara gyönyörűségére, Gimil Marduk édes

¹ A cikk jelzése: A. E. (5. old.)

² Ady Endre: A tegnapi Páris. Sajtó alá rendezte KOVÁCH ALADÁR. Bolyai Akadémia, [Bp.] é. n. 109–111.

³ A cikk az előkészületben levő VI. kötetben jelenik meg. Ady írására e kötet sajtó alá rendezője, VARGA JÓZSEF hívta fel figyelmemet; baráti szívességéért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

kis juhockájára. Úgy szeretném tudni, hogy virulsz-e drága egészségben. Vártam és várom követedet, ki hírt adjon nekem rólad. Mert nem tudok aludni a vágytól és nyugtalanságtól. Várom követedet, hogy megöjzsd, mikor jössz el az én megörvendeztetésemre. Oh jöjj hamar én gyönyörűségem. Várlak és élj nagyon sokáig, hogy én szerethesselek.¹⁴

Ady, mint ez köztudomású, 1905 januárjában jött haza első párizsi útjáról. Valószínűleg látszik, hogy ha a cikket még Párizsban írta volna, az csak március végén jelent volna meg: a *Levelek Párisból* című kötet⁵ datált cikkeinél a megírás és a megjelenés időpontja között mintegy 10 nap eltérés van — alig több, mint a posta útja. Föltételezhetjük tehát, hogy már itthon vetette papírra e cikket. Ami természetesen nem zárja ki, hogy gondolatai nem foglalkoztatták már Párizsban is. A nevezetes párizsi noteszkönyv tartalmaz egy aforizmát,⁶ melyben ugyancsak gúnyos emancipáció-ellenességgel találkozunk; az aforizma egyébként semmi összefüggést nem mutat a szóban forgó cikk tárgyával.

Már eleve bizonyosnak látszik, hogy az Ady által idézett levél az óbabilóni korból (i. e. 1830—1530)⁷ származhat, még ha ennek látszólag ellentmond is az Ady-cikk kezdete: „Mi Urunknak, a Názáretinek, megszületése előtt kétezerkétszáz esztendővel . . .” Az itt megjelölt időpont ugyanis, i. e. 2200 a századunk elején érvényben volt kronológiai rendszer szerint az óbabilóni korszaknak felel meg: e periódust akkor még általánosan az i. e. XXIII—XX. sz.-ra datálták.⁸

Az óbabilóni levelek átvizsgálása során sikerült is megtalálnunk azt a levelet, amely rendeltetését, jellegét s fogalmazását tekintve az Ady-idézte levél forrásának mondható.⁹

E levelet V. Scheil találta Sippar (ma: Abú Habbah)¹⁰ városban, az 1894 januárjától április 20-ig tartott ásatásai során, ezernyi egyéb ékiratos dokumentum között, a feltárt *magánházak* egyikében.¹¹ Táblánk száma: Si274. Szövegét Scheil még abban az évben közzé is tette.¹² A tudományszak történetében e levél arról nevezetes, hogy a legkorábban megismert óbabilóni levelek közé tartozott. Később Scheil a részletes ásatási publikációban ismeltelt közölte autográfiáját, átírását és fordítását.¹³ Helyet kapott A. Ungnad maga korában teljes óbabilóni levélgűjteményében is.¹⁴

Alább közöljük szó szerinti fordítását. A sorok számozását zárójelben adjuk.

(1) Kedvesemnek (a-na bi-bi-ia) (2) mondd, (3) ekképpen (szól) maga Gimil—Marduk: (4) Šamaš és Marduk istenek érettem (5) örök napokig éltetnének bár téged! (6) Hogyléted (vagy: egészségéd) miatt (7) üzentem neked. (8) Hogyléted (egészséged) üzent meg! (9) Babilónba (10) ide érkeztem és (11) nem láttalak téged; (12) nagyon meglepődtem. (13) Elmeneteled okát (14) üzend meg nekem, (15) hogy vidám lehessenek. (16) Arahšamnu haváig (17) ide kell jönnöd. (18) Érettem örök (19) napokig legyél bizony élő!

[A borítékon:] Kedvesemnek.¹⁵

⁴ A cikk további részében Ady a „négyezeregyszáz esztendeje” írt levél aktuális tanúságairól szól.

⁵ Ady Endre: *Levelek Párisból*. Sajtó alá rendezte FÖLDESSY GYULA, Amicus, Bp. 1924.

⁶ Ady Endre párisi noteszkönyve. Sajtó alá rendezte ADY LAJOS, Amicus, Bp. 1924. 209. sz.

⁷ H. SCHMÖKEL: *Geschichte des alten Vorderasien*. Leiden, 1957. (Handbuch der Orientalistik, II. 3.) 106 skk. 1.

⁸ Nálunk e korban a datálásról tájékoztatást nyújt MAHLER EDE egyébként ma már szinte használhatatlan könyve: *Babylonia és Assyria*. Bp. 1906. 323.

⁹ Az óbabilóni levelek bibliográfiája: R. F. G. SWEET: *Bibliography of Old Babylonian Letters*. Manchester Cuneiform Studies 7. 1957. 29—48.

¹⁰ A város ókori nevét Sippara formában is megtaláljuk; Ady ezt használja.

¹¹ Minderről ld. S. A. PALLIS: *The Antiquity of Iraq. A Handbook of Assyriology*. Copenhagen 1956. 364.

¹² V. SCHEIL: *Deux lettres missives. Recueil des Travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie Égyptiennes et Assyriennes* (Paris) 16. 1894. 189—190. (= Sweet, op. cit. 2. sz.)

¹³ V. SCHEIL: *Une saison de fouilles à Sippar*. Le Caire, 1902. (Mémoires publ. p. 1. membr. d. l'Inst. Franc. d'Arch. Orient. au Caire, I.) 274. sz., 130—131. (= Sweet I. m. 17. sz.)

¹⁴ A. UNGNAD: *Babylonische Briefe aus der Zeit der Hammurapi-Dynastie*. Leipzig 1914. (Vorderasiatische Bibliothek, 6.) 160. sz., 134—135. — Ungnad a Hammurapi utáni korba datálja a levelet; e feltevést a Gimil-Marduk név támogatja, Marduk ugyanis a személynevekben főként Hammurapi után tűnik fel. Ld. alább is. — A levéllel kapcsolatos egyéb problémákra itt sajnos nem térhetünk ki.

¹⁵ Könnyebb tájékozódás kedvéért itt adjuk V. SCHEIL mindkét fordítását (vö. 12. és 13. jegyzetünkkel). „A Bibiya soit dit: (Moi), Gimil-Marduk: Que Šamaš et Marduk pour l'amour de moi te fassent vivre à jamais! J'envoie prendre des nouvelles de ta santé, informe-moi de ta santé. Me voic fixé à Babylone, et je ne t'ai pas vue, j'en suis bien inquiet. Envoie-moi la nouvelle de ton arrivée, afin que je me réjouisse! Viens au mois d'Arahšamna. Puisses-tu vivre à jamais pour l'amour de moi!” Az első szóhoz itt a következő jegyzetet fűzi: „C'est ici un nom de femme, comme cela résulte de la suite du texte.” — „A Bibiya dit Gimil Marduk, que Šamaš et Marduk pour l'amour de moi te fassent vivre à jamais! Au sujet de ta santé j'ai envoyé (le courrier) donne-moi des nouvelles de ta santé! À Babylone je suis venu et je ne t'ai point vue, j'en suis très inquiet! La nouvelle de ton arrivée mande-moi, afin que je me réjouisse! Pour le mois de APIN-GAB-A tâche de venir! Pour l'amour de moi à jamais puisses-tu vivre!” — Ady „fordításához” Scheil második szövege áll közelebb. Szinte bizonyos, és filológiaiilag is megfogható ugyanakkor, hogy Ady éppen francia fordítást látott. A levél végénél: „. . . hogy én szerethesselek” kifejezése ugyanis az akkád szövegben egészen közönséges: *aššumi-ia*, azaz csupán „miattam”. (Vö. W. v. Soden: *Akkadisches Handwörterbuch*. Lief. 2. Wiesbaden 1959. 84.) Más nyelveken ezt ugyanilyen egyszerűen lehet visszaadni, a francia azonban a „pour l'amour de moi” kifejezést használja, ami „én értem”, de betű szerint „írántam érzett szeretetből”. Ady az utóbbi megoldást választotta.

A Si274. sz. óbabilóni levél Ady *közvetett* forrása csupán. A levélnek a szakirodalom ismerete és az Ady idézte formája között lényeges különbségek vannak. Ezek közül leginkább szembetűnik a *bi-bi-ia* — Kasbuya diszharmonia. Kétségtelen, hogy a levél borítékján s első sorában álló szó helyes olvasata az előbbi. Scheil maga ezt még — mint a 15. jegyzetben idézett fordításából kiténik — tulajdonnévnek fogta fel, Ungnad inkább egy „Geliebte” jelentésű szót látott benne.¹⁶ Mi kizártnak tartjuk hogy tulajdonnév legyen; álláspontunkat a szó előfordulási helyeinek átvizsgálása megerősíti.¹⁷ Abban az időben azonban, amikor Ady a cikkét írta, természetesen Scheil felfogása volt általános. A *Kasbuya* „név” félreolvasás: a szó első két szótagja a BI szótagjellel van írva, s ez a jel az akkád ékíratos syllabariumban többek között *kaš*, *kaš*, *gaš* olvasattal is rendelkezik.¹⁸ A felsorolt olvasatok azonban az óbabilóni korban még nem kapcsolódtak a BI jelhez, jogosulatlan volt tehát a szót *kaš*-*bi-ia* (vagy valami hasonló) formában olvasni.¹⁹ Az ékíratos névanyagból ki sem mutatható Kasbuya név.

Gimil—Marduk nevet Ady kötőjel nélkül írja — végső fokon Scheil második fordítása nyomán —, de kettős névnek értelmezi, ami abból látszik, hogy (nyilván nem tudván Marduk, Babilón főistene, kilétét) kétszer is ekképpen utal rá cikkében: „a lángoló Marduk”, „Marduknak fiai”.

Mint közismert, az ékíratos leveleket agyagból formált táblácskákra írták, majd kiszáritották vagy kiégették. Az íróanyagot Ady ismételten az *agyag* szóval jelöli: „égetett agyaglap” (s a szójáték: „égő szavak”); „agyag-levél” stb. Ezt azért érdemes kiemelni, mert nálunk — ámbar teljesen helytelenül — ilyen összefüggésben a „cserép” szót szokták használni. Ady a pontos és helyes kifejezést választotta.

Az Ady által közölt fordítás viszonyát az eredetihez legáltalában maga a költő jellemezte: „majdnem hív”. Jól felismerhető Ady szándéka, hogy minél kevesebb ismeretlen és érthetetlen (vagy magyarázatra szoruló) nevet tartson meg: mellőzi Marduk isten nevét, Šamašét a Nap szóval helyettesíti; az Arahšamnu hónapnevet (a babilóni naptár 8. hónapja, kb. október-november) elhagyja, s helyette ezt írja: „Őh jöjj hamar...” Néhány kifejezés értelmező fordítása Ady nyelvi beleélő képességét tanúsítja. Pl. Gimil—Marduk levélének 6. és 8. sora a *šulmu* szót tartalmazza; jelentésárnyalatait egyetlen magyar szóval aligha adhatjuk vissza: „hogylét”, „egészség”, „épség”, „üdv”, „üdvözlét”, „béke” stb.²⁰ Franciában nemigen állhat más helyette, mint Scheil „*ta santé*” szava; Ady parafrázisa azonban tökéletesen fejezi ki az akkád szó érzelmi telítettségét és árnyalt jelentéseit: „Úgy szeretném tudni, hogy *virulsz-e drága egészségben*”. Ugyanez a helyzet az akkád *šapāru* igével (7, 8, 14 sorok), melynek szótári jelentései: „küldeni”, „üzenni”, „(levelet) írni”.²¹ S a levelet vagy üzenetet „követ” viszi, „ki hírt ad”. Ady a fordításon át is megérzi a kifejezések lényegét.

Néhány helyen hozzá is told a szöveghez, nyilvánvalóan a költőibb megfogalmazás szándékával. Ilyen, tőle származó, részben orientális hangulatú kifejezések: „Sippara gyönyörűsége”, „sóhajtságát és szerelmét”, „Gimil Marduk édes juhocskája”, „nem tudok aludni a vágytól”. Minthogy ezek a kifejezések a cikk második, reflexív részében is visszatérnek, biztosnak látszik, hogy Ady mindenekelőtt az inspiráló levél szövegét fogalmazta meg, s már a maga-költötte szöveg volt cikke gondolatainak ihletője.

Ady az óbabilóni levél előkerüléséről ezt írja: „Mi Urunknak, a Názáretinek megszülése után ezerkilencszáznegy esztendővel megtalálták Gimil Marduk agyag-levelét”. Vagyis a költő egy 1904-es forrásban mint friss felfedezést olvasta a levelet. Elképzelhető, hogy Scheil 1902-es könyvének valamelyik irodalmi recenziója foglalkozott a levéllel. Az assziriológiai szakirodalom nem tud arról, hogy a már említettek kivül bármiféle publikáció is jelent volna meg a Si274. sz. levélről. Ady *közvetlen* forrását a mi véleményünk szerint az 1904. év végi párizsi irodalmi lapokban kell keresnünk. Ha egy irodalmi lap számára valaki (esetleg szakember?)²² Scheil könyvét ismerteti, egészen biztos, hogy a nagyközönség számára kevésbé érdekes régészeti adatok s gazdasági okmányok közül a feltűnő, érzelmes levelet állítja a középpontba. Lehet azonban, hogy önmagában a levélről írt valaki — egészen biztosan Scheil nyomán — cikket. Ady ezt vagy még Párizsban olvashatta, vagy — ami valószínűbbnek látszik — már itthon.

¹⁶ UNGNAD i. m. 135. a. jegyzet.

¹⁷ W. v. SODEN i. m. 125b. — feltehetően J. J. STAMM, Die akkadische Namengebung. Leipzig. 1939. (MVAeG 44.) 242. alapján — az idézett helyen, továbbá Cuneiform Texts... 4. 38/b = UNGNAD i. m. 159. sz., 134–135. szövegében a *bi-bi-ia*/szót a *mi*, (SAL) nőnemű nevet jelző determinatívummal tünteti fel; a levelek autográf ékíratos szövegében azonban e determinatívum sehol sem szerepel, így nincs okunk arra, hogy a szót női névnek tartsuk, még akkor sem, ha az óbabilóni írásban a determinatívum kitétele személynevek előtt ritkább. A *bibū* = „gyermek”, „baba” szó becéző értelemben „kedves” jelentéssel szerepelhet. Az *-ia* névmási rag.

¹⁸ R. LABAT: Manuel d'épigraphie akkadienne. Paris 1963. 122–123. 214. sz.

¹⁹ Vö. W. v. SODEN: Das akkadische Syllabar. Roma 1948. (Analecta Orientalia, 27.) 53. 140. sz.

²⁰ F. DELITZSCH: Assyrisches Handwörterbuch. Leipzig 1896. 323.

²¹ F. DELITZSCH i. m. 682.

²² Mert hiszen a *Kas*- olvasatot teljesen laikus nem találhatta volna ki!

Ady fordítása a levél esetében prózai Ady-költemény lett, variáció egy témára, amint Ady-verssé vált Catullus híres 51. verse is, a *Sappho szerelmes énekévé*. Sapphó versét Ady éppígy közvetítésből, Catullus révén ismerte meg, mint ahogy egy francia fordítás ihlette az óbabilóni levél magyarul való megszólaltatására — egy áruhás Ady-levél megírására is.

Komoróczy Géza

Abet Ádám amerikai évei

Szerény tehetségével aligha emelkedik ki kora munkásköltőinek sorából. S ha most megkíséreljük felvázolni életútját,¹ akkor elsősorban azt a szerepet tartjuk szem előtt, melyet mint a magyarság múlt század végén Amerikába szakadt, kivándorolt ágának „hivatásos” munkásköltőjeként betöltött. Érdemeit, verseit méltatva, a következő sorokkal kér helyet az utókor emlékezetében:

Emlékezz rám! Nem gyöngé versemért,
Jut(t)ass nekem drága emlékbabért,
Nem rimes szó, ha zengő is talán,
Emlékeztessen téged én reám.

Hogy engem fény soha el nem vakit,
Hogy ajakam igazságot tanít,
És hogy szívem szabadságért hevül
Ezt tud(d) be nekem emlék-érdemül.²

Abet Ádám (Spitz Samu) Nagyváradon született, szegény munkáscsalád gyermekeként, 1867. december 26-án. Apját nem láthatta, nem ismerhette meg, eltávozott az élők sorából, mielőtt a gyermek megszületett volna, anyját is korán felemésztette a munkásasszonyok közös sorsa, alig hároméves korában teljes árvaságra hagyja. Szegény rokonok veszik magukhoz a még szegényebb árvát, állandó gondokkal küszködve megtanítatják írni-olvasni, elvégeztetik vele az iskola első három osztályát, s mikor eltartani tovább nem tudják, szárnyára bocsátják, kiteszik az életbe. Így lesz belőle szabóinas, kilencéves korában.

Első írásait a Népszavához küldi, 16—17 éves lehet, mikor eljegyzi magát a költészettel. Versei Abet Ádám név alatt jelennek meg, s felvett nevét csak később, amerikai tartózkodása alatt törvényesítetteti. Valószínű, hogy a katonaevek alatt érlelődik meg benne az elhatározás, hogy a keserű jelen helyett az „ígéret földjét” válassza, s beálljon az Új Világba kitántorgó magyarság hatalmas áradataiba. Mint börtönébe zárt rab, alig várja a szabadulás óráját, és még a katonaságtól való szabadulásának évében, 1890-ben kivándorol.

A következő években már a kibontakozó amerikai magyar szocialista mozgalom harcosai között találjuk. Szocialista „osztályok” alakulnak NewYorkban, Clevelandben, és szűkebb új hazájának munkásai hamarosan megismerkednek költészetével. 1895. október 1-én indul Clevelandben a „munkás közlöny”, az Amerikai Népszava, s a címlapon, a „szerkesztő s kezelő bizottság” tagjai között Abet nevét is olvashatjuk. Az évben még havonta jelenik meg a Népszava, a következő év első négy hónapjában már havonta kétszer, a szerkesztőség május 1-től kezdve hetenként kívánta olvasói kezébe adni a lapot, de ettől kezdve nem tudjuk tovább követni történetét. Annyi bizonyos, hogy a szocialista Amerikai Népszava távoli elődje a későbbi szociáldemokrata, majd szerkesztő és tulajdonos változás révén a jobboldallal nyíltan lepaktáló Amerikai Magyar Népszavának.

Az Amerikai Népszava megmaradt néhány számát átlapozva, úgy tűnik, Abet a leg-szorgalmasabb a munkatársak között. Továbbra is egyszerű szabó iparosnak tekinti magát (a szabóságot csak a világháború vége felé adja fel), aki azért mert tollhoz nyúl, mivel úgy érezte, van mondanivalója a magyar munkások számára. Verseket ír, melyek Pipacs álnéven vagy kezdőbetűkkel jegyezve jelennek meg, jó tanácsokkal látja el a munkásokat, ha kell szerkesztői üzeneteket küld az érdeklődő olvasóknak.

Nem riad vissza azonban a nehezebb feladatoktól sem. A Népszava számára értekezést ír az Egyesült Államok gazdasági helyzetéről,³ s megfigyeléseit a következő szakakban összegezi: „A kinek aztán ész és érzelmen kívül becsülete is van, küzdeni fog az átokteljes rendszer ellen! . . . Ész, érzelme és becsület ri(t)kán található együtt a magasabb körökben, de található gyakran az elnyomottaknál, a szenvedőknél s szalma kunyhók lakóinál” — lényegében tehát ugyanazt a gondolatot fejt ki, amit a *Parnaszon* című versében úgy fogalmaz meg, hogy

¹ Abet Ádám költészetéről L. KOMLÓS ALADÁR: A magyar szocialisztikus líra előzményei és kezdetei. MTA I. OK 1957. — BÓKA LÁSZLÓ: Egy megjegyzés, egy jegyzet és egy javaslat Abet Ádám körül. FK 1958., és GERÉB JÓZSEF: Abet Ádám. Bérmunkás Naptár, 1952.

² Lányokhoz. (Lapkiadványt a Párttörténeti Intézet Könyvtárában 1890 (?)-ből.)

³ Gazdasági helyzet az Egyesült Államokban. Amerikai Népszava 1895. 3. sz. dec. 1.

A munkás népek felszabeditása
Csakis a munkás nép műve lehet.⁴

A magyar mozgalom hírei között érdekes tudósítást olvashatunk a Népszava 2. számában⁵ arról, hogy az új életre ébredt Petőfi Társalgó Kör tagjai október 6-án előadták a *Csodatűkőr* című színdarabot, „és pedig meglepő ügyességgel”. Másik hírben arról számol be, hogy a *Csodatűkőr* „közkívánatra ismét elő lesz adva, és pedig november 17-én . . . Miután a darab előadása csak egy óra időt vesz igénybe, hangversennyel lesz egybekötve.” A *Csodatűkőr*, Abet színdarabja 1895-ben tehát készen volt, bár csak a következő évben jelent meg nyomtatásban, s nem lepődnenk meg, ha a darabot Clevelanden kívül, esetleg más városokban is előadták volna. A Petőfi Sándor Szocialista Munkásegyletben megtartott november 17-i előadás műsorában szerepelt Abet *Valósult álom* című verse, a műsor szerint „írta s szavalja Abet Adam”. A vers a *Népszava* következő számában meg is jelent.⁶ A „valósult álom” a szocializmus, azért harcolni a munkásosztály legnemesebb feladata, amely, Abet elgondolása szerint „ellent, barátot” egyaránt boldogítani fog.

1896. március 15-én Petőfi szellemét idéző versében hívja a népek forradalmát:

Seperjen ismét az orkán végig
Minket száműzött és az új hazán,
Igaz szabadság hadd szálljon égig
Porrá zuzott rabláncok halmazán!
Ki, a történelmi temetőbe
Pár koszorúval többet vigyenek! —
Pár névvel többet hadd véssenek kőbe
Utódaink, de üdvben éljenek!⁷

Külön helyet foglalnak el Abet költészetében a május elsejére írott versei. A munkásosztályban testet öltő szabadságért vívandó küzdelemre szólítja fel a hősöket, kiknek lépte alatt reng a föld:

Műhelyek és gyárak rabjai, fel
Ígát lerázni és vén, rut rozsdától
Rágott, átkos bilincseket törni el!
Talpra munkás!⁸

Harcol a magyar munkásság egységének megteremtéséért. Fájó szívvel látja, hogy a szervezkedő magyarság alig tekint túl szűkebb hazája határain, elzárkóznak városuk szervezeteiben, s igen sokszor ellenségesen állnak szemben más városok magyar munkásaival. *Egyesüljetek* című versében az Amerikába szakadt magyar munkásság széles körű egységének megalkotására szólítja fel honfitársait:

Zivatar készül, tornyos fellegek
Képződnek s függnek fejünk felett.
Sötétül . . . sötétül, fojtóbb a lég,
Nem tudni, nappal jó, vagy éjszaka?
Villámok cikáznak, dörög az ég
Mint forradalom intő szózata . . .
A végítélet perce közeleg, —
Magyar munkások, egyesüljetek!⁹

Hogy Abet nem maradt Clevelandben, az amerikai magyarság egyik fellegvárában, az lehetett az oka, hogy az Amerikai Népszava állandó pénzügyi zavarokkal küzdött, az előfizetők kis száma nem tudta a lapot fenntartani. Annak ellenére, hogy 1896. május 1-től a lapot hetilapnak szánták, feltételezhető, hogy nem jelenhetett meg tovább az akkori szerkesztőség gondozásában. Abet ezért először New Yorkba, majd Bridgeportba költözik. Az itt töltött mintegy másfél évtized során a szocializmus elméleti, filozófiai problémáival foglalkozik, és itt jelenteti meg az általa alapított nyomda angol nyelvű irodalmi munkásságának eredményeként egy vaskos kötetét, a *Társadalmi öntudatot*, eredeti címén *Social Conscience or Homocracy*

⁴ A-t Á-m: A parnaszon. Amerikai Népszava 1896. 1. sz. jan. 1.

⁵ Amerikai Népszava 1895. nov. 1.

⁶ Amerikai Népszava 1895. dec. 1.

⁷ A-t Á-m: Március tizenötödikén. Amerikai Népszava 1896. 6. sz. márc. 15.

⁸ Május elsején (Lapkívágat a Párttörténeti Intézet Könyvtárában, az 1894. május 1-re (?) kiadott Emléklapból.)

⁹ Egyesüljetek. Amerikai Népszava 1896. 5. sz. márc. 1.

versus Monocracy in Story, Verse and Essay by Adam Abet.¹⁰ A kötet Abet sokoldalú irodalmi érdeklődéséről és tevékenységéről vall. Nyitó írása egy rövid regény, *A reménység kérdése*, melyben, mint a szerző mondja, „kevés a kitalálás, de van benne sok igazság, és egy kis filozófia”. Tárgya az Amerikába vándorolt munkásság szervezkedése, beleépítve, két fiatal szerelmének történetébe, melyet át- meg átszönek a kor hasonló munkástárgyú regényeinek szentimentális vonásai. Hasonló hangulat övezi az *Egyesített hadművelet* című novelláját is. A fiatal, gyerekes házaspár lakást keres. Több, sikertelen próbálkozás után arra az elhatározásra jutnak, eltagadják, hogy gyermekük van. A férj igazságérzete fellázad ugyan a család ellen, de amikor sikerül egy idős házaspárral az új lakásban megegyeznie, elhallgatja az igazságot, mert meg sem kérdezik tőle, hogy gyermeke van-e. Beköltözésük után megnyerik a tulajdonosok jóindulatát és barátságát, s kis idő múltán a fiatalasszony elérkezettnek látja az időt, hogy ha csak részben is, de felfedje a tényeket. A gyermeket mint örökbefogadott gyermeküket mutatja be, és az idős házaspár, sejtve a csalást, belenyugszik az új helyzetbe.

Költői termése, melyet a kötetben közöl, *Széles kitekintés* címen ötven szonett az élet-ről, szerelemről és igazságról, *Kelet és nyugat* címmel újabb ötven vers a barátságról, békéről és jóakaratról és *Napkeltétől napnyugtáig* címen húsz dal, melyek egy része, mint említi, James Kedves kottájával előzőleg már megjelent.

A kötet elvontabb, elméleti írása a *Társadalmi béke*, értekezés az egyetemes béke, az emberi egyenlőség — Abet szavával homocracy — és a vele párosult háborúktól mentes világ megteremtése érdekében.

Legjelentősebb irodalmi értekezése a bridgeporti Mosaic Clubban, 1916. február 1-én tartott előadása, *Omaria* címmel. Eredeti nyelven nem olvashatta ugyan a *Rubáiját*-ot, de szorgalmasan tanulmányozta az angol, német és valószínűleg a francia fordításokat is. Az emberiség, az élet szeretetét érzi kicsendülni a Rubáiját minden versszakából, s ezért, mint mondja „szinte kényszerítve éreztem magam, hogy még egy nyelvre átültessem. Miután lefordítottam (vagy pontosabban Fitzgerald stílusában átülttettem) több mint háromszáz quatrinát (melyeknek ritmusa és üteme még mindig bennem él), úgy éreztem, felét sem mondtam el annak, amit szerettem volna a világ tudtára adni. Nekiláttam tehát, hogy magam alkossak quatrinákat — ezúttal angolul — és háromszázat megírtam már, mire abba tudtam hagyni . . .¹¹ Omar Khajjám iránti érdeklődésének tehát kettős eredménye volt, háromszáz versszak lefordítása magyar nyelvre, és háromszáz versszak, Fitzgerald stílusában, a *Rubáiját* hangulatát felidézendő, angolul. Az előbbiből 1941-ben egy kis füzetet ad ki, amely százegy quatrinát tartalmaz, *Tudós Omar Bölcs Dalai* címmel.¹²

A fordítás, pontosabban átültetés érett fordítói készségéről tesz tanúságot. Azt az elvet követi, hogy a fordító ne a szavak visszaadására törekedjen, hanem a vers formai jegyeit megőrizve, igyekezzen visszaadni annak hangulatát, gondolati tartalmát. A *Rubáiját* fordítás, a régies, avult nyelvi fordulatoktól eltekintve, melyek kétségkívül nehezítik a versek élvezését, híuen követi Fitzgerald angol nyelvű szövegét:

Egy verskötet a lombos ág alatt,
Kenyér és telt kulacs az ajakad
Dalával csengő vadonat berek
Elég mennyország, elég üdvöt ad.

Ugyanez a versszak Fitzgerald megfogalmazásában:

A book of verses underneath the Bough,
A jug of Vine, a loaf of Bread and Thou
Beside me singing in the Wilderness —
Oh, Wilderness were Paradise enow.

A fordítás legszebb részei talán azok a verssorok, melyekben az emberi boldogságot énekei meg:

Öleltem viszont szerető kebelt,
Melynél külömbet(!) sohasem szüretelt
Idők szőlőiben az ég, — s az is
Csupán egy csendes nyugvóhelyre lelt.

¹⁰ Social Conscience stb. Bridgeport, Conn., Co-operative Publishing Company, Inc., 1920. 474 lap.

¹¹ *Omaria*. Uo. 130.

¹² A kötet sajnos nem található. GERÉB JÓZSEF a Bércmunkás Naptárban (1951. 35—37.) 32 versszakot közöl.

Vigadtak mások, hol mi most mulatunk,
Más elvonult, mi másnak helytadunk,
De a tavasz oly szép, mint valaha,
Mint valaha, oly gyöngyöző borunk.

Abet, mikor a dalokat kiadta, már nem lakott Bridgeportban. 1926-ban vándorútra kelt. Feleségével, Petes Évával egy rozoga autón indult útnak a napfényes Florida felé, ahova valószínűleg mindig vágyódott, s ott akart letelepedni. Alkalmos lakást azonban nem talált, és mintha csak a szomszédos városba menne, a Csendes-óceán partján fekvő Kalifornia felé vette útját. Utazás közben, az arizonai Phoenixben szerencsés kimenetelű autóbaleset éri őket, felesége megsérül, az utat nem folytathatják. A kényszerű ott tartózkodás ideje alatt megkedveli a várost, végleg ott marad. A szabóságot már évekkal előbb feladta, nem folytatja tovább. Biztosítási ügyekkel kezd foglalkozni, és csendesen visszavonultan, szabad idejét a költészetnek szentelve, itt él késő öregségéig. Itt is hal meg 1949. szeptember 17-én, csaknem mindenkitől elfeledve.

A költészettől e szemlélődő filozófiába s műfordításba való visszavonulása szerencsés véletlen. Verseinek színvonala, a két háború éve között már elavult szocialista világnézete nem állhatta volna a versenyt az Amerikában jelentkező új nemzedék, mint Egri Lajos, Bálint Imre, Varga József és mások pártos humanizmustól fűtött, művészileg mind tökéletesedő írásaival.

Kovács József

Balassi alliterációiról

Balassi tudatossága régóta s jól ismert a szakirodalomban. Az egységes jellegű líra életmű megvalósulását egészen apró stilisztikai eszközök tudatosnak tűnő alkalmazásával is mélyítette, árnyalta Balassi. Ezek között is talán legfeltűnőbb, s csaknem az első versektől jellemzője költészetének: egy kevésbé zenei betűrim valóságos egyeduralma énekeiben, amely olykor ritkábban, máskor pedig sűrűbben jelentkezik egy-egy vers hangulatának az egységét is szolgálva. A Balassi költészetére oly jellemző betűrim következetes alkalmazásában nyilvánvalóan befolyásolta a költőt a magyar verselés ősi, a szóbeli énekszerzés világába nyúló hagyomány. Az ősi hagyományt azonban az egységes költői kifejezés tartozékává alakítja.

Ha végigolvassuk Balassi valamennyi énekét, szembetűnő, hogy mily sok versében dominál az sz hang gyakori jelentkezése. Nem az a meglepő, hogy egy-egy versben ez a betűrim mily sűrűn áramlik át a sorokon, hanem, hogy verseinek túlnyomó többségében ez a sziszegő, zöngétlen betűrim hullámszik, s ha nem is minden énekében, de mégis az egész Balassi lírában jelen van, átszöve a teljes költői életművet.

A szóbeli versszerzés régi öröksége az alliteráció. A *Mária siralom* szövege hagyta ránk ezen ősi gyakorlat első szép példáját, a modernebb rímekkel sajátos együttélésben. A *Mária siralom* betűrimjei visszhangoznak később is, pl. az *Emlékezzél, keresztyén* . . . kezdetű énekekben: *Mennyei koronáért tövissel koronáztaték, / Te keserő kénodért keservesen kénzaték.*¹ Ez a gyakorlat él középkori énekeinkben: *Dicsekedjél angyeli székedben, / Szerafinnak szent szeretetiben.*² A reformáció is használja, egyik szép példája Kecskeméti Vég Mihály híres zsoldártördítésében: *Fordítsad reám szent szemeidet, / Nagy szükségemben ne hagyj engemet, / Mert megemészti nagy bánat szívemet.*³ Középkori énekeinkben, de Kecskeméti Vég Mihály zsoldártördítésében is a „szent szeretet” kifejezőkörének: *szent, szeretet, szív, szűz (Mária) szolgál (Istent), szent szemeid, „szerető szép (mennyei) jegyesem”,⁴ és egy sor hasonló szó, kifejezés sztereotip használata eredményezi az sz betűrim gyakoriságát.*

Balassi is e középkortól örökölt alliterációbeli hagyományt folytatja, de nem a „szent szeretet” jegyében. Balassi költészetében éppen az a meglepő, hogy a középkori verselés szent szeretet frazeológiája vált a világi, szerelmi énekköltés sztereotip szókincsévé, de oly nyomatékkal, hogy még istenes énekeiben sem a középkori hagyatékot, hanem szerelmi költészet terminológiájának a jelenlétét érezzük. Egy pontosabban meghatározható sztereotip szókincsét: *szerelet, szerelem, szűz (=lány), szolgálát (= a szerelem érdekében), szerető, szép, szem, személy, szív, szegény stb.* régi vallásos hangulatát hajlította így Balassi a szerelmi énekszerzés szolgálataiba. Olykor, mintha a *Mária siralom* betűrimjei visszhangoznának nála is, midőn a maga lelki gyötrődését (a kegyes kegyetlensége miatt), a kemény *k* szinte ritmikus hangeffektusaival is éreztetni kívánja:

¹ Középkori magyar írások. Összeáll.: MEZEY LÁSZLÓ Bp. 1957. 334.

² I. m. 349.

³ RMKT IV. köt. 48.

⁴ Középkori magyar írások 316.

Engemet régolta sokféle kénokban tartó én édes szívem,
Hozzád kiált lelkem, sirván keservesen, mert gyötrődik sokképpen;
Könyörülj már rajtam, légy kegyelmes hozzám, ne légy ily kegyetlen!⁵

Balassi kedves szavai, a maguk sztereotíp jelentkezésükkel csaknem minden versében, hol szerényebben, hol szembetűnőbben, de minduntalan fel-felbukkannak, nyomósítva költészetének fő motívumait. E szavak sűrű szerepeltetése alliteráció-láncolatot alkot, olykor még a sorvégi rímek is sz hanggal végződnek: ilyenkor az egész versszak sziszegő suttogás benyomását kelti. Alljon itt jellemzőként *Az Szentháromságnak harmadik személye* kezdetű ének három strófája:

Az Szentháromságnak harmadik személye,
Szerelemnek Isten szerént gerjesztője,
Az jó házasságnak ki vagy bölcs szerzője,
Szívek szentelője,

Szentlélek uristen, te ki jókot osztasz,
Megkeseredteket örömmel látogatsz,
Félelmes szíveket bátorsággal áldasz,
Siralmast vigasztalsz;

Régi szentek házasságát te szerzedted,
Az én szívemet is csak te ébresztetted,
Egy árva szép szüzhöz mostan gerjesztetted,
Érnem ezt engedted;⁶

Balassinak nemcsak a szerelmi-tematikára van kedves szókészlete, de tavasz-énekeiben, a vitézi életet idézve is szembetűnnek sztereotíp szavai, s ezekben a verseiben a: fák, füvek, folyók, fegyver, fáradtság, meg a végek, vitézség, víg, vizek, völgyek szavak gyakoribb szerepeltetése ad énekeinek egyúttal a többtől eltérő alliterációs nyomatékot is.

Fábián István Balassi költészetének első korszakát vizsgálva, foglalkozik sztereotíp szóhasználatával, az „ismételgetéssel”, de kissé egyoldalúan, hiszen csak az ősi hagyomány felől próbálja magyarázni. Erősen vitathatóan érezzük Fábián cikkének azt a megállapítását, amely szerint Balassi „lemondva” az esztétikai szempontból értékesebb „különösen kifejező, színes, választékos szavak felemelő, ünnepi hangulatot ébresztő hatásáról”, megelégszik azzal, hogy csak „a mindennapi élet nyelvét használja énekeiben”.⁷ A „különösen kifejező, színes, választékos” szavak kultusza irodalmunk történetében csak Balassi után indult meg, a későreneszánsz manierista periódusban (l. Rimay stílus-programját). Balassi negatív tulajdonságaként felróni azt, amit csak irodalmunk történetének egy későbbi szakasza próbál megvalósítani, történetietlen megállapítás, nem is szólva arról, hogy a „különösen kifejező, színes, választékos” szavak jelentkezését önmagában még nem tekinthetjük esztétikai-stilisztikai értékmérőnek. Költője válogatja, hogy milyen művészi színvonalon tud élni vele. Rimay meghirdeti ugyan ezt a programot, de Balassi színvonalán nem tudja megvalósítani. Az „ismételgetés” Balassi lírájában nyilvánvalóan a szóbeli verselés öröksége — mint Fábián István is hangsúlyozza —, de már több is annál.

Balassi költészetében ugyanis csak keret a sztereotíp szóhasználat nyomán kibomló alliteráció-láncolat, az a foglat, melynek határai között kialakíthatja a bonyolultabb verselési technikájához is jobban illeszkedő, változatosabb alliteráció-rendszerét. Természetesen legtöbbször az ősi, primitív költői fogást idéző csoportos betűrím jelentkezik nála is, mint a korai az *Egy lengyel ének* c. versében, ahol az *m* betűrím mind a négy versszakon áthullámszik, finoman erősítve az ének megnyugvásra vágyó hangulatát.⁸ A változatosságra való törekvés azonban már fiatalkori énekeiben is megtalálható, hiszen pl. a *Deo vitae mortisque arbitro* címűben néhány betűrím változatos szerepeltetésével él (Mint nagy szál kő úgy megáll ő, kárán nem törődő, mindent könnyen szenved).⁹

A reneszánsz verselési vívmányait a magyar hagyományokhoz illesztő Balassi nem vélelgszik meg tehát az ősi, egynemű alliterációval, hanem korszerűbb és egyúttal már mester-

⁵ Balassi Bálint Összes művei I. köt. Összeáll.: ECKHARDT SÁNDOR Bp. 1951. 91.

⁶ I. m. 113.

⁷ FÁBIÁN ISTVÁN: Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában. Nyr. LXXXIV. 1960. 310–324. — Fábián I. statisztikai kimutatása Balassi sztereotíp szavairól nem minden esetben pontos, mert pl. a *szeret, szerelem, szerelmes* szavak nemcsak az általa említett versekben nem fordulnak elő, de a 4.-ben, az 5.-ben és a 7.-ben sem, és a 6.-ban is csak egyszer.

⁸ Balassi Bálint Összes művei I. köt. 36.

⁹ I. m. 39.

kéltebb hangakusztikai hatások kiváltására is képes változatait alakítja ki. A vers benső zeneiségének az igénye, s a szóbeli költészet érezhető hagyományain végérvényesen túllépni szándékozó törekvése ölt testet a modernebb rím-variációkra (páros, ölelkező, kereszt) emlékeztető alliteráció-füzérek kialakításában.

Az érett Balassi „korszerű” betűrím szerkezeteinek egyik legszebb példája a *Sófi nevére* írott ének első és negyedik strófájának tudatosnak látszó „ölelkező” alliteráció-füzére:

Szerelem istenném Vénusnak ereje most meg megkörnyékezett,
Elmém nagy bánatban, szívem is új langban egy szép szűz miatt veszett,
Kit elébb is láttam, de reá nem gyultam, mert így mint most nem tetszett.

Igazán görögül nevet keresztségből adtak szép személyére,
Méltán Sófi neve azért, mert bölcs esze vagyon neki mindenre,
Tud fedni szerelmet, noha igen szeret, nincsen gonosz hírére.¹⁰

Hasonlóan bonyolultabb hangakusztikai szerkesztés figyelhető meg a *Nyolc ifiu legény* kezdetű versében is:

Egy szegény szarándok, régi barátok éneklette ezt nektek,
Kik a magyar versen való versszerzésen egymással vetekedtek,
Kit a nagy hamisság és háládatlanság föld szélére kergettek.¹¹

Olyan kedves-játékos hangakusztikai törekvéssel is találkozunk Balassi lírájában, mely már egészében „modern” hatású, pl. a *Hogy Juliára találta, így köszöne neki* c. versében:

Ez világ sem kell már nekem nálad nélkül szép szerelmem,
Ki álasz most én mellettem, egészséggel, édes lelkem.

Feltámad a napom fénye, szemüldek fekete széne,
Két szemem világos fénye, élj, élj, életem reménye!¹²

Máskor már a hangutánzással rokon hanghatásokkal is sejtetni tudja a természet hajnali hangulatát:

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek harmaton hogy nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vigan sétál sok vad reggel hogy elmúlt efély;¹³

Csaknem minden szónak van alliteráció-beli szerepe!

*

Balassi alliteráció-használata csupán egyetlen, s apró nyelvakusztikai jellemzője verselési technikájának, de ezen apró jel is újabb bizonyossága tudatosságának. Változatos alliterációi arról vallanak, hogy költészete stilisztikai, benső egységének a megvalósítására is törekedett, s e szándék valóra váltásában szerepet kapott a hangakusztikai lehetőségek felismerése és alkalmazása. Balassi lírája felhasználva az ősi magyar verselés egyszerű és egynemű betűrím alkalmazását, asszimilálva az európai reneszánsz költészet bonyolultabb verselési technikáját; a primitívebb hazai gyakorlatot a reneszánsz verselés színvonalához igazítja, s a magyar költészetben addig ismeretlen, új, hangakusztikai törekvések szolgálatába állítja, pontosabban, finomítja.

Komlószi Tibor

¹⁰ I. m. 113.

¹¹ I. m. 116.

¹² I. m. 89–90.

¹³ I. m. 125.

BARTA JÁNOS MADÁCH TÖRTÉNETSZEMLELETÉRŐL SZÓLÓ ELŐADÁSÁNAK MEGVITATÁSA AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁGBAN

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Magyar Irodalmi Szakosztálya január 14-én tartotta Madách-emlékülését, amelynek előadója Barta János volt *Történefilozófiai kérdések Az ember tragédiájában* címmel. (A dolgozat megjelent folyóiratunk 1965. 1. számában.) Az értékes előadást hozzászólások követték, amelyeket az alábbiakban közlünk.

*

„A történelem a jövő csillagászata.” Kazinczy Gábor írta ezt az 1850-es évek elején. Megállapítása sokkal több, mint jól sikerült aforizma; a legjellemzőbb és legáltalánosabb korabeli értelmezése ez a történettudománynak, s Kazinczytól azért hangzik különösen hitelesen, mert ő kiterjedt levelezése útján csaknem valamennyi 1840—60 között dolgozó historikussal bizalmas viszonyba került.

Madách korának historikusai tehát azért fordulnak különös érdeklődéssel a történelem felé, mert tudni akarják a jövőt. Ebben teljesen egyetértenek a különben ellentétes irányzatok hívei is. Az eltérő társadalmi indításból a más és más politikai szándékkal dolgozó historikusok valamennyien a jövő felé keresnek ablakokat a történettudományban. 1848—49 a hazai történettudomány fejlődésében nagy vízvonal, ám e tekintetben csak annyiban, amennyiben a jövő megismerése érdekében vizsgálódó tudatosságot Világos előtt a forradalmiság, a reménytelen cselekvés táplálja, utána pedig inkább baljós sejtelmek és a bizni akarás. Bajza „kora leghasznosabb” tudományának tekintti a történetvizsgálatot. A fiatal Szalay László a napi politikát a múlt fejlődési törvényszerűségei szerint akarja igazítani, az emigráns pedig azért kezdi Magyarország történetét tanulmányozni, mert — mint írja — „a nemzetnek egész múltja az, amiben jövőjének kulcsát találjuk”. Hunfalvy Pál az abszolutizmus kori történetkutatás programját a következő gondolat alapján fogalmazza meg: „Emlékezzünk vissza a múltra, hogy magunk viselkedésének szabályát a jövőre megtalálhassuk.”

Madách is a történelmet vallatja ki az emberiség jövődöbéli sorsa felől. Ez az alapötlet, amely a *Tragédiának* keretét ad, a hazai történettudomány eszmekörében mindennapi, sőt magától értetődően természetes gondolat. A hazai historikusokat a részletek feltárása helyett a nagy egész áttekintésére, előbb a polgári átalakulás és függetlenség kivívásának szükségessége, majd utóbb a polgárosulás következményeinek előrevetődő árnya s a szabadságharc bukása okozta kétségbeesés kényszeríti. A múltba tekintés tudományának az 1848-at megelőző évtizedben egyre növekszik a vonzereje, az 50-es években pedig a gondolkodók és politikusok érdeklődésének szinte középpontjába kerül.

Impozánsan széles perspektívájú tehát az az irodalomtörténész vállalkozás, amelynek körvonalait Barta János professzor előadásában elénk tárta: valóban *Az ember tragédiájának* történeti hitelét a mű egészét átszövő történefilozófiai elvek szabják meg. Ennek a történefilozófiának a gyökereit pedig a költő korában, korának nagy kérdéseiben kell megkeresni. Az előadás új úton közelíti meg a kérdést, s ezt különösen szerencsés választásnak vélem. Hiszen a *Tragédia* történefilozófiai eszméinek elemzésénél, amennyire fontos ismernünk e gondolatok ősforrásait, legalább annyira szükséges tudnunk azt is, hogy ezek Magyarországon kiknek az eszmevilágában, hogyan, milyen társadalmi és elméleti összefüggésekben, milyen gondolatrendszerekben jelennek meg.

A kor nagy kérdéseit a maguk tudatformáló erejükben és eredetiségükben egyetlen ország társadalmá sem importálhatja. Az igényt, a szükségletet a belső társadalmi mozgalmaknak kell megteremtenuök. Azok a történefilozófiai gondolatok például, amelyek a polgárság harcainak, győzelmeinek, majd megrendülésének talaján Európában egy évszázadon át nőttek ki, erősödtek meg, majd önmagukat emésztve indultak kóros terebélyesedésnek, Magyarországon, a sajátos hazai viszonyok között alig két évtizedre zsúfolódnak össze. Nálunk a historikus

egyszerre birkózik egész sereg olyan történetfilozófiai problémával, amelyet másutt generációk sora vizsgált. Itt a 40-es, 50-es években valósággal egymásra torlódnak a különböző történetfilozófiák. Szalay, Horváth Mihály, nem is beszélve a fiatalabb történészgenerációról, a XIX. század szinte valamennyi jelentősebb polgári történetfilozófiájából kap ízelítőt. Pedig Hegelt, Thierryt, Guizot-t, Comte-ot nemcsak évtizedek, hanem jól szembetűnő elvi határvonalak is elválasztják egymástól.

Úgy gondolom már ennyi is elég indok arra, hogy a *Tragédia* történetfilozófiai eszméit a hazai historikusokat foglalkoztató gondolatokkal összevevessük.

A kérdések, amelyeket Barta János professzor előadásában kiemelt, a kor történettudományában lényegbevágóak. Hozzászólásomban ezek közül a történelemformáló erők, a törvényszerű fejlődés, a nagy ember kérdésének problematikáját emelném ki, mégpedig azt vizsgálva, hogy a hazai történettudomány által megfogalmazott formájukban adtak-e, adhattak-e Madáchnak inspirációt a *Tragédia* megalkotásában.

Az átmeneti korok embere mindenekelőtt arra akar választ kapni, hogy miben, milyen erők hatására és hogyan változik meg a világ arculata: a fő kérdés tehát a historikusok között is a történelem változása. A kor történészei úgy tekintik a múltat, mint hatalmas laboratóriumot, amelyben a régi elhalásának, megsemmisülésének s az új születésének folyamatát, tehát a változásokat példátlanul gazdag részletességgel figyelhetik meg. A változás lényegét — ebben valamennyien megegyeznek — az emberiség civilizálásában, fejlődésében, polgárosulásában látják. De éljünk a korabeli magyar szóhasználattal, bármennyire sok félreértésre adott és ad az még ma is okot: a változást az emberiség művelődésének folyamata fejezi ki. A művelődés hordozóját, motorját és mibenlétét azonban az egyes historikusok és csoportok más és más tényezőkben vélik fellelhetőnek. Tudjuk, hogy milyen nagy különbségek vannak pl. Kolb, Schlosser, Thierry, Guizot művelődéstörténeti koncepciója között, sőt Comte és úgynevezett tanítványai, Buckle, Lecky, St. J. Mill, Taine felfogásában is számottevő ellentétek mutatkoznak e tekintetben. Elég azonban, ha csupán a magyar historikusok elgondolásaiban élő művelődéstörténeti felfogások néhány tartalmi jegyét vesszük számba. Pálkövi Antal a művelődés kezdetének a földművelést, fő fokának az ipart tekinti. Horváth Mihály a társadalmi változásokat, forradalmakat, Szalay László az eszméket, a Hunfalvy testvérek közül János ugyancsak az eszméket, Pál viszont a munkát, a munkamegosztást tekinti a művelődés — tehát civilizáció — hordozójának. Igen sokan, főleg a fiatalabb generáció tagjai, a természettudományos ismeretek gyarapodásában, a vallásos dogmák alól való felszabadulásban látják a fejlődés emeltyűjét, mások a fényűző életmódban, Toldy pedig a kereszténység s a humán tudományokat tekinti az emberiség kiművelőjének. Ezek a felfogások azonban nem mindig kristályosodnak ki, még az egyes historikusok nézete is igen gyorsan változik: pl. Fraknoi korábban az iparban, kereskedelemben, az 1860-as évek közepén már a vallásban, a humán tudományokban s a művészetekben látja lényegét a művelődéstörténetnek. Sőt az, akinek nevével a polgári historiográfiában a művelődéstörténet összeforrt, Kerékgyártó Árpád, mielőtt megírja a maga merev, kategorikus és lényegében a kultúra egyes ágait számba vevő művét, először a a munkában, a munkamegosztásban véli felfedezni a fejlődés hajtóerőjét.

A művelődéstörténetnek az 50-es évek történetírásában e sokféle felfogását azért hangsúlyozom, mert úgy vélem, némileg tükröződik ez a *Tragédiában* is. Mintha Madách ezeket mind egymás mellé állítaná egymásra cáfoló, egymást kiegészítő megfogalmazásban. Ahogy követik egymást sorra az álomjelenetek, előbb a vallásos, a tudományos eszmék, majd a forradalmi tettek, a természettudomány, az ipari munka s végül a falanszter jelenetben a társadalomtudomány tölti be azt a szerepet, amit röviden történelemformáló, a kor jellegét meghatározó erőnek nevezhetnénk.

A csataterék és a tróntermek világát, amit előszeretettel vitt színpadra a romantikus történetfelfogás, a kor magyar historikusai jobbra elkerülik. Ádám sem időzik itt sokat. A romantikát egyetlen évtized történetírása se próbálja olyan szenvedélyes aszketizmussal megtagadni, mint az 50-es éveké. A historikusok tudatosan fordulnak ellene, bár nem egy közülük a romantika neveltje, sőt öntudatlanul még fél lábbal itt áll, vagy ide csúszik vissza. A fejedelmek szerintük is csupán időszámítási mankók és a fölfedezések, a könyvnyomtatás, a mágnesű, a pamutszövet, a himlőoltás nagyobb jelentőségű szemükben, mint az ütközetek vagy az uralkodói székek változásai. Ezt a felfogást a szabadságharc bukása különös módon felerősíti — még indokoltabban aktuálisabb teszi számukra: a népek, a nemzetek jövőjéről nem a fegyverek szava dönt — mondják — a történelem tanúsága szerint, hanem az így vagy úgy értelmezett művelődés, ami feltartóztathatatlan. Ezzel benne is vagyunk a romantikából kitörni akaró, a romantikus történelemszemlélettől elszakadni kívánó felfogás nagy erőpróbáját jelentő kérdéskomplexum kellős közepében. Ezt így fogalmazhatnánk meg: a művelődés, az emberek tudatos cselekvése kapcsán vagy attól függetlenül, törvényszerűen megy végbe. A történettudomány az 50-es években az utóbbi válasz felé hajlik. A fejlődési törvényszerűségek felismerése két gyökérből táplálkozik: a kor természettudományos gondolkozása-

ból és — ez a fontosabb és izgalmasabb — a történetírás egyik irányzatát ekkor még átható erős demokratizmusból.

Alig ismerünk olyat e kor historikusai közül, akit ne ragadott volna magával a természettudományos gondolkodás. Abban a nagy földindulásban, amit a forradalom társadalmi változásai, majd az elnyomás jelentett, a történészek úgy vélik, hogy a természettudományok talaján lehetnek fel az egyetlen biztos pontot. Szeretnék — Csengery megfogalmazásával élve — valahol megvetni a lábukat s azért ütök fel a biológiát, kémiát, matematikát. Ez az igény még Szalay Lászlót is elhajtja a geológiai előadásokra, pedig ő, kortársai vallomása szerint, a fizika, a matematika iránt teljesen közönyös volt. Természetes tehát, hogy a történészek a történelemben is olyan és úgy ható törvényeket keresnek, mint amilyenek a természetben uralkodnak. „Az emberiség életét ugyanazon fő törvények igazgatják, mint a földgömböt, melyen lakik — írja Horváth Mihály. — Az életszeres erők az emberi társaságban szintűgy, mint a természetben, örökösen működnek, soha nem szűnő forrongást okoznak.” Hunfalvy Pál a történelmi fejlődést az organizmusok életéhez hasonlítja. A különböző irányzatokhoz tartozó historikusok egyaránt azt vallják, hogy az egyes művelődési, polgárosulási korszakok *törvényszerűen* követik egymást. Horváth Mihály általánosan elismert felfogást fejezi ki, mikor azt írja: „a történelem egyes korszakai mindmegannyi mérföldmutatói a soha nem szűnő kényszeres haladásnak.”

E nézet nagy teherterele azonban, hogy az egyén és a történelem viszonyát nem tisztázza, s az úgynevezett „kényszeres haladás” a vak determinizmust idézi föl. Csakhogy a 40-es és az 50-es években ezt a vesztélyt történettudományunk nagyjában-egészében elkerüli. Még nem ismeri a terméketlen töprengéseket az egyén történelmi szerepéről, nem dúlnak heves viták a szabad akarat s a determinizmus elvét hirdetőik között. Mindez csak a 60—70-es években válik jellemzőjévé a haza történettudományának. A fejlődésnek a természettudományos törvényszerűségekhez igazodó felfogása az 1850-es évtizedben még nem vált merev, mechanikus és tartalmatlan elvvé. Az érdem a kor demokratizmussal átítatott történettudósait illeti. Őket a forradalmak, korok társadalmi változásai vezették el a haladás törvényszerűségének gondolatához. A feltartóztathatatlan, mechanikus változás — a vak végzet — rémképeivel az emberi munka, a tudás alakító erejébe vetett hitet szegeznek szembe. A tudományt szerintük nem köti semmi, lehetőségei határtalanok. 1860 ebben is választóvonal: ekkor hangzik el akadémiai székéből az első határozott tiltakozás a tudomány mindenhatóságával, szabadságával szemben.

A 40-es és az 50-es éveknek a kor demokratikus eszmével átítatott historikusai a nagy ember és kora egymáshoz való viszonyának gordiusi csomóját a nagy ember fogalmának mondhatnánk, demokratikus átértékelésével vágják ketté. A példák között bőven válogathatunk: Hetényi János várostörténeti pályamunkájában, Bajza történefilozófiai elmékedéseiben vagy Horváth Mihály korábbi és a szabadságharc után írott műveiben egyaránt felmerülnek ezek a kérdések. A biológiai determinizmus gondolatával Hunfalvy Pál programot adó tudatossággal száll szembe: „a természet kedvező adományai, jó éghajlat, dús hegyek és a termő síkok oly keveset nyomnak az emberi szorgalom ellenében. Miszerint gyakran nem ott gyűl össze az arany, ahol ássák, nem ott járnak csinos posztóban, hol a juh legel s nem a néger szűr-bőli hűvösben a kávé, valamint nem a hegyaljai ember issza a hires tokajit”. Az abszolutizmus viszonyai között a történettudomány éppen a fejlődés törvényszerű menetének gondolatából merít szinte romantikus optimizmust. A kor historikusai tisztában vannak a polgárosulás következményeivel, tudják, hogy a gyárkémények árnyékában sokasodik a nincstelenség tömege, de még hiszik, hogy az okok felismerése útján a bajok leküzdhetők, megelőzhetők. A történelmi körülmények — írja Salamon — „hatalmasabb tényezők az akaratnál”, de — és ez a lényeges — a nagy emberekre éppen az objektív helyzet számbavétele jellemző. Hunfalvy idevágó fejtegetései annyira jellemzőek, hogy érdemes végigfutnunk néhány gondolatán: szerinte a munkaosztásból (munkamegosztás értelemben) származik az emberiség történetének minden sötét fejezete, de a munkaosztásban rejlik az emberiség jövődöbéli boldogságának kulcsa is. Ez zárta ki az embert — az ő kifejezésével élve — a paradicsomból, ez hozta létre az osztályokat, az elnyomást, de innen ered az emberiség értelmi fejlődése, ez táplálja a folytonos haladást, amely leküzd, végül is elhárítja, sőt megszünteti a bajokat. „Dolgozni, munkálkodni feladata az embernek, hogy rendeltetését betöltse. Rendeltetése okvetlenül megkívánja, hogy lehetőleg a természetnek és magának ura legyen; mert ő szabadságra van hivatva, mely nélkül emberi méltósága nem is gondolható.” — Hunfalvy ismeri és nem vállalja — „a kommunisztikus tanok eszméit”. De az az ember a hőse, aki „munkájával nemcsak urává, hanem teremtőjévé is lesz a tőle legkevésbé függeni látszó körülményeknek”. — „Az erény nem a sors kedvezéseiben áll — írja —, hanem küzdésben a sors ellen.”

Az abszolutizmus kori történettudomány gondolatkörében nem általában a nagy ember és a kora vagy a névtelen és jellegtelen tömeg kerül a vizsgálat fénykörébe, hanem társadalmi kategóriák képviselői, hatalmi vagy elméleti törekvések megtestesítői. A királyok bíráhatatlanságának és mindenhatóságának nimbuszával együtt halványul a születésükkel kiváló, az

arisztokraták és nemesek történeti szerepének jelentősége is, sőt veszít erejéből az a fény is, amivel az egyház nagyjai ragyogtak be korukat. A feudális történetiszemlélet e nagy egyéniségeit a 40—50-es évek történeti gondolkozása sorra leszállítja trónjairól — csak a 60-as évek vege felé foglalhatják el ismét éles viták után régi helyüket. De Szabó Károly, a fiatal Ipolyi Arnold vagy Pesty Frigyesék nemzedéke a tudósokat, a feltalálókat, a nagy gondolkodókat, sőt a nép felemelésén fáradozókat tekinti a kor vezérlő csillagainak. Úgy vélem, itt ismét szerves kapcsolat tapintható ki a hazai történettudomány és a *Tragédia*ban érvényesülő elvek között: az egyes színekben Ádámot mindig olyan alakban látjuk, amely arra a művelődési-fejlődési szakaszra a legjellemzőbb. Pl. a vallásos rajongót, a természettudóst, a forradalmárt. De gondoljuk meg — hogy Ádám nem lett viszontagságos életű király, vagy pápa, vagy Nagy Sándor, esetleg Napóleon, pedig ezek a kosztümök is kéznél voltak. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy Lucifer ezzel szemben történetileg mindvégig jellegtelen, soha nem a korhú ellenfelet képviseli, hanem mint valami kor fölött álló, filozófáló, fanyar narrátor kíséri végig Ádámot. Nem lehet viszont eléggé hangsúlyozni — amire különben már az újabb irodalomtörténeti kutatás is rámutatott [Sötér I.: *Nemzet és haladás*] —, hogy Éva is kifejez történetfilozófiai eszméket, s ezek fontos, szerves részei az egész mű koncepciójának. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert a történettudományt éppen ebben az időben kezdi intenzíven foglalkoztatni a nők szerepe és helyzete a különböző történeti korokban.

A kor történeti gondolkozásában tehát erősen tartja magát az a nézet, hogy nem a királyok, a hadvezérek, a nemesurak a történeti egyéniségek, az igazi nagy emberek, hanem a tudomány és az alkotó munka emberei. Úgy tűnik azonban, hogy történetfilozófiai síkon ez még nem oldja meg, csupán elodázza a törvényszerű fejlődés és a történelmi egyéniség szerepe között fennálló ellentétet. A kor historikusai az ellentmondást a kor uralkodó eszméinek elméletével hidalják át.

Szinte már tudományos közhelynek számít, hogy a hegeli történetfilozófia a reformkorban különösen egyes történetírók gondolkodásában vert gyökeret. A szabadságharc bukása után sok gondolkodó a szabadságeszme megvalósulását a fegyveres fölkelés mezeje helyett — a művelődéstörténet fentebb vázolt keretei között — éppen a tudomány műhelyeiben, a dogmák alóli felszabadulás útjain vagy a természet erői fölött győzedelmeskedő ember munkájában keresi. Szalay még fiatalabb éveiben hangsúlyozza, hogy minden kornak megvan a saját eszméje, „mely megfelel a kor szükségének, azaz mely a kort bízni tanítja erejében, mely kikölti, ami megfogant benne”. Ezek a szavak a XIII. szín Ádámjának gondolatával csendülnek össze: „bármí hitvány volt eszmém, akkor mégis lelkesített”. A kor historikusainak szemszögéből nézve, a nagy ember történeti szerepének esélyeit éppen az dönti el, hogy képes-e és mennyire képes felfogni s kibontakoztatni a kor eszméjét. E gondolatrendszerben ilyen képességekkel az uralkodók kevéssé, a tudósok viszont inkább fel vannak ruházva. A történészek felfogásában a koreszme nem elvont, korfölötti, hanem korokhoz, fejlődési szakaszhoz kötött: hol a kolostorokban, hol a piacokon, vagy az égre szegzett távcsövek mellett vagy a párizsi utcákon ismerhető fel munkáló kormeghatározó ereje.

A hazai történettudományos gondolkozásban azonban a hegeli történetfilozófia mód-szere is erős nyomokat hagyott. Hunfalvy azt hangsúlyozza, hogy az ember társadalmi és állami élete sokrétűen összefügg, az anyagi és a szellemi fejlettség kölcsönösen lendítik egymást előre, hatnak egymásra. Szalaynál minduntalanul tetten érhető az a törekvés, hogy a történelmi jelenségeket születésük, virágzásuk és elhalásuk hármasságában vizsgálja meg. Az egyetemes fejlődésből kiemelt történetdarabok számára olyanok, mint: „a bűvösnek homunculusa”, mely „szülők nélkül idekerültnek látszik”. Érvényesül ez az átfogó egyetemes művelődéstörténeti témák terveiben, a kiterjedt anyaggyűjtések elveiben és a Szabó Károlyék által annyira hangsúlyozott történetiség elvében is.

Úgy véljük, a *Tragédia* szerkezeti felépítésén is tanulságos lenne megvizsgálni a hegeli történetiszemlélet módszerének érvényesülését. Madách az álomjelenetekben a különböző kor-eszmék születésének és elhalásának pillanatait villantja fel, s a színek között is igen erős és sokrétű gondolati kapcsolatok vannak.

A *Tragédia* és a hazai történettudomány közös gondolatai közül néhányat említhetünk meg, de ez a néhány is jelzi a kor jellegét s az ilyenfajta összevetésből származó tanulságokat. A *Tragédia* kiegyensúlyozatlan világnézete, ellentmondásos történetfilozófiája elsősorban nem a tudós és költő alkotókészségének különbözőségét tükrözi, hanem éppenséggel az e korabeli polgári történetfilozófiákra jellemző: hazai tudós nem volt képes arra, hogy rendszerbe szedje, egyetlen műbe foglalja össze, csupán a költő tudta a türelmetlen, kételyekkel szagztatott gondolatvilágának esszenciájával művét átíratni.

R. Várkonyi Ágnes

*

Barta János rendkívül érdekes, fő vonásaiban meggyőző, gondolatébresztő előadásában két olyan szempontból indul ki, amelyek már magukban is foglalják a *Tragédia* történelem-filozófiai problematikáját. Az egyik szempont az, hogy Madách művében ott érezhető az az igény, hogy „az emberi történelem egészét valamilyen módon átfogja és értelmezze”, a másik az, hogy Madách nem filozófus, hanem költő, és műve „inkább vívódásait hordozza, mint kész világnézetet”. Hogy mind a két szempont mennyire a költő szándékával is egyezik, azt Madách nyilatkozatai is bizonyítják. Az elsőt Jeszenszky Dánó visszaemlékezése, mely szerint Madách 1858-ban úgy nyilatkozott, mint aki a világtörténelem drámai műben való ábrázolásának gondolatával foglalkozik. A másikat Madáchnak Szontághhoz írt egyik levele, mely ugyan a költő fiatalokorából származik, de így is jellemző: e szerint ő nem is törekedett művében elkerülni az ellentmondásokat, mert ezeket maga az élet veti fel. Valójában *Az ember tragédiája* sok szempontból Ádám és Lucifer párbeszéde ugyan, de nem platóni dialógus, amelyben az egyik szereplő csak kérdéseket, kételyeket, ellentmondásokat sorol fel, azért, hogy a másiknak az igazsága annál teljesebben kibontakozzék.

Barta ebből a kettős szempontból kiindulva egy széles és fővonásaiban meggyőző, szintetikus képet ad *Az ember tragédiájában* érvényesülő történelemfilozófiáról. Az alapul szolgáló és mind a költő nyilatkozatai, mind a mű elemzése által igazolt két nézőpontot azonban még egy harmadikkal egészíteném ki: ti. Madách Erdélyihez írt ismert levelének szorosabb figyelembevételével. Arra gondolok, amit itt Madách műve alapeszméjéről mond, hogy ti. „amint az ember istentől elszakad és önjerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymás után cselekszi ezt”. Továbbá Madáchnak azt a nyilatkozatát is igen fontosnak tartom a Barta által tárgyalt problémák vizsgálatánál, hogy „az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból”. Ez utóbbi ugyanis — részben — némi magyarázatot ad a „nagyember” jelentőségére a madáchi műben.

Az Erdélyihez írt levélben foglaltaknak nagyobb figyelembevétele erősíti is Barta megállapításainak igazát: az „önjerejére támaszkodva” pl. azt, amit Barta az ember autonómiájáról mond, de — nézetem szerint — részben módosítják is azokat, főleg ami az eszmék történelmi szerepét illeti a *Tragédiában* és általában Madách felfogásában. Ezzel függ össze az is, hogy Madách viszonya a nemzet eszméjéhez is szorosabb, mint az Barta referátumából kitűnik.

Barta a kérdés alapos és mélyreható ismerőjének biztonságával ragadja meg a *Tragédia* történelemfilozófiai mondanivalójának három fő problémáját: 1. a történelemformáló erők, 2. az egyénefeletti erők és a történelmi személyiség, 3. végül a történelem zárt, azaz célbajutó, avagy nyílt, azaz örökké megújuló folyamatának kérdését. A három probléma kölcsönös összefüggése nyilvánvaló: hogy mit tart a költő a legfontosabb történelemformáló erőnek, eleve eldönti: nyílt vagy zárt, valami célhoz elérkező vagy szüntelenül változó folyamatnak tekinti-e a világtörténelmet.

Egyetértek Barta Jánosnak azzal a megállapításával, hogy a történelemformáló erők meghatározása szempontjából Madách átmeneti kor gyermeke, ingadozik az eszme-hit és a pozitivizmus biológiai és környezeti determinizmusa között. Vagy pontosabban: ez utóbbit elutasítja ugyan végső fokon, de erősen küszködik vele. Az előadó szép és találó megállapítása szerint: „a tragédia eszmei szövevénye történelmi tényezők és történelemformáló erők nagyszabású seregszemléje és megítélése”. Teljesen meggyőző erejű az a tétel is, hogy az eszme-hit és a determináltság dilemmájából Madách az ember erkölcsi autonómiájában, a szabad akarat pusztulásával keresi a kiutat, mint általában a kor gondolkodói, így Arany és Gyulai is, ami magával hozza, hogy — a tragikus lezáró álomjelenet, az eszkimó-szín ellenére — *Az ember tragédiája* a történelem nyílt koncepciója mellett foglal állást.

Úgy érzem azonban, hogy *Az ember tragédiájában* az eszme-hitnek nagyobb a szerepe, mint azt Barta János előadása állítja. Nem hiszem, hogy az úrjelenetből az eszmék valamiféle devalvációját olvashatnánk ki. Madách Erdélyihez írt, említett levelében hangsúlyozza, hogy az ember „önjerejére támaszkodva” „az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymás után cselekszik”, sőt azt is hozzáteszi — mint az közismert — „hogy „az eszme folyton nő, fejlődik, nemesedik”. Ugyanott a tudományt is mint a kort jellemző „eszmét”, „főmomentumot” értékeli. Ádám szavai az úrjelenetben az ellentétesen fellépő eszmékről — melyek „emelték”, tehát „nagy és szent” eszmék voltak — inkább az eszmékért vívott harc morális nagyszerűségét hangsúlyozzák, mint az eszmék nem hatékony voltát, s a *Tragédia* végkonklúziójához vezetnek, mely inkább az emberi küzdelmek etikai fenségét hirdeti, mint eredményességét. A *Tragédiának* ez az erkölcsi szférába való átlendülése igen jól egyezik a Barta János hangoltatja emberi autonómiával, és a kor nagyjai — így Aranyék — világnézeti álláspontjával. Madách még lírai művei epilógusául szánt *Utravaló verseimmel* c. költeményében is ezzel végzi:

Míg szent eszmékért ember harcol, érez
Mindebből osztályrész jutand nekem.

Idézhetjük még *A nemzetiségek ügyében* írt beszédének történetfilozófiai bevezetését is, mely kimondottan a „vezéreszmék” szempontjából ítéli meg a történelmet, és több olyan mozzanatot ragad ki belőle, melyek a *Tragédiában* is fontos szerepet töltenek be. Idézhetjük a *Nagyok eszköze* című epigrammáját:

Az a hasáb, mely Huszt elégeté,
Egyetlen eszmét sem tett semmivé . . .

Ezek szerint úgy tűnik, hogy az eszme-hit — ha nem is a hegeli objektív idealizmus abszolút eszméjének értelmében — mindvégig változatlanul ott élt Madách lélkében. A *Tragédiában* ugyan az álomjelenetek súlyos kétségeket fejeznek ki az eszmék hatékonysága tekintetében, de a mű végeredményben nem az eszmék devalválódását, hanem azoknak az etikai síkba való átkerülését mutatja.

A *Civilizátorban* Madách gúnyolódása a Bach-ideologok hegelianizmusán „a germán-keresztyén eszmelanc” és a bonyolult hegeli ismeretelmélet persziflázsa, nem az eszme-hit elutasítása, hiszen Madách előbb idézett nyilatkozatai nem a komédia megírása előttről, hanem utánról valók. Arra is van példa, hogy vannak hegeli mozzanatok, amelyek a *Civilizátorban* komikus, a *Tragédiában* nagyon is komolyan vett értelemben szerepelnek. Mikor Stroom teszi a szépet Mürlnek, ez a megismerés triadikus folyamatának szellemes persziflázsa:

reményem abban pontosult
Hogy engem, aki Hegelt megtanultam,
E barbár házban, e *nem én* világból,
Te eszméim konkrét szubjektuma,
Ki vágyam kézzelfoghatóvá tetted,
Te egyedül fogsz engemet felfogni.

A *Civilizátor* megírásának évében (1859) Madách már megírja a *Tragédia* első felét, amelynek első színében nagyon is komoly értelemben használja fel a hegeli ismeretelméletből a tagadás mozzanatát, melynek révén konkretizálódik az eszme. Lucifer szerint az Úr „szméi közt” a „tagadás ősi szelleme” volt „az űr”, mely addig „minden létnek gátjául vala”, míg az Úr „teremteni” nem „kényszerült általa”. Ez is arra mutat, hogy Madáchnál Hegel kigúnyolását fenntartással kell fogadnunk.

Úgy gondolom, hogy a régebbi kutatás abban sem tévedett, amikor az eszme-hitet valamiképpen a szabadság eszméjével hozta kapcsolatba. A nemzetiségek ügyében készített beszéd — teljesen hegeli alapon — a vezéreszméket a szabadság kifejlesztésében vállalt szerepük szerint értékeli. Ennek a tételének hitelét Madách egész világnézete, a reformkori liberalizmusból táplálkozó egész politikai és írói tevékenysége támasztja alá. Érzésem szerint, Madách történetfilozófiájának sokkal mélyebb a kapcsolata a hegeli koncepcióval, mint azt — Baranyi munkáját kivéve — az újabb Madách-tanulmányokban hangoztattuk. Természetesen annak, hogy a „vezéreszmék” valami „abszolút eszmére” lennének visszavezethetők, nincs nyoma Madáchnál, még kevésbé ennek az államban vagy a filozófiában való kiteljesedéséről. Úgy tetszik, Madáchnál a vezéreszméket emberek alkotják, mégpedig az adott történelmi helyzetekből kifolyólag.

Az eszme-hit nagyobb szerepével függ össze, hogy Madáchnál — nézetem szerint — a nemzet-eszmének nagyobb a szerepe, mint az Barta dolgozatából kitűnik. Teljesen igaz és csak üdvözölhető Bartának az a tétele, hogy a *Tragédia* még a nacionalista hullám előtti irodalmi állapot szerencsés terméke. A nemzet-eszme nincs ott a *Tragédiában* ábrázolt „főmomentumok” sorában, azonban éppen annak, hogy Madách a történelmi eszméket vette vizsgálat alá, egyik fontos lélektani oka a nemzet sorsáért való gond, az adott nemzeti probléma. Bach-korszakbeli lírai versei világosan éreztetik, hogy Madách teljesen tudatában volt a magyar sors és az európai szabadsághüzdelmek összefüggésének — elég talán a *Siri dalra* hivatkoznunk —, és nagyon is foglalkoztatta az a kérdés, hogy milyen eszmék érvényesülése segíti elő a nemzet javát, illetve, hogy a kor uralkodó vezéreszméi elősegítik-e azt, és mennyiben. A nemzeti kérdéssről írt beszédében kora vezéreszméjének ismeri el a nemzetiséget is, de ezt a magyar liberalizmus belső ellentmondásának megfelelően össze akarja békíteni a kárpátvölgyi magyar szupremáciával, ezért mesterségesen és a sok történelmi példa ellenére voltaképpen történetietlenül, mereven elválasztja egymástól a „politikai” és a „nyelvi-faji” nemzetiséget. A beszédből az érzik, hogy Madách a nemzetiség-eszme érvényesülését történelmi szükségességné tartja, ennek a magyar nemesi liberalizmus szempontjából való veszélyeit is látja, de a veszélyeket kerülő úton és nem az eszme megtagadásával akarja eliminálni.

Az eszmék hatásáról az előbb felsorolt Madách-nyilatkozatok a *Tragédia* megköltése utáni időszakaszából valók, ami arra vallana, hogy a főmű e szempontból a megrendülés, a vál-

ság átmeneti korát tükrözi, s utána — Madách politikai szereplésének idején — az eszmék hatóerejébe vetett hit is megerősödött benne. Ez pedig arra is utal, hogy Madách számára a nemzet-eszme nagyobb támaszt jelentett, mint az Barta tanulmányában olvasható. A *Mózes* optimisztikus megoldása is azt bizonyítja, hogy Madách éppen a nemzeti szabadságért való küzdelemnek hitt nemcsak erkölcsi nagyságában, de jövőbeli eredményességében is. De magában a *Tragédiában* sincs ok nélkül, hogy Ádám a célzatosan egy Habsburg-udvari színbe belehelyezett forradalmi álom után mondja ki, hogy

Az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog.

Amit Barta János Madáchnak a determinizmussal való vívódásairól mond, arról nem kívánok bővebben szólni, mert teljesen egyetértek minden megállapításával. Csak azt tenném hozzá, hogy a determinizmus elutasítása Madách, Arany és az egész nagy nemzedék részéről, szintén kapcsolatban van a nemzet erkölcsi védelmének gondjával, mint ezt Barta János másutt már kifejtette, újabban pedig Sőtér István hangoztatta könyvében és akadémiai előadásában.

Barta János hangsúlyozza, hogy a *Tragédiában* elsősorban a nagy egyéniség, a teremtő, az alkotó személyiség történelemformáló szerepéről szóló nézet érvényesül, de azt is hozzáteszi, hogy e szempontból sem egységes a költő világlépe: „A modern nézet (ti., hogy a kor teremt a nagy embert) ugyan Lucifer szájába van adva, de Madách is érezhette a kollektív tudatnak korhoz kötött formáit.” Lucifer szavai a konstantinápolyi színben valóban nem pusztán tagadásai Ádám „nagyemberi”, „a kort újjáteremteni” akaró igényének, hanem nagyon is a költő önkorrekcióiul hatnak. Főleg, hogyha arra gondolunk, hogy a nagy egyéniség és a tömeg ellentéte feloldódik a *Mózes* drámában, mégpedig nemcsak olyan értelemben, hogy a nép képes lesz Mózes eszméinek követésére, hanem olyan értelemben is, hogy a vezető történelmi személyiség „megszűnt lenni önmagáé, S a nép szívében ver csak élete”. Azt, hogy a „vezéreszmét” nem mindig a nagy egyéniség indítja el, hanem a kor követelménye kelti fel azt benne, a reformkori gondolkodókkal együtt Madách sem érezhette ellentétesnek az emberi autonómiával, az akarat szabadságával. A bizánci színben erről szólva Lucifer korántsem annyira „luciferi”, mint mikor az eszkimó-jelenetben a környezet által való meghatározottságot fejtegeti, Luther, Leó, Napóleon és Hunyadi ellentétes lehetőségeinek emlegetésével. Hogy a körülmények engedik-e az emberi nagyságot kibontakozni vagy sem, ez valóban nagyon erősen foglalkoztatta Madáchot, példa rá az *Éjféli gondolatok* c. költeménye, amelyben egyik fő probléma az, hogy a korviszonyok engedik-e kibontakozni a géniuszt. Az ember tragédiáját azonban nem lehet „a nagy ember tragédiájának” tekinteni, mint azt Alexander Bernát gondolta, a madáchi értelemben vett nagyember nagyságát a humanitáshoz való viszonya, a történelmi eszmékért vívott küzdelemnek magasztos volta teszi.

Egyébként Ádám csak a londoni színg történelmi személyiség, utána szemlélje a kor változásainak. Ez a drámai szempontból éppen nem szerencsés megoldás viszont arra világít rá, hogy Ádám tudatában voltaképpen az emberiség kollektív törekvései tükröződnek, hiszen utána is Ádám igényei szerint változik a kor: a szélső individualizmust a kollektívizmus váltja fel, igaz, hogy — Ádám kívánságai ellenére — egy merevvé, lélekteleenné torzult kollektív világ. Ádám nem a nagyember, hanem az ember reprezentánsa. Hogy mint történelmi személyiség a központba kerül a történelmi színekben, az nem csupán történetfilozófiai elképzelés következménye, hanem műfaji-művészi követelményeké is: a drámai műnek egy főhősre kell hogy legyen, és ez hansson, cselekedjék még a drámai költemény szabad formájában is. Erre utal különben az Erdélyihez írt levélnek az idézett passzusa: „Az egyes képeket vagy momentumokat úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségéből következzenek egymásra.”

Barta János úgy állapítja meg, hogy Madách a „sok kétely, kiábrándulás, fenntartás közepette” a „nagy embert, a géniuszt, az alkotó és vezető egyéniséget tartja a legjelentősebb történelemformáló erőnek”. Ezt a tételét csak a következő módosítással tudnám a magamévá tenni: Madách a történelem mozgatójának a vezéreszméket tartja, amint azok a kor követelményének hatására létrejönnek, ezeket a nagy emberek, a géniuszok, az alkotó és vezető egyéniségek mondják ki és képviselik. A *Tragédia* végmegoldása is a folyton — mégpedig ellentétesen — változó történelmi eszmékért való küzdelem etikai nagyságának kimondása, annak, hogy a küzdelem révén áll biztosítva az ember számára a „nagyság és erény”.

Mindezek alapján következik, hogy teljesen egyetértek Barta Jánosnak azzal a megállapításával, mely a madáchi világképben az ember történelemformáló autonómiájára vonatkozik, valamint azzal a másikkal, de az előbbivel szoros logikai kapcsolatban álló tétellel, hogy Madách művében — a fagyhalál ijesztő és az egész emberi történelmet lezáró tetsző vég-

fantazmagóriájának ellenére — a történelemnek egy nyílt és nem zárt koncepciója érvényesül. Ennek a kor filozófiai irodalmából vett párhuzamos idézetekkel való igazolását Barta tanulmányában, szintén csak üdvözölhetjük, mint a Madách-filológia újabb eredményeit.

E néhány gondolattal kívántam kiegészíteni Barta Jánosnak gazdag, gondolatébresztő és fő vonásaiban meggyőző erejű előadását.

Horváth Károly

*

Madách *Tragédiája* fölötti töprengés — más egyebekkel együtt — mindig tele volt tűzdelve az aránytévésztés veszélyeivel és a megoldástól el-eltérő csábítások akadályaiival, a nagy kerülő utakon történő célbaérkezés kényszerével. Maga a mű eszmei gazdagsága, a kapcsolatok sokfélesége okozza ezt, amely valósággal kínálja a kutató és értékelő számára, hogy menél inkább kiszélesítse, felduzzassza a megfejtés problémakörét, alapjait. Ez a metodikai buktató végigkíséri a százéves Madách-irodalmat, különösképpen pedig érvényre jut a pozitívizmus korszakában. A marxista *Tragédia*-értékeléseket általában a megfejtés célszerű megközelítése jellemzi. Ezek közé sorolhatjuk Barta János most hallott előadását is, amelynek egyik fő erénye éppen az, hogy nem az időtlen messzeségek tájairól gyűjti rendszerbe érveit, hanem a *Tragédiát* közvetlen megelőző évtizedek társadalmi-világnézeti valóságából. A *Tragédia* eszmei tartalmának ez a reális történelmi-élményi bázisa, amelynek alapjain a mű megkaphatja a rangjához illő magyarázatot és megfejtést, s megóv a fent említett csábításoktól.

Az előadás Az ember *tragédiájának* történetfilozófiai problémáit a leglényegesebb pontokon ragadta meg, a szerteágazó eszmerendszerben sikerült konstruktív összefüggéseket teremtenie, amelyek most inkább kiegészítésre, mélyítésre késztetik a hozzászólót.

Mindjárt abból az általános elvből indulnék ki — amelyről magam is meggyőződtem kutatásaim során —, hogy alig van a *Tragédia* filozófiai gondolatai közt olyan motívum, amellyel ne találkoznánk a művet megelőző évtizedek eszmevilágában. Egyre több azoknak a tényeknek és összefüggéseknek a száma — Barta János is előadott jó néhányat —, amelyek arra figyelmeztetnek, hogy a *Tragédiát* bonyolultabb és erősebb szálak kötik a magyar társadalmi-világnézeti mozgás talajához, mint korábban hittük volna. Valamennyi, a *Tragédiából* ismert történetfilozófiai eszme-csoport — változó arányokban, eltérő funkciókban — ott munkál Madách nemzedékének tudatában. Madách művében azok a történelemformáló világnézeti problémák kérnek helyet, amelyekkel való viaskodás osztályrészül jutott mindazoknak, akik felelősséget éreztek az egyetemes emberi és nemzeti haladás ügyéért a reformkorban éppúgy, mint a világsosi katasztrófát követő válságos történelmi körülmények között.

Ezek az évtizedek történetfilozófiai szempontból valóban átmeneti korszakot jelentenek: az európai és a magyar közgondolkodásban zsúfolt egymásmellettiségben elkeveredve jelen vannak, hatnak a születő és elhaló történelmi tényezőkre. A reformkortól kezdődően, a polgárosodás igényéből, az antifeudális erők felerősödésével párhuzamosan a világnézeti törekvések differenciálódnak, a történelmi és társadalmi tudatformák rohamosan átrendeződnek, rétegződnek, majd válságos erőpróbák, krízisek szorításába kerülnek. E néhány évtized történelmének színpadán ott vannak a reformerek, liberálisok, demokraták, plebejus forradalmárok, doktrinérek, realpolitikások, kiegyezők, függetlenségiek stb., akik változatos, tarka ideológiai színeképet képviselnek történetfilozófiai tekintetben is. Innen a mozgalmasság, a történelemformáló erőkről, eszmékről alkotott kép erős átmeneti jellege. Madách szelleme e megosztott társadalmi-történelmi tudatforma egyik árnyalatától sem maradt érintetlen: szkeptikus meggyőződéssel merített mindegyikből, bőségesen talált egymásnak ellentmondó érveket történelembőlcselének kialakulása során.

Valamennyi ekkori világnézeti formának van egy közös jellemzője: az, hogy a történetfilozófia mindenütt komoly szerepet kap. Bárhol belelapozunk a reformkor vagy a Bach-korszak publicisztikájába, elméleti irodalmába, szembetűnik, hogy bőségesen megtaláljuk a történelmi analógiák, példák segítségül hívását, igazoló vagy tagadó funkciójú megidézését — a legkülönbözőbb gondolatok megvilágosítására. Többek között ez is egyik oka, hogy a történetbölcsélet e korban mindvégig erősen szubjektív jellegű.

Madách történetfilozófiai gondolatainak egyik érdekes problémája az, hogy majdcsak mindegyiknek megvan a kor differenciált helyzetképből adódó liberális, demokratikus, plebejus stb. változata, értelmezése. Sok itt az érintkező pont, nehéz a szétválasztás, mégis csak e bonyolult társadalmi mozgás talaján történő mérlegelés, egybevetés során sikerülhet igazán tisztázni Madách történetfilozófiájának problémáját, amelyek között maga a kor sem tud egyensúlyt teremteni.

A történetbölcséleti nézőpontok stabilitása, megközelítő egyértelműsége — nem alkalhatott ki Madách korában, csak a márciusi fiatalok táborában tapasztalható bizonyos rendezettség, tartósan érvényesített felfogás, amelyet a forradalmi távlat munkált ki.

A liberalizmus táborát pedig — ahová Madách is tartozott — már 48 előtt világnézeti, bölcséleti kétségek ragadják el, amelyeket csak fokoz és elmélyít a 49-es katasztrófa és ennek nyomában a dezillúziós eszmekör. Ne csodálkozzunk tehát, ha Madách történetfilozófiái nézetiben sem igen találunk stabil tájékozódási pontokat, hiszen minden számbajelölhető gondolatában, felfogásában kiütözik a kor ellentmondásos jellege és a költő világnézetének ingadozó volta. Ezért nincs olyan történetbölcséleti gondolata, amelyet ki ne kezdene a kétség, a hitelenség: ezért tud megütközteni minden eszmeiséget önnön ellentétével. A *Tragédiát* megelőző évtizedekben bármerre tájékozódunk, bármerre tekintünk, különösképpen felerősödik az a korváltó jellegnek megfelelő folyamat, amelyben a hegei eszme-hit megrendül, s ennek nyomán a nagy történelemértelmező gondolatok devalválódnak, visszájára fordított értékeikkel rombolják, kompromittálják a szentnek, diadalmasnak, megingathatatlanak hitt elveket. *Ez a folyamat legtisztábban az ellentmondásosan fejlődő, kétségektől gyötört liberalizmus ideológiájában játszódik le.* A liberális-romantikus eszme-hit devalválódására már a kései reformkorban felfigyelhettünk. Am a folyamat általános történelmi és személyes élménnyé a 49-es katasztrófát követő évtizedben szélesedik, amikor Madách esetében immár az egész emberiség sorsát mérlegre tevő történelemfilozófiai problémává duzzad a riadt aggodalom. Egyre nyilvánvalóbb előttem, s Barta előadásával kapcsolatban ez az első kiegészítem, hogy *Madách járta végig legkövetkezősebben a liberalizmus ideológiáját,* éppen ez tette alkalmassá arra, hogy a kor történetbölcselite által felkínált kérdéseket mélyen ellentétes voltokban megszenvedje. Csak ezen a talajon lehetett a *Tragédiához* fogható szkeptikus történeteszemlélet kialakítani. A plebejus demokrata vívódása és kétsége hamarabb jutott pozitív megoldáshoz — hiszen egy évtizeddel korábban *Az apostolban* a történeteszemlélet másképpen nyilatkozik meg, s pontosan lemérhetőek a két világnézet különbözőségei, eltérései. Nem véletlen, hogy Madách emberiség-bölcselite leginkább a másik liberálisával, Vörösmartyéval hozható kapcsolatba, különösen a megoldások, a válaszok tekintetében. (Vörösmarty gondolati költeményeiről van szó.) Mennyire jellemző, hogy a liberálisok táborában a reformkorszakban az eszmei kohéziós erők — az eltérések ellenére is — közös utakat jelölnek ki. Más a helyzet 49 után. A korábbi liberális eszmétársak politikai pályája lényegesen eltér Madáchétól, legtöbbjük a kiegyezés, a realpolitika irányába fordul. *Költőnk azonban következetesen végigjárja — amint mondtuk — a liberális ideológia egy sajátos útját.* Madách kései liberalizmusa a *Tragédia* eszmevilágán túl politikai szereplésében mérhető le leginkább.

Köztudott dolog, hogy mikor képviselővé választják 1861-ben, újrafogalmazza a reformkorból átmentett politikai programját hitvallomásában, amellyel elutasítja a kiegyezés lehetőségét. Ezért érzem lényegesnek a *Tragédia* megoldása szempontjából azt, amit Sötér István mond: egészen másképpen kellene megítélnünk a *Tragédiát*, ha Madáchnál a kiegyezés legkisebb jelét felfedeznénk.

Visszatérve a liberális-romantikus eszme-hit, az ún. „vezéreszmék” devalvációjából, kudarcából fakadó madáchi történelemeszemlélethez, második szempontként azt emelném ki, hogy költőnk az 1850-es évek végén a megingatott, megtépázott — de alapelveiben még mindig vállalt — *liberális platformról* fogadja az új, romantikán-túli történelemformáló tényezőket. (Erkölcsei-biológiai determinizmus, morálstatisztika, korai pozitívizmus, természettudományos törvények és jóslatok, torzítottan megismert utópizmus és saját korának szabadversenyre épülő civilizációja stb.) Madách liberális öröksége, az eszmék történelemformáló erejébe vetett hite, a romantikus „nagyember” kultusza és több más — a reformkorból — továbbépülő emberiség-bölcséleti gondolata, ilyen megingatott mivoltában is, még mindig elég erős volt benne ahhoz, hogy bizalmatlanul fogadja — a Barta János által is rendszerbe foglal — új történelmi-társadalmi nézeteket. Bizalmatlanul, de azért mégis komolyan számol velük, sőt épít is rájuk, mindig tapasztaljuk jelenlétüket a történelmi színekben. A történelemeszemlélet szkepszise, bizonytalansága tehát mindkét irányba — a régi és az új eszme csoportok irányába — egyaránt érvényesül; a költő nagy drámai csatákban ütközteti őket a győzelem és a vereség esélyeivel. E történelmi méretű küzdelemben azonban úgy látni, hogy Madách Imre el-elfogyó energiáit *mindig a liberális tudatvilágából meríti,* különben mivel magyaráznánk Ádám színről színre való megújulását? Ezért érzem ez átmeneti jellegű történetfilozófiái világképen belül is közelebb költőnket a megtépázottságában még mindig jelenvaló liberális eszmei-hitvilághoz. Végző soron ő erről az alapról kérdez, innen kémleli az új történelmi tényezőket. Előre is utalok arra, hogy a végző válasz mégis egyetemesebb, általánosabb érvényű: nehéz lenne leszűkíteni pusztán csak a kérdésfeltevő liberális-romantikus világképre s különösképpen nem a küzdés hiábavalóságát sugalló determinista, fatalista történelmi tudatra. Ha már ítélnünk kellene, itt is a végzőkig kétségbevont, a jövőnek mégis alapul szolgáló eszme-hit világához áll közelebb, amelyhez rokkant mivoltában is ragaszkodik az úrjelenet nagy összegző szövegében:

... bármi hitvány

Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,

Emelt, és így nagy és szent eszme volt.

Ez az összegezés a megoldás egyik mozzanata. A történetiszemlélet perspektívája múltba nyúlik. Ádám érvelése és értékelése a kétségek poklát megjárt — kései liberalistára vallanak. E világképnek ezek a végső erőtartalékai. Ennek hiánya menthetetlenül a pesszimizmus karjaiba hajszolná Madáchozt. De a liberalizmus végpontja, utolsó nagy pillére ez olyan értelemben is, hogy a forradalom felé fejlődő demokratikus világkép — progresszív társadalmi helyzetben — itt szakítana a liberalizmus kétségeivel s az emberiség múltját-jövőjét kevesebb dilemmával, bizakodó történetiszemlélettel mérné fel. Madách ezt 48 előtt sem tudta megtenni — ezért is érzem liberalizmusát a maga történelmi realitásában következetesen végigjártnak. Most, a Bach-korszak végén még kevésbé teheti ezt meg. A történeti-társadalmi tények egyébként is kizárják az effajta radikalizálódás lehetőségét. Ám a liberalizmus a Bach-korszak sötétjében — politikai értelemben — elegendő ahhoz, hogy kiegyező ne lehessen.

Amint látható, a nagy eszmékben már tragikusan megrendült liberális eszme-hitű történelemszemlélet csak devalvált mivoltában képes összegezni az Ádám-képviselte emberiség történelmi útját. A történelem jövőjét kutató Madách számára ez győzőren, kétségbeejtően kevés — gyatra útipoggyász, keserű tanulság a jövő számára. A történeti küzdelmekben súlyosan kompromittált eszme-hit már nem elégítheti ki a liberális Madáchozt sem. Szüksége van más — éterien egyetemes, történelemfölötti, merőben morális tartalmú, messze történeti távlatra szóló bizakodóbb megoldásra is. S ezzel elérkeztem hozzászólásom utolsó gondolatához: a történelmi fejlődés nyílt voltának problémájához. Ez az eszmekör sem ismeretlen, elég kalandos utat járt be a *Tragédia* előtti évtizedek magyar történetfilozófiai gondolkodásában. A márciusi fiatalok és Petőfi *Apostolának* „szőlőszemfilozófiája” meggyőzhet bennünket arról, hogy van egy forradalmi tartalmú változata is. Ne túlozzunk, Madách nem innen merit. Az ő értelmezésében aligha van még csak konkrét társadalmi eredete a gondolatnak, vékony hajszálerecskék kötik a liberális közgondolkodáshoz is. A végtelen fejlődés gondolatának éppen ebben van sajátos, merőben morális világképbe oldott jellege a 15. szín utolsó akkordjaiban, és afféle „ultima ráció”-szerű funkciója a mű megoldásában. E gondolat a szabad akarat filozófiai interpretálásából származott el, de Madách kezében a 15. színben a művet harmonikusan, bizakodóan lezáró szerepkört is kapott transzcendens színezettel. Ám a lényeg nem ez, hanem az, hogy a szabad akarat és a végtelen fejlődés eszméje Madách történetiszemléletének tragikus krízisét — az előbb már tárgyalt liberális válaszon túl — mintegy levezeti, bizakodó nyugvóponttra juttatja el. Más szóval: a fejlődés-eszme történelmi megvalósulását macacsul támadó fatalista determinizmussal szegezi szembe a szabad akarat történelemalakító elvét. Itt azonban újabb ellentmondás van; a *Tragédia* történeti színeiből kiderült, hogy a fejlődés-eszme megvalósulása nagyon is problematikus, a progresszió történeti igazolása — láttuk — kevés a végzeteszerű determinizmussal szemben. Ennek köréből kitörni egy módon, a műből anorganikusan kinövő eszmei feloldással tud Madách: a *nyitott történeti távlat felfedezésével*. Csakhogy a történeti távlat célja, végpontja nagyon elvont morális tartalmat, színezetet kap Madáchnál. (Mennyivel más a szabad akarat és a progresszió folytonosságának elve a márciusi fiatalok világképében, történelemszemléletében! A bizakodás történelmi alapja itt egészen más!) A kétség egy madáchi árnya még ebbe a nyitott történeti szemléletbe is beleolvad.

A történetiszemlélet problémáinak tehát két válasza is kiolvasható a *Tragédiából*; az egyik a liberális-eszme-hit tragikusan megtépázott, végpontot jelentő pozíciójából (a 13. szín történetfilozófiai összegzése); a másik egy ezt morálisan feloldó, a történeti fejlődést egyetemes, végtelen távlatba megnyitó, a célt az örökérvényű küzdés-eszmében megjelölő változat (a 15. szín végső mozzanata). Az előbbi a liberális Madách világnézeti kétségeinek a mértéke, az utóbbi az általános egyetemes emberi fejlődésben messze tekintő Madách fogyhatatlan hitének értéke. Mindkettő pedig együtt a Madáchból fenntartások nélkül vállalható örökség.

Baranyi Imre

*

A korreferátorokon kívül Nagy Miklós szól hozzá az előadáshoz. Hangoztatta, hogy Barta Jánosnak igaza van, a *Tragédiában* csakugyan csekély szerephez jut a nemzeti kérdés, ami annál meglepőbb, mert Madách korábbi színműveiben gyakran a hazafias érzés ébrentartását is célul tűzte ki (*pl. Nápolyi Endre, Csák végnapjai*), s az utóbbit annak idején Meltz Hugó némi joggal nevezte nacionalista iránydrámának az idegen uralkodó ellen. Barta János arra is utalt, hogy e hiány kétarcú: egyrészt hozzásegítette a költőt, hogy érdeklődése az általános emberire irányuljon, másrészt vissza is fogta világnézeti előretörését: „... egy ponttal kevesebb, amibe kételyei közt megkapaszkodhat”. Nagy Miklós a továbbiakban Arany és Madách közt vont párhuzamot e szempontból: a *Buda halálában*, amely elgondolásának nagyvonalúsága következtében leginkább rokonítható Arany életművéből a *Tragédiával*, a költő a germán ármányt s a hun birodalom szabadságra vágyó népmasszákat egyaránt a mitikus, kaján végzet eszközeinek

mutatja be. De nála a fátum még nemzeti hibákból táplálkozik, így műve a nemzeti érzést részben jó irányba tereli, nemcsak a magyar elzárkózás, hanem az erkölcsi reform irányába is. Fiánál, Arany Lászlónál már inkább a negatív vonás uralkodik el *A hunok harca* lapjain: hisz ott már a hun és germán faj örökkétartó, feloldhatatlan háborúságáról van szó, s ha a költemény buzdít is munkára, iparosodásra, e követelmény teljességgel elvont marad, demokratikus elgondolás meg éppen nem fakad belőle.

Az érem másik oldala az, hogy Madách a nép bemutatásában gyakran enged a romantika sötétén látó közhelyeinek: szerinte a titáni hőst semmiképp sem követheti a silány elemek olcsó eszközévé alacsonyodó tömeg. Aranyt e pesszimista szemlélettől megóvta a népköltésben, parasztságban gyökerező humanista gondolatvilága, amelynek középpontjában egy nagy reménység állott: nemzetté válik a nép, valamilyen módon megszabadul az idegen elnyomástól s annak hazai eszközeitől. Az ő műveiben nincs áthidalhatatlan távolság a történelemformáló hősöz s a köznap sztereotípiák között: Nagy Lajos példája éppúgy ezt igazolja, mint Eteleé, Csabáé. „A legutolsó is érzi magát jobbnak: /Etele nagyságán gondolja nagyobbak./ Büszkén valamennyi érzi a hun ember: /Hogy ki vala csepp víz, ő ezután tenger.” *A Buda halálának* idézett sorai minden fejtegetésnél jobban bizonyítják, hogy számára a vezetők és vezetettek összhangja nagyon is elképzelhető volt. Vezér s közember egyik nála a nagy közösségi célokban, egyformán is szenvedik a történelem kiszabta egyetemes büntetést, vétkeik közt olykor pusztán fokozati különbség áll fenn: Toldi féktelen szenvedélyében végez Tar Lőrincel, s kivált a szerelmi bosszú mozgatja Lajos királyt, amikor kierőszakolja a törvényszéktől Durazói Károly halálos ítéletét, majd holttestének temetetlenül hagyását is elrendeli.

Ami az eszmék funkciójának Horváth Károly kifejtette fontosságát illeti, valóban úgy látszik, hogy 1861—62-ben, az alkotmányos harcok idején a költő magasabbra értékelte azok mozgósító erejét, mint a *Tragédiában*. Am e zavartalan hitből s a fokozottan nemzeti sorskérdések körül forgolódozó eszmélkedéséből nem fakadt remekmű. Mert a *Mózes* a remekléstől minden jótulajdonsága ellenére is meglehetősen távol van! Stilizáltsága nemcsak a fölösleges részletektől, hanem az élet sodrásától is megfosztotta, el-eluralkodik benne a Schillert követő retorika, drámai részleteivel merő ellentétben áll eposzi emberlátása és életanyaga. Úgy látszik, Madách génusza számára a kétségektől szaggatott lelkiállapot kedvezőbb volt, ekkor nagy méretekre felnövesztve vetíthette ki a maga meggyőző belső drámáját. Ez elgondolás alátámasztására nemcsak a *Tragédiát* állíthatjuk szembe a *Mózes*szel, hanem a még kiforrotlanabb *Férfi és nő* c. zsenyéjét is.

Barta János zárószavában javarészt egyetértett a hozzászólókkal. Megjegyezte, hogy Baranyi Imrének a *Tragédia* kettős befejezésére vonatkozó termékeny megállapítását mélyen meg kell alapozni a költői munkásság egészével. Igen tanulságosnak ítélte R. Várkonyi Ágnes fejtegetéseit, amelyek tartalmi újszerűségük révén a történészekkel való szorosabb együttműködésre intenek.

Nagy Miklós

Esze Tamás

ÚJVÁRY TAMÁS VERSEI

Katolikus hang a Rákóczi-szabadságharc költészetében

(Második közlemény)

Szatmár vára megvételéről

1. Tizenhét Balassa-strófából álló, sok Balassa-reminiscenciával ékesített költemény. Egy Balassával való egyezésre — a 16. strófában — Thaly figyelmeztette az olvasókat: „Reminiscencia Balassá-ból, a kit e vers szerzője általán utánoz.” Szerb Antal nem a Balassa-hatás miatt kételkedett a vers kuruckori eredetében. „Ez még semmit sem bizonyítana, mert tudjuk, Balassa milyen erős hatással volt a következő nemzedékekre.” Két érvet hozott fel eredetisége ellen. Az egyik az, hogy benne „egyezéseket találunk más kuruckori költeménnyel”, de csak egy példát idéz erre:

Zeng Szatmárnak vára,
Mindenütt utcája
Az sok jajgatásoktul.

Ezt a három sort a *Cantio Tokai* 6. és 7. versszakával hozta összefüggésbe, véleményünk szerint egészen alaptalanul:

Jajszó indittatik kívül az kapuban:
Nagy vérontás esék szélljel az városban.
Jajgatás, óhajtás, szörnyü nagy vérontás
Általméne rajtunk keserves kárvallás.

„A legfontosabb érv lenne azonban a költemény modern lendülete, gyorsasága, mely Thaly balladáira emlékeztet”. Az Újváry-kézirat azonban előkerült, teljesen hiteles egykorú kézirat, Szerb Antal észrevétele tehát csak arra figyelmeztet minket, hogy egy értékes verssel van dolgunk, érdemes vele foglalkozni.

Nem a versformája, nem a stílusa, tartalma okoz gondot a magyarázónak: az esemény, amelyet megénekel. Megpróbáljuk „tartalmát” elmondani néhány mondatban. A fejedelem Forgách generálist Bóné kapitánnyal Szatmárhoz rendeli a rációk ellen. A „számtalan sok rácság” meg is érkezik a vár alá azzal a szándékkal, hogy élelmet vigyen be az éhségtől szorongatott császári őrségnek. A kurucok megütköznek velük, s megverik őket. A rácság „sokszámu népét És minden élését Szakmár alatt elveszté”. Vereségük megpecsételi Szatmár várának sorsát: a vár, amely a kurucoktól körülzárolva másfél esztendő változásai között tartani tudta magát, kapitulálni kénytelen. Ezért

Zeng Szakmárnak vára
Mindenütt utcája
Az sok jajgatásoktul;
Elájolt labanczok,
Ével holt sok ráczok
Eő ordításoktul:
Hogy már meg kell válni
És hogy ki köll menni
Szakmári uraságbul.

Mikor történt az ütközet, amely eldöntötte a vár sorsát? Az énekszerző „Ezer fölött hétszáz Szintin negyedikben Karácsony hó hetiben” írta a verset. A vár 1704. december 25-én, karácsony első napján, csütörtöki napon adta meg magát. Ha a homályos időmeghatározásnak értelme az, hogy „karácsony hetében”, akkor december 21. és 24. között zajlott le. A szatmári vár védői: Glöckelsberg tábornok és Löwenburg ezredes gondos hadműveleti naplót vezettek, amelyet Reviczky Imrével, a várba menekült nagyszöllősi harmincadossal latinra fordítottak,

meg is maradt korunkra.¹ Ez a *Diarium* kételyt ébreszt bennünk a szatmári versben megéne-
kelt eseményekre nézve.

Mindjárt korrigálhatjuk az énekekben előforduló első történeti adatot:

Gróff Forgács gyenerál
Bóné kapitánnyal
Szakmárhoz rendeltetik,
Kegyelmes Urunktul
Az fejedelemtül
Rácok ellen küldetik.

Forgách Simon marsallt és Bóné András ezereskapitányt Rákóczi nem egy időben küldötte Szatmár alá. Bóné nevével Szatmár alatt először 1704. július 4-én, a szentmártoni ütközet leírásában találkozunk: „Haec fuit prima actio Colonelli Bone, qui exposit nos, usque ad arcs deditionem, ploquadavit.” Feladata tehát a szatmári kuruc ostromzár irányítása volt. Forgáchot a *Diarium* csak december 20-án említi: „Generalis Mareschallus Comes Forgacs hac die ad Csenger parvenit.”² A fejedelem őt bizta meg a szatmári kapituláció lebonyolításával, amelyről — úgy látszik — december 4. óta tárgyaltak. A rácok akciójáról nincs szó a hadműveleti naplóban, ez idő tájt nevük sem fordul elő benne, Szentmártonnál sem.

Feltehetjük tehát ezt a kérdést: konkrét történeti eseményt énekelte-e meg a szerző, midőn verset szerzett „Szatmár vára megvételeiről”? Minden jel arra mutat, hogy nem. A vár kapitulációjáról nem szól, csak annyit mond, hogy császári őrségének „ki köll menni Szakmári uraságbúl”, de arról már nem, hogy ki is ment volna. Nem is tudhatott róla, hiszen távol volt Szatmártól, mikor versét írta:

Mikor az labanczság
És éhvel holt ráczság
Volna nagy rémölésben, —
Költének ez versek
Sajó vize mellett,
Karácsony hó hetiben.

Abban az időben a hírek legfeljebb lóháton jártak, s ütközben sok mendemondával keveredtek, a vereségeket és a győzelmeket egyaránt eltúlozták, olykor még a generálisok jelentései is. „Nem is tudom, délibáb volt-e, ugyan ugyan valóság?” — tünődött maga a fejedelem is a hírek olvasása közben. Mikor „jőhírű szelek kezdenek fujdogálni”, mindig fellobban az emberek fantáziája. Délibáb-e vagy valóság? — ezt kérdezzük most mi is, midőn a szatmári vers lelkes sorait olvassuk egy olyan kuruc győzelemről, amelyről mit sem tud történetírásunk.

2. A szatmári énekekben egy strofa a fejedelmet magasztalja, három másik a „Vitéz kapitányok, Bátor főhadnagyok, Vajdák és tizedesek”-ről és a „Táborban tündöklő, Vitézséggel finló, Próbált magyar seregek”-ről szól rendkívüli magasztalással. Bóné András derék katona volt, értett mesterségéhez, „szokott keménykedés”-ét Rákóczi is dicsérettel említette, tehát az a szép hadi rend, amely a szatmári táborban uralkodik, s amelyhez hasonlóval ritkán találkozunk a Rákóczi-szabadságharc történetében, Bóné érdeme:

Ordinatiohoz
És rendes tractához
Mindent ők disponálnak
Az őrállásokra
Fiók-istrázsákra
Mindent alkalmaztatnak;
Rivadást ha hallnak:
Lövésre vigyáznak,
Ellenséggel harcolnak.

Egész éjjel s nappal
Nyughatatlanságban
Vannak őrállásokban;

¹ ESZE TAMÁS: Acta Reviczkyana. LK XXV/1954. 152—169.

² December 12-én még Kassán van, 26-án már Kolozsvárott. „Ütközben megostromolta Forgách Szatmárt” — olvassuk Forgách BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ által készített életrajzában (A Hunt—Pázmán nemzetségbeli Forgách-család története. Esztergom 1910. 509—558.). — A vár ostromára semmi szükség nem volt már. Lásd: THALY KÁLMÁN: A székesi gróf Bercsényi család. 1470—1835. III. köt. 1703—1706. Bp. 1892. 312—315.

Ráczokra vigyáznak,
 Lovakon nyargalnak,
 Ellenséggel harcolnak;
 Vérek ontásával,
 Éltek fogyásával
 Semmit ők nem gondolnak.

Nem a 9. strófára, hanem erre a kettőre illik rá Szerb Antal megjegyzése a versben megszólaló „dekoratív fegyverzőrej”-ről. Aki ezeket írta, nem csak Balassit, hanem a tábori élet rendjét is ismerte. Tudta, hogy mi a „fiók-istrázsa”, s azt is, hogy mi a „mina”. Ha érvet keresünk Újváry Tamás szerzősége ellen, akkor ne azon tűnődjünk, hogy „a korlátozott körű Újváry” nem értesülhetett a vers szerzetetési helyétől távol eső szatmári eseményekről, hanem azon, hogy a kövesdi „Nagy-Boldogasszony templomának tiltatlan magyar kántora” honnan ismerheti ennyire a tábori életet? Ha valóban ő írta a szatmári éneket — ez az ének is az ő szerzősége mellett bizonyít —, gondolhatunk arra is, hogy nem emeritus katona- volt-e, mikor kántori szolgálatot vállalt?

A hadieseményekkel azonban nem sokat törődik: a kurucok megverték az ellenséget, ez minden mondanivalója. A vezéreknek is csak a nevét említi, vagy még ezt sem: a szomolányi énekből kimaradt a kuruc generálisok neve, s a szatmári énekekben egy jelző sem jellemzi Forgách generálist vagy Bóné ezerskapitányt, pedig mind a ketten nevezetes személyei a Rákóczi-szabadságharcnak. Mindkettőjükkel foglalkozik a kuruc vitézi költészet, Forgáchcsal az irodalomtörténet is, hogy csak Zrínyi *Afiuma* Rákóczinak dedikált kiadását említsük.³

A kuruc tábornoki karból senki nem foglalkoztatta annyira az emberek fantáziáját, mint Forgách. Személye körül még ma is sok a titok és a találgatás. Császári generális, amikor átszökik a kurucokhoz, állítólag a trónörökös, I. József megbízásából, hogy egyengesse a béke útját az udvar és a felkelő magyarok között, de e titkos megbízatásáról csak Rodostóban szökött Rákóczinak. Érdekes, irodalmi szintű, de alig olvasható leveleiben lelkesen bizonygatja Rákóczihoz és a kurucokhoz való hűségét, de mégis gyanú kíséri. Némelyek azzal valódják, hogy Koroncónál összejárt az ellenséggel, ő okozta szándékosan a dunántúli kuruc hadsereg teljes katasztrófáját. Erre a gyanúra utal *A szegénylegények énekének*⁴ 19. strófája:

Győr alatt sok szép hada marada
 Akit Forgács pénzen elada,
 Mely pénzt is nagy esküvéssel el is tagada,
 Kít Simonnak
 Barátjának
 Raka vállalára.

1706 őszén az a hír támadt róla, hogy készül visszapártolni. Szinte teljesen bizonyos, hogy Rákóczi ezért, s nem engedetlensége miatt fogatta el.⁵ Pedig ártatlan volt. Hiába kísértette őt az udvar megbízottja, Sándor Gáspár: Bécs ajánlatát nemcsak elutasította, hanem még ő akarta áthozni Sándor Gáspárt a kurucok táborába. („Én akarám az ördög lelkűt Kuruczca tennem, hát ő akart még Labanczá tenni engem.”)⁶ A „rab Simon” a szabadságharc alkonyán, amikor már a fejedelem sem bízott többé, egy projektumot készített a magyar kérdés kompromisszumos megoldásáról *Rákóczy Discursusai* címen és ki is nyomatta. Ezt a művet együtt kell említeni Bethlen Miklós *Noé Galambjával*. Rákóczi és Ráday Pál mellett a Rákóczi-szabadságharc legjelentősebb írója. Alakjára azért irányítottuk rá a figyelmet, mert Újváry Tamás lelki rokona: buzgó, sőt vakbuzgó katolikus, de egyben lelkes kuruc is. Irodalmi hagyatékának — ha még fellelhető — és leveleinek összegyűjtése és feldolgozása új színnel gazdagítaná a szabadságharc irodalmát: a katolikus hang megszólalása lenne a próza területén.⁷

Bóné András, a bihari református kisnemes, egykor Thököly hadnagya, a népi kurucok hőse, a szabadságharcot előkészítő népi megmozdulás Esze Tamás mellett legjelentősebb alakja: ő szervezte meg a bihari kuruc felkelést bámulatra méltó ügyességgel és bátorsággal.

³ ESZE TAMÁS: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MŰS LXXI/1955. 281—295.

⁴ ESZE TAMÁS: A szegénylegények éneke. Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Bp. 1948. 131—141. — Uő.: A szegénylegények éneke. ItK LVII/1953. 5—28.

⁵ Maga is erre gyanakodott: „Mindent békével eltűrnék, de tudom az sok nyelvek mocskát, azt fogják hirdetni, hogy árulója vagyok nemzetemnek” — írja mindjárt elfogatása után, 1706. november 22-én feleségének. Lásd: BARTFAI i. m. 530—531.

⁶ Lásd Pyber László esztergomi generális vicarius tanúsványát: Pozsony 1709. május 20. és Eszterházy Pál nádorét: 1709. május 18. OL. Családi levéltárak. Batthyány család levéltára. Törzslevéltár. 224. sz. kötet.

⁷ THALY KÁLMÁN: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Bp. 1885. 211—268.

Rákóczi tiszántúli hadjárata az ő eredményeire épült.⁸ A kuruc vitézi költészet is emlegeti, a néphagyomány is megőrizte emlékét, Kölcsey is említi a *Nemzeti hagyományokban*.⁹

Ha a Bónét emlegető, nehézkesnek tűnő, mert konkrét eseményekre utaló verseket, amelyeknek megértéséhez nemcsak történeti tudás, hanem olykor történeti kutatás is szükséges, összevetjük a szatmári énekkel, megértjük Szerb Antal aggodalmát: a költemény modern lendülete, gyorsasága Thaly balladaira emlékezteti. De lám, volt ilyen „kuruc költészet” is, gondoljunk például a *Descriptio Fortunae Inconstantiae* lelkes, könnyű és szép strófáira,¹⁰ s Thalyt az ilyen magyarázatok nélkül is érthető versek inspirálták. Szép és értékes költemények ezek, történelmi dokumentumok is: a rövid életű kuruc lelkesedés megható irodalmi emlékei, de semmi közülük a vereségeket sirató, keserű hangú protestáns jeremiádokhoz, vagy a szabadságharc társadalmi válságát, belső feszültségét leleplező szegénylegény-énekekhez, vagy a velük egy többől sarjadt históriás versekhez, amelyekben — nehézkesnek és száraznak tűnő strófaikban — jól érezhető a szabadságharc első lendülete, majd megtorpanása az első két esztendő után, a hangulatok változása és a társadalmi valóság kényszerítő ereje. Az a költő, akinek verseit elemeztük, a kezdet énekesé. Olyan környezetből, amelyben korábban nem születtek kuruc énekmondók. Katolikus egyházi ember, a közjogi szabadság fikciójában él, lelkesedik Rákócziért, szívesen látná a nemzeti királyságot és felékesíti a szabadságharcot a katolikus hagyomány legszebb jelképével, a Mária-szimbolikával, de sejtelve sincs azokról a súlyos népi-nemzeti problémákról, amelyek létrehozták, előrelendítették, majd válságba sodorták. Naiv lelkesedésével, történetietlen illuzionizmusával másfélszáz esztendővel később Thaly Kálmán kuruc balladáiban találkozunk.

3. A szatmári ének egy olyan ütközet hőseit magasztalja, amelyben a kurucok a rácok felett arattak győzelmet. A rácok a reguláris császári hadsereg irreguláris segédcapatai voltak, nemzetiségüket tekintve túlnyomó részben szerbek. Róluk és a szerb vitézi költészet egy kuruc tárgyú énekeről is beszélnünk kell még a *Szatmár vára megvételéről* szóló vers teljesebb megértése érdekében.

Újból megállapíthatjuk: az énekszerző valóságérzéke, történelemszemlélete fogyatékos: a rácok vereségét Szatmár alatt olyan eseménynek tekinti, mely felett örvendezni kell mindazoknak a tájaknak, váraknak, városoknak, ahol rácok pusztítottak, mintha egy rác sereg szétverése mindjárt megszüntette volna a kuruc szabadságharc legtöbb bajt, gondot és szenvedést okozó szerencsétlenségét: a rácok „ellenforradalmát” a szabadságharcát vívó magyarság ellen:

Örülhetsz, vigadhatsz
Híres Szatmár vára,
Körös, Marus határa,
Szent-Jób, Ecsed, Széged,
Beszermény és Kálló,
Gyula, Szólnok végháza,
Debreczen és Bihar,
Szamos tartománya:
Már rácszág nem rabolja!

A Rákóczi-szabadságharc rác-problémáját a maga teljességében és jelentőségében még senki sem dolgozta fel. Majdnem százesztendő az egyetlen róla szóló monográfia,¹¹ pedig feldolgozására, értelmezésére szükség van az irodalomtörténetnek is, hiszen kuruc históriás énekeinkben lépten-nyomon előkerülnek, s két nyomtatásban is megjelent Rákóczi-kori versünk közül az egyik: a *Sűrű sirhalmokkal rakott Jaj-halom*, Székudvari János kecskeméti református rektor terjedelmes, 144 hatsoros strófából álló, kéziratban is elterjedt verse, a rácok legrettenesebb cselekedetét: Kecskemét pusztítását beszéli el.¹² A kabai verses krónika arra vall, hogy a rác támadások történetét másutt is versbe foglalták az utókor emlékeztetésére.¹³

⁸ ESZE TAMÁS: Kuruc vitézek folyamodványai. 1703—1710. Bp. 1955. 94. és uő.: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Bp. 1951. 17—19.

⁹ KÖLCSEY FERENC: Nemzeti hagyományok. 1826. Joó Tibor utószavával. Gyoma 1941. 43.: „Legrégibb dalaink, melyekben még nemzeti történet említették a kuruczvilágból maradtak reánk; ezekből a Tököli, Rákóczi, Bercsényi, Bóné nevek zengenek felénk; s ezekben a poetai lelkesedésnek nyilvánvalóságos nyomai láttatnak, a mit az újabb történeti pördalban híjában fogsz keresni.”

¹⁰ THALY KÁLMÁN: Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Toldalékul: Kuruczvilági kiadatlan költemények tára. Bp. 1885. 388—390. — Kézirata megvan Thaly Kálmán Kurucz-kori Okmánygyűjteményében: OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1389.

¹¹ HORNYIK JÁNOS: A rácok ellenforradalma. Száz. II/1868. 608—632.

¹² RMK I. köt. 1737. — Adalékok. II. köt. 151—183. A nyomtatott kiadást Thaly Kálmán nem vette figyelembe.

¹³ BONYHAY JÓZSEF: Kaba hajdan és most. Debreceni Közlöny 1860. 9. sz. — A verset s annak leőhelyét közli: Osváth Pál, Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad 1875. 513.: „E vers Szondy György Jegyzőnek egy 1829-ik évi jelentéséből iratott ki általam, de nt. Szabó Péter ur közlése szerint e pusztítás 706-ra van téve.”

A szatmári ének helynév-jegyzékében előforduló Ecsed és Kálló várának azonban aligha volt részük rác exkurziókban, a mindvégig császári kézen levő Szeged és Gyula a rácok fészkei voltak, s főként innen és Aradról indultak ki sűrű támadásaikra.

Wortleyné Montagu Mária, ki 1717-ben utazott Magyarországon, s útleírásában visszatekintett Lipót császár uralkodása idejére is, így emlékezik meg a rácokról: „A császárnak van néhány rác ezrede, azonban az igazat megvallva, ezek inkább fosztogatók, mint katonák, zsoldjuk nincs, sőt saját maguknak kell gondoskodniok fegyverről és lőről, inkább hasonlítanak kóbor cigányokhoz vagy bátor koldusokhoz, mint rendes csapatokhoz. Nem mulaszthatom el, hogy e népről néhány szót ne szóljak. Egész Magyarországon mindenütt találhatók, saját patriarkájok van, tényleg görög vallásúak, azonban végtelen tudatlanságuk folytán lelkészeik sok új tant csempésznek be. Ezek a nagyszakállú és nagyhajú lelkészek nagyon hasonlítanak az indián braminokhoz. Ők a világiak pénzének általános örökösei, ennek fejében pecséttel és aláírással ellátott formaszzerű útlevelet adnak a mennyországba; az özvegyek és gyermekek csupán házat és lábas jószágot öröklők. Azonban a görög egyház buzgó hívei.”¹⁴ Ez a kép felette sötét, érződik rajta a nyugati utazó értetlensége is; a rácság katonai erőnyeit olykor a kurucok is elismerték, s az említett szerb vitézi énekekben mindjárt mi is találkozni fogunk vele, de lényegében hitelét a császári generálisok jelentései is erősítik. A rácság valóban egyházi kormányzás alatt élt, s amikor az udvar 1703-ban a kurucok ellen fordította őket, patriarkájukkal állapodott meg.¹⁵ A rácsághoz való tartozást gyakori esetben nem a faji származás, hanem a közös vallás határozta meg. Igaza van Bunyitay Vincének: „Rácznak neveztek nemcsak a szerbeket, hanem azon görögkeleti vallásúakat is, kiknek egyházi nyelvök rác volt.”¹⁶ Gyakorta találkozunk a történeti forrásokban „Olahbul let Raczok”-kal, s az esztergomi rácság legalább felerészben magyar nemzetiségű volt.¹⁷ Éppen ezért nem is mindig helyes a „rác” gyűjtőnévet szerb-re írni át.

Elítélték a nyugati kereszténység mindenféle formáját. A katolikusokat azért gyűlölték, mert unióra kényszerítették őket, de a protestánsokat sem szívelték. Jó példa erre a Vuk Karadzics gyűjtéséből *Az aradiak és a komádiak harca* című vitézi énekük, amelyet Csuka Zoltán fordított magyarra.¹⁸ Az ének arról szól, hogy az aradi rácok válogatott vitézei miként foglalják el a kurucok sáncát Komádnál, s miként fogják el a bihari kuruc hajdúseregek kapitányát, Szunyogh Györgyöt.¹⁹ Tekelija rác kapitány borozás közben négy hadnagyával arra emeli poharát, aki majd legyőzi a „kálvinistákat”:

Aki majd a kálvinista nyelvét
Vitéz harcból elhossa mihozzánk,
Komádiból avagy jó Pispekből,
Szamosról, a luteránus sorról.

A harc így folyt le:

S rárohantak a kálvinistákra,
Verekedtek, sokat el is üttek,
Háromszor is a sáncnak rohantak...

Aztán ismét tovább verekedtek,
Hátrább nyomták a kálvinistákat.

A háromszáz jó kálvinistából
Meg is maradt mindössze vagy harminc.

¹⁴ SZAMOTA ISTVÁN: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Bp. 1891. 445–460. (Olcsó Könyvtár 290. és Új sorozat 767. sz.)

¹⁵ HURMUZAKI, EXODIU DE: Documente privitoare la istoria Romanilor. Suplement III. Bucuresci 1900. 18–19.

¹⁶ Nagyváradság a török foglalás korában. 1660–1692. Bp. 1892. 48.

¹⁷ „Olahbul let Raczok vadnak ket szazan”. Redmecz János levele Nyuzó Mihálynak: Kékes 1708. június 11-én. Károlyi levéltár. 1708. Juni. Fasc. I. A. 46. — Az esztergomi rácoknak a budai kamarai adminisztrációhoz, 1703-ban benyújtott folyamodványát a következők írták alá: „Nicolaus Szappanos, Lazarus Szappanos, Simon Racz, Gabriel Racz, Georgius Szabó, Thomas Szubotisia, Joannes Csonka, Nicolaus Racz, Joannes Szabó, Georgius Csizmazia, Lazarus Szücs, Stanislaus Juhász”. OL Kamarai levéltár. Budai kamarai adminisztráció. Memorialien und Anbringen. Nro. S. 340. 1703. — Cseréi még százokból lett rácokat is említ. Cseréi Mihály Historiája. Kiadta TOLDY FERENC. Pest 1862. 371. (Újabb Nemzeti Könyvtár. I.)

¹⁸ Délszláv népballadák. Vuk Karadzics eredeti népdalgyűjtéséből fordította CSUKA ZOLTÁN. Bp. 1946. 28–31.

¹⁹ Szunyogh Györgyre nézve lásd: ESZE TAMÁS, Kuruc vitézek folyamodványai. 1703–1710. 1955. 314.

A magyar szatmári ének éppoly lelkesen ujjong a rácok veszedelmén, mint a szerb vitézi ének a „kálvinisták”-én. Nyilvánvaló: vallási ellentét, sőt vallási agitáció is táplálta a két nép harcát. Rákóczi mindvégig azon igyekezett, hogy megnyerje a rácokat, de hiába fáradt, s végül erre a keserű megállapításra jutott: a rácság „a magyarnak természetes ellensége”. A költészet emlékei arra vallanak, hogy a közeledést nem csupán Bécs akadályozta, olyan okai is voltak, amelyeket akkor még semmi módon nem lehetett volna kiegyenlíteni.²⁰

A Mária-kultusz

Szatmár meghódításaért, a rácokon aratott győzelemért Máriát magasztalja a költő, azután rátér István király dicséretére:

Tehát miltó azért
Illy nagy jóvoltodért
Szent Szűz, tipeg dicsirnünk,
Rigi Patronánknak
Mint Nagy-Asszonyunknak
Tiszta szivből vallanunk, —
Hogy szent könyörgésed
És érdemed által
Tőled megsegettettünk.

Tisztelet, dicsiret
Szent-István királynak,
Országunk szent atyjának,
Rigi Magyarország
Fő-Patronussának,
Szentséges királyának,
Kit az Isten ada,
Magyaroknak hagyja —
Lenne gubernátora.

Ez a két strófa oly híven fejezi ki a kor Mária- és István király-kultuszát, hogy beillenék egykorú katolikus egyházi énekbe, melyet a hívek Újváry Tamás vezetésével a kövesdi templomban vagy a körmenetek alkalmával énekeltek. A Szűz Mária—Szent István-párhuzam megvan a szomolányi éneken is. Ritschan generális az elkövetett bűnökért a németek nevében Máriától kér bocsánatot:

Nem tagadjuk s megvalljuk: vitettünk ellened
Győzhetetlen asszonyság, lettünk ellenséged,
Mídon Szent-István királtól hagyott országodot
Pusztítottuk s rablottuk saját öröködöt.

Aubé, aubé, tu maigott, her Jesus, Maria!
Ki vagy az Magyarországnak édes Patronája,
Nagy asszonyság, ne hagyj el, bűnösök oltalma,
Nem leszünk már ezután országod rontója!

Ez a hasonlóság a két vers között megint arra figyelmeztet minket, hogy mind a kettő egy szerző munkája.

A századforduló intenzív Mária-kultuszának kiformalói és ápolói a jezsuiták voltak. Bercsényi és Rákóczi Mária-tisztelete is jezsuita eredetű. Bercsényi végigzarándokolta az országban levő szenthelyeket es egészen lenyűgözte Zell látványos Mária-kultusza.²¹ Rabja lett Máriának: nagyszombati házának kapuját Mária képével díszítette, s a Boldogasszonyt égő lámpással és litániával „böcsüli és tiszteli” minden szombat este. Dicsérték is érte az atyák.²²

²⁰ CSER PALKOVITS ISTVÁN: Pécs városa és jezsuitáinak múltjából. Jezsuita Történeti Évkönyv. 1940. 173—182. — A pécsi katolikusokon elkövetett atrocitásokat vö. a kecskeméti reformátusokon elkövetett kegyetlenkedésekkel. Lásd Székudvari János énekét: Sűrű siralmakkal rakott Jaj-halom.

²¹ A protestánsok véleményét Zellről lásd: HERMÁNYI DIENES JÓZSEF, Nagyenyedi Demokritos. Bp. 1960. 228. sz. anekdota.

²² GULYÁS ISTVÁN: A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma. Bp. 1939. 53—55. Palaestra Calasanciana. — A ferences Mária-kultuszra lásd: TAKÁCS INCE: Magyar ferences aszkétikus élet és aszkétikus kiadványok, különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra. Bp. 1942. (Szent István Akadémia. I. 111/7.) Figyelemre méltó Kiss Fábán 1703-ban megjelent könyve, amelynek címe Újváry verses-füzetének címét, idézi az olvasó emlékezetébe: Betegek / Gyogyítója, / az az / Sümegi Pater Franciscanusok Templo / mában.

Rákóczi tisztelete Mária iránt a neuhausi jezsuita gimnáziumban alakult ki. Irodalmi dokumentuma is maradt: az a hosszú latin verszet, amelyet Guttwirt Menyhért jezsuita pater az ő tiszteletére szerzett Mária szeretetéről, s amelyet a tizenötödik esztendejébe lépő fejedelem arcképével díszítve adott ki.²³ 1697 nyarán, midőn a hegyaljai felkelők elől Bécsbe menekül, beírja nevét a kistapolcsányi kastélyban nagynénje,²⁴ Rákóczi Erzsébet Karmel-hegyi Mária-társulatának tagjai közé.²⁵ Beniczky Gáspár *Diarium*ából tudjuk: buzgó ulti meg országlása idején is a Mária-ünnepeket.²⁶ A szabadságharc kezdetén azt tervezte, hogy Mária-sereget szervez a kuruc hadsereg kötelékében. 1703. augusztus 5-én ezt írta egykori nevelőjének, a buzgó katolikus Kőrösy Györgynek: „Hazánknak lévén szüksége egy sereg Boldog Asszony hadára, fogadását Kegyelmedre szántuk, annak Kegyelmedet kapitányává tevé.”²⁶

Rákóczi Mária-kultuszának alakulására hatással volt az a nevezetes esemény, hogy I. Lipót 1697-ben megismételte azt a cselekedetet, amelyet a szent hagyomány István királynak tulajdonít: ő is felajánlotta Magyarországot Máriának. Az ötlet Marco d'Avianótól származott: 1696. december 27-én azt javasolta az ő sajtósága szuggesztív modorában az uralkodónak, hogy festesse meg a „Segítő Szűz Mária” képét oltárképeknek, s pompás körmenettel vitesse át az udvari kápolnából a Szent István Dómba. Az innepséget a Mária mennybemenetelét követő vasárnapon tartották meg úgy, ahogyan azt a barát kívánta. A császár letette az általa javasolt fogadalmat: „Mindenható örök Isten... bemutatom Neked hálámért azért, hogy... a fölséges magyar királyságot, melyet egykor Szent István a Te boldogságos Szűz Anyádnak felajánlott, az izlám rabságából kiragadtad és nekem addad. ... Ezt a Te hatalmad által visszaadott királyságot, Neked és a Szentséges Szűzanyának, ég és föld királynéjának, a magyarok Nagyasszonyának ismételtlen felajánlom...”²⁷ Ez a híres fogadalom is igazolja azt a megfigyelést, hogy „az állami búcsújárások a »szent utakon«, Szűz Mária, Szent József és a Szentek tisztelete az akkori államéletnek fontos alkotórésze”.²⁸ Midőn Buda a keresztyének kezébe került, Marco Mária szobrával vonult be a várba, hogy ezzel is demonstrálja: Buda felszabadulása a Boldogságos Szűz közbenjárására történt.²⁹

A fejedelem osztozott a kor katolikusainak abban a meggyőződésében, hogy Magyarország Máriáé, a magyar nép Mária népe, s a Boldogasszonyt fogadása kötelezi arra, hogy népét oltalmazza, ellenségeit rontsa. A szabadságharcot vezérlő Rákóczi a Habsburg-uralom Mária-tiszteletétől eltérő Mária-kultuszának fontos dokumentuma az az ütközött előtt mondott beszéde, illetve imádsága, mely Forián Mihály másolatában maradt fenn korunkra, mert utal benne Lipót király fogadalmára. Ezt mondja: „Tégedet pedig jó, és legh nagyobb Istenünk, Teremtője és megh tartó Istene Magyar Országunk, alázatossággal tisztelünk, és könyörgünk, hogy légy kegyelmes megh fogatkozott nyomorult magyar Nemzetnek, és ne adgyad Szülő Szentséges Anyád nemzetségét az veszedelemben, mellyett azon Szülő Anyád keze közüll Leopold Császár hatalmassan, és Igasságtalanul ki vont és sarolt.” A fejedelem egy magyar szemléletű, nemzeti tendenciájú Mária-kultusz kialakítására törekedett. Pénzein és lobogóin Mária képe nem csupán egy régi hagyomány sablonos folytatása, nem is a jezsuiták vagy Marco d'Aviano Mária-kultuszának átplántálása kuruc környezetbe. Az ősi vallásos-nemzeti tradíciót akarta feleleveníteni, melyet a Habsburg-uralom kisajátított és a maga uralmának erősítésére használt fel. Azon a zászlón, amelyet az Anyos-clsád őrzött, Magyarország Patronájának képe alatt ez a felirat állott: „Matre monstrante viam Deo duce pro patria et libertate vincere aut mori.”³⁰ Újváry Tamás énekfűzetének két magyar verse az új, a kuruc Mária-szemlélet hangja a kurucvilág költészetében.

Csudákkal tündöklő, keserves ke / resztfarul le-tétett Sz. Fiát öleben tartó / Makula nélkül való Dücsőséges / Szűz MARIANAK / Nyilvánosságos Csuda-tételi. — Jezsuita csodagyűjtemény: A kolosvári könyvező Szűznek históriája. Irratott az ott lévő JESUS Társaságbeli Szerzetesek által, Most pedig Azon Szentséges Szűz Tiszteletinek gyarapodására, és Ajtatosinak Lelki vigasztalásokra meg szaporitván ujra Nyomatattott Kolosvárt. Benne a Rákóczi-szabadságharc idején történt csudákkal.

²³ A könyvet említi THALY KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjusága. 1676—1701. Pozsony 1881. 109. Cime: Amores Mariani sev Pij Mariam Deiparam Amantium Affectus, Libris tribus concinnati a P. Melchiore Guttwirth Societatis Jesu Sacerdote. Linz 1690. A mű ajánlása: „Illustrissimo Domino Francisco Leopoldo Georgio Ragoczy ex Principibus Ragoczy, Comiti de Fölső-Vadász, etc. etc. Dum in Gymnasio Societatis Jesu Novae-Domi fine ter felici Eloquentiae studia coronaret, salutem.”

²⁴ THALY KÁLMÁN a Magyar Történelmi Társulat 1871. június 1-én tartott választmányi ülésén beszámolt arról, hogy „a kistapolcsányi plebánián a Karmel-hegyi bold. Szűz-Mária Társulat tagsági könyvében ráakadt II. Rákóczi Ferenc és felesége 1697. júl. 21-i bejegyzésére.” Száz. V/1871. 427—432.

²⁵ „Amikor közelgett julius 2-ika — amelyre Szűz Mária látogatásának ünnepe esik — elhatároztam, hogy ajtatosságom elvégzése végett visszatérek Patakra”. . . . „A reggeli könyörgésre következett a világi könyvek olvasása, majd rajzolással és festéssel foglalkozás, ez után rátértem, Uram, a te Szűzanyádat tisztelő imádságok mondására” — olvassuk a fejedelem Önéletírásában.

²⁶ OL Rákóczi-szabadságharc-levéltára. V. 3. a/C.

²⁷ Röss i. m. 158—160.

²⁸ KÉLENYI i. m. (Regnum. I/1936.) 183. — NÉMETH LÁSZLÓ: A Regnum Marianum állameszme. A Regnum Marianum állameszme kialakulása. Regnum V/1940—1941. 223—292.

²⁹ KÉLENYI i. m. 211.

³⁰ THALY KÁLMÁN: Dunántúli levéltárak ismertetése, különös tekintettel II. Rákóczi Ferenc korára. Pest. 1867. 42.

Újváry Máriát magasztaló verseinek csak egyetlen rokona van a Rákóczi-szabadságharc költészetében: az „Oh fölséges Isten, ki lakozl mennyben . . .” kezdetű ének, amely az utó-kortól ezt a címet kapta: *Rákóczi Ferenc buzgó éneke*.³¹ Ez a vers nemcsak azért nevezetes, mert művészi értéke van és szerzetetését a fejedelemnek tulajdonítják, hanem azért is, mert dokumentuma annak a változásnak, amely Rákóczival következett be a kuruc szabadságharcok történetében. Függetlenségi harcaink Bocskaitól kezdve Rákócziig protestáns akciók voltak, Thököly felkelésében, s a népi kurucság megmozdulásaiban pedig — Báthory Zsófia brutális ellenreformációja és a gályarab-per hatására — egészen összeötvöződött a politikai és a vallási gravamen. Az ének jelzi, hogy a kurucság a felvidéki és a felsőtiszai protestáns ellenállásból nemzeti közüggyé fejlődött, a vallási különbség már nem vont határt a haza szabadságáért küzdő magyarok közé, Rákóczival az egész nemzet harcol a felszabadulásért.

Ha Rákóczi Mária-kultuszát vizsgálva közeledünk az énekhez, nemigen lehet kételkedni felfedezőjének, Badics Ferencnek ama feltevésében, hogy maga a fejedelem írta. Annál is inkább nem, mert közvetlen szomszédságában két Rákóczitól származó Mária-dokumentumot találunk: az egyik Kőrösyhez intézett levele a Mária-sereg ügyében, a másik a már szintén idézett imádsága. Az imádságot is 1703-ban, a szabadságharc első hónapjaiban írta, valószínűleg akkor, amidőn csapatait Bercsényivel Olaszi ostromára küldte, hiszen Forián-féle másolata 1704 elején keletkezett. Azt a lelkiállapotot, amelyben ezeket a szövegeket papírra vetette, maga örökítette meg az *Emlékiratok* lapjain: „A klérus legjobb része azt hitte, hogy az ortodox vallás megőrzése az osztrák uralomtól függ, s ez ellen fegyvert fogni annyira, mint a katolikusok romlására törni és ipso facto átok alá kerülni. Ennélfogva a háború elején saját papjaink annyira menekültek tőlem, hogy sokáig lelkipásztor nélkül voltam, mert az eretnekek cinkosának és mintegy kiközösítettnek tekintettek mindaddig, amíg Olaszi városát hatalmamba nem kerítettem és a váradi káptalan prépostját néhány pappal együtt táboromba nem hozták.”³² Olaszi a kurucok 1703. július 6-án hajnalban foglalták el, az ének július 28-án, Kálló megvétele után keletkezett:

Gondolám verseim szép Lengyelországban,
Azután leírom, jutván az határban,
Szép hazámban lévő vég Kálló várában,
Ezerhétszáz után jutván harmadikban.

Ő, a buzgó katolikus ember, akinek — mihelyt a határra ért — első gondja az volt, hogy papot kerítsen maga mellé, lelki árvaságban élt ezekben a hetekben. A református Esze Tamás vállalkozott arra, hogy elhozza neki egykori iskolatársát, P. Sárhegyi Mátyás beregszászi plebánost, de az „háttal a kerten kiszökvén, tőlük elszaladt”.³³ A fejedelem órea célzott az idézett sorokban. Ebben a hívő katolikus ember számára nehezen hordozható magányban írta a verset.

Az ének keretbe foglalt imádság. Imádságnak indul, de 2—8. strófában megszakítja egy adhortáció a magyarokhoz. Az imádság a 9—18. versszakra terjed. A 19—20. strófa a fejedelem vallomása önmagáról, a 23. megint fohászkodás. Midőn kiválasztott voltáról, küldetéséről beszéli, Rákóczi a református költészet hangját üti meg: miként egy századdal korábban Bocskai, most ő a „magyarok Mózesé”:

Nyilván tudom Uram, hogy engem választál,
Édes nemzetemnek mint Mojzest állétál,
Sulyos fogságombul engem szabadítál,
Mint Mojzest és Áront, engem oltalmaztál.

E strófának, de magának a versnek is, van valami református íze, mert „az uralkodó személyének közvetlen az isteni akarat által való kiválasztása . . . katolikus szempontból nem fogadható el”.³⁴ Máriához való esdeklése azonban a magyar Mária-kultusz legszebb revelációja, csak a „Boldog-Asszony Anyánk, Régi nagy Patronánk” vetekedhetik vele:

³¹ „Gondolatai s kifejezései sok rokonságot mutatnak a Rákóczi Ferenc imádságával, . . . továbbá Emlékiratainak első fejezetével és egyéb munkáival. — A 'buzgó ének' mind emelkedett hangulata, mind egységes szerkezete és kifejezései szépsége miatt jóval fölülte áll a Szcency-féle »Rákóczi-ének«-nek s egyike a kuruckori költészet legszebb darabjainak. — A költemény fennmaradt egyetlen másolata — néhány szó kiejtéséből, illetőleg írásából következtetve — dunántúli ember kézírása lehet”, talán éppen Sibrik Miklósé. BADICS FERENC: Két kuruckori költemény. ItK XXXVII/1927. 87—90. — (CSÁSZÁR ELEMÉR): 11. Rákóczi Ferenc egy ismeretlen költeménye. Új Nemzedék IX/1927. 61. sz.

³² Az Emlékiratok idézett kiadása 70. lapjáról.

³³ ESZE TAMÁS: A református Esze Tamás. Bp. 1941. Péter Sárhegyi futása c. fejezetben, 9—10.

³⁴ KÉLÉNYI i. m. 183. írja, Steffes jezsuita író Mystik und Mysticismus c. lexikális cikkére hivatkozva.

Végezd el oh Uram, akaratod bennem,
Fényes angyalodat bocsássad elűttem,
Szűzanyád pediglen légyen én mellettem,
Szép sugár hajával lepesse nemzetem.

Oh te angyaloknak ragyogó csillaga,
Édes Jézusomnak szerelmetes anyja,
Édes nemzetemnek ki vagy pátrónája,
Hivlak segítségül népem oltalmára!

Fogadásod szerint magyar népet ne hadd,
Minden ellenségtől, kérlek, hogy oltalmazd,
Oh édes Szűzanyám, ellenségem rontsad,
Népem színe elütt futomását adjad.

Már szólottunk arról, hogy a magyar katolikus hagyományban Mária kultusza összefonódott Szent István kultuszával, mert István király ajánlotta fel Máriának Magyarországot. Ezt a legendát ábrázolja az ősi Fejér vármegye címere. E felajánlás következtében lett Magyarország *Regnum Marianum* vagy *Regnum Mariano-Apostolicum*, Mária öröksége: *Hereditas Mariae*, Mária pedig: *Patrona Hungariae*, az ország megtartója és védelmezője. „Magyarország minden boldogsága Mária különös kegyelméből származik” — vallják a Mária-társulatok, amelyek behálózák az országot az udvartól és az országigazgató főúri köröktől le a falusi parochiákig, a katolikus vitézlőrend pedig meg van győződve arról, hogy „a magyarok hadi virtusa is Máriától van”.³⁵ Rákóczi Mária-hite is ebből a hagyományos szemléletből táplálkozik e versben is, annyira, hogy megtaláljuk benne az István királyra való utalást:

Szent István királynak ékes koronája,
Benedek pápátul az melyet nyert vala,
Mi megholt királyink melyet birtak vala,
Oda van s nem tied, mert idegen birja.

Mária azonban Rákóczi versében nem az idegen, a Habsburg- király pártján van, hanem a felkelő magyarok oldalán. A Mária-ének — most először a magyar Mária-kultusz történetében — kuruc táborból hangzott fel, egy Habsburg-ellenes népi-nemzeti felkelés katolikus vezérének ajkán, aki — a vers szerzetetésekor — egy protestáns hadsereget vezet a császár ellen. Ez a császár mint Magyarország királya, csak az imént ajánlotta fel országát Máriának, azzal az ígérettel, hogy kiirtja belőle az eretnekeket.

Ebben az ellentmondásokkal telített feszült légkörben nem bontakozhatott ki, nem gyökereskedett meg a katolikus kurucok nemzeti jellegű és nemzeti érdekű Mária-kultusza. Nemsokára kiderül, hogy Mária, a magyar katolikus lelkiségnek ez a kedves szimbóluma, nem leli helyét a kurucok táborában, s el kell hallgatnia annak a költészetnek is, amely kuruc győzelmekért az ő nevét magasztalta. Vissza kellett térnie az udvarba, ahol Marco d'Aviano olyan előkelő helyet jelölt ki számára, a jezsuita kollégiumokba, s azokba a templomokba és társulatokba, ahol a hívek nem a kuruc fegyverek győzelméért imádkoznak, mert Mária nem szíveli a protestánsokat, a protestánsok sem Máriát, pedig Rákóczi udvarában sok a protestáns, hadseregében pedig — így mondja maga a fejedelem — tíz vitéz közül kilenc kálvinista.³⁶

A magyar Mária-kultusz protestánsellenes, a reformáció óta elvesztette egyetemes nemzeti jellegét, s hatásos, talán leghatásosabb eszköze lett a katolikus restaurációnak. Éppen ezért kihívta maga ellen a protestánsok tiltakozását, sőt gyűlöletét. A magyar protestantizmus két egyháza, az evangélikus és a református azzal az igénnyel csatlakozott a szabadságharchoz, hogy sérelmei orvosoltassanak. Magyarország a Rákóczi-szabadságharc idején még protestáns többségű ország, ezt az igényt nem lehetett semmibe venni vagy teljesítését távoli időre halasztani. De a szabadságharc katolikus vezetői, akik között nem csupán opportunistá nagyurak, hanem kiváló katonák és hűséges kurucok is voltak, gondoljunk Bercsényire, Bottyánra vagy Béri Balogh Ádámról, el akarták utasítani a protestáns gravameneket, mondván: „Nem a religioért fogtunk fegyvert!” 1705 nyarán a protestáns és a katolikus tábor ellentéte annyira kiélesedett, hogy a polgárháborútól vagy a szabadságharc összeomlásától kellett tartani. Ezt a drámai helyzetet híven tükrözi Bercsényinek a fejedelem jelenlétében mondott beszéde a

³⁵ SZEKFI GYULA: A tizennyolcadik század. Magyar Történet. VI. köt. Bp. é. n. 136—137.

³⁶ Az Emlékiratok idézett kiadása 71. lapjáról.

protestáns nemesurak szécsényi konventikulumán.³⁷ A szécsényi „vallásbéke” a szemben álló felekezetek kényszerű kiegyezése volt csupán, a haza érdekében való megbékélés minden jele nélkül.

Midőn a protestáns gyülekezetek vagy visszafoglalták a katolikusoktól templomaikat, többnyire a katonaság segítségével, vagy pedig visszakapták a szécsényi határozatok jóvoltából, a *Mixta Commissio* révén, több helyen durván bántak a képekkel és a szobrokkal. Még a fejedelem iránt érzett tiszteletük sem akadályozta őket abban, hogy ne ragadtassák magukat tapintatlanságra vagy éppen durvaságra a Mária-képekkel szemben. A protestánsok irtózását a Mária-képektől jól érzékelteti egy 1706-ban keletkezett vers, az *Örömmek szele*, kéziratának hátsó lapján ezzel a megjegyzéssel: *A Romai Catholicusok ellen Nyitra Vármegyében Sopornya faluban találtatott Versek*.³⁸ Tehát ez is abban a megyében született, amelyben Újváry Tamás Mária-versei. Negyedik strófája így szól:

Fölhozta már Isten magyarok csillagát,
Törteni kezdette Róma birodalmát,
Mint itt is rontotta lelkeknek bálványát,
Hamar vigyétek ki innen a Máriát.

Érdeemes említeni az eperjesi esetet is, mert jó alkalom a csoda-hit és a legenda-képződés megfigyelésére. Egy P. István nevű ember írja Pozsonyból, szintén 1706-ban, Erdődy Györgynek Varasdra: „Irtozásra vallo dologh, kit irnak Eperiesrül, hogy az P. Jesuvita Uraméktul errővel ell vévén a Templomot, az Oltáron lévő Boldoghságos Szűz képét ki vészősztetették vén Asszonyok által, mondván: eregy ki Marinka, már elég üdeigh itten laktal, S. V. Gané közé asták, de más nap ugyan csak az oltaron talaltak, az honnan egy Mocsáros rut mély vízben vetették, de ismégh az Oltaron más nap talallozotk, kezében lévően nagy Vesző, mellyel az Csuda tévő Kép fenyegette az be járó Kalvinista Eretnekeget, kik is meg iedvén visza adák a' Templomot.”³⁹ Még egy példát a protestánsok Mária-ellenességére: Zsolnán az evangélikusok megégették a Mária-képet, amikor a templomot visszanyerték.⁴⁰

A Rákóczi-szabadságharc éveiben gyakran találkozunk síró vagy vérző Mária-képekkel, de egyik sem a kurucokat siratja, mert ezek rebellisek és eretnekek, nincs mit sírni rajtuk, hanem a császáriakat. Ocskayt is megsiratta egy Mária-kép, amikor Újvárot árulásáért a kurucok kivégezték.⁴¹

Ezek a szenvedő Máriák a történetíró számára annak a pszichológiai hadviselésnek dokumentumai, amelyet Szécsény után a katolikus papság folytatott a Habsburg-uralom szolgálatában a kuruc érzületű nép befolyásolása érdekében. Ez a propaganda, melyről Rákóczi és Bercsényi időnként kemény szavakat mondottak, kiterjedt még a fejedelem személyére és a Senatus tagjaira is. Egy jezsuita feljegyzésben ezt olvassuk a Rozsnyón 1706-ban, karácsony első napján „Lőt főbb csudá”-rul: „Levén a Boldog Asszony képe az oltár közepén, s két felől az oltár szélén Szent László s Szent István király, Szent István király képe az helyirül le szálla, s

³⁷ „Mialatt a fejedelem, Bercsényi, s egyéb catholicusok a misén ajtatoskodtak, az evangelicusok kint külön gyűlést tartván, Radvánszkyt választák a gyűlés elnökeül, ki az első székét valóban el is foglalta; a mint az a fejedelemnek tudtára esett, azonnal közéjük ment, Bercsényivel egészen alant foglala helyet, s vallás iránt tanácskozásait hallgatta. Ekkor fölkel Bercsényi, s jó szerkezetű beszéddel külön gyűlőngösök ellen kikelt, szemökre hányván, hogy jól tudják, miképen ezen országos gyűlés, és fegyverhez nyulás egyedül a szabadság visszanyerhetéseért létesült, s nem az a célja az összejövetelnek, hogy vallásos tárgyakat vitassanak; mert jól tudni ugymond, hogy ha kérelmeknek hely adatnék, tán a fejedelmet királynak is kikíáltának, mire azonban épen nem vágyakodik. Azt is tudni, így folytatá — hogy ellenkező esetre, a mint nyilatkoztak, ha nekik kedvezni nem akar a fejedelem, kézek ellene fegyvert ragadni. Gondolják meg (inté őket), hogy a catholicusoknak is erős fegyveres hatalmök, s bizonyosak lehetnek benne, hogy ha nem eléggé erősek is, de későbbek a császárral egyesülni, s akkor a protestansokat az országból végképen kiűzni.” KACSKOVICS LAJOS: Pótlékok az 1703–7-ki magyar történetekhez. Zweig naplójából. Tudománytár VI/1835. 174.

³⁸ LAMPÉRTH GÉZA: Egy kuruczkorbeli verses pasquillus. ItK XVIII/1908. 479–480. — Kereszsgyí Hermán István tiszántúli superintendens. Az keresztyéni hitnek ágazatiról való prédikációknak tárháza (RMK I. köt. 644.) c. prédikációgyűjtésében így fejezi ki a magyar reformátusok hosszú időre érvényes véleményét a katolikusok Mária-kultuszáról: „A pápisták nem szégyenlik Máriát Magyar Ország Patronájának nevezni, mint a Magyar pénzen ezt meg-láthatod, hogy ezzel meg-mutatnák a Christus tselkedeti szerént Matth. 22. v. 20. 21. mivel tartoznak a Máriának a Magyar bálvány-imádók.”

³⁹ A levél kelte: 22. Febr. 1706. OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1389. V. 470–471.

⁴⁰ Bercsényi írja a fejedelemnek 1705. december 9-én Nagyszombatból: „Esett értésemre zsolnai templomnak rendetlen elfoglalása alkalmatosságával egyéb képtelen cselekedeteknek, de főképpen Boldog Asszony képeinek megírtésinek elkövetése is.” Archivum Rákóczián. VIII. 20–21. — Lásd még: Kazinczy Gábor gyűjtésében levő jezsuita napló másolatának az 1705. december 4-i bejegyzését. MTA Kézirattára. 3. doboz. 593.

⁴¹ THALY KÁLMÁN: Ocskay László, II. Rákóczi Ferencz fejedelem dandárnoka és a felső-magyarországi hadjáratok. 1703–1710. Bp. 1880. 764.: Midőn Mérei Lászlónak megírja a szolgabíró Nyitráról Ocskay kivégeztetését, hozzászéli: „Ujvárbul Surán felé gyüvet az mely kép vagyon, Boldogasszony képe, hogy egy-néhány nap vézött.” — A varannai és a rafajnai Mária-kép sírásáról lásd Barkóczy Ferenc generális tudósítását Rákócziinak, Taverna, 1708. október 8-án. A levelet Thaly Kálmán másolatából ismerjük.

borult az Boldog Asszony képe lábára, s ott könnyez; s actu vagyon látására az Méltóságos Fejedelem, mely miatt az conferentia — az Országtanács ülése — is halasztatott pro 17. Januarii.⁴²

Érdekessége a tudósításnak, hogy benne nem a szelíd és érzelmes Mária, az Ég királynéja sír, hanem a vaskezű, keményszívű országalapító király. Újváry Tamás szatmári énekében István király még a régi: Magyarország gubernatora, „Kit az Isten ada, Magyaroknak hagyta”. Talán először ebben a rozsnói jelenetben mutatkozik úgy, mint később a XVIII. században: bágyadtan, erőtlentül, nem erős királyként gubernálva, hanem kegyes atyaként jótékonykodva.⁴³

Nem feladatunk most elemezni ezeket a tudósításokat. Azért idéztük csak, hogy érezzük azt a légkört, amelyben megszülettek a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveinek Mária-kesergői. A „Boldog-Asszony Anyánk, Régi nagy Patronánk” variánsaira és azokra az énekekre gondolunk, amelyeket *Szoszna Demeter György kéziratot énekeskönyve* őriz a bencés rend pannonhalmi könyvtárában.⁴⁴ A Szoszna-énekeskönyv kötésén az 1710. év áll, s ismertetője: Gacs B. Emilián is csak néhány évvel későbbre, 1714—1715-re teszi keletkezését. A *Boldog-Asszony Anyánk* szerzését Lancsics Bonifácnak tulajdonítja, ki 1693 és 1737 között volt szerzetes. Már ezek az évszámok is arra figyelmeztetik a kutatót, hogy lehetnek a gyűjteményben olyan versek, amelyeknek közül van a Rákóczi-szabadságharchoz. A „csak Szosznánál, vagy legelőször Szosznánál előforduló énekek” gyűjteményében számunkra a legnevezetesebb a „Magyar ország nagy Asszsonya” kezdetű ének, ebből idézünk néhány strófát:

Tekints az te óltalmodra
bizott magyar országodra:
kinek nyargala mezeit Édes-Anyánk,
Ellenség fogyatya Népet oh Patronánk.

Te városid uj Tanitók,
Dögleletes oltárrontók:
magok egymást párt ütással Édes Anyánk,
erőtlenitik veszéllyel oh Patronánk!

Luthert és Calvinust dicsirik;
sz. István hitit nevetik:
szent Lászlónak, szent Imrének Édes Anyánk,
nincs böcsüllője ezeknek oh Patronánk!

Méltan szenvedünk sok csapást,
sok pusztulást és kár vallást:
ez sólgya az uj vállásnak Édes Anyánk,
az hit el szakadásának oh Patronánk!

Az Hitben válogatásnak,
szabadságra lazodásnak:
de vagyunk még ok Mária! Édes Anyánk!
Magyar ország Patronája kegyes dajkánk.

Azért mutasd kegyelmedet,
oltalmazd te Hiveidet:
nyerj irgalmat népeidnek Édes Anyánk,
az te magyar Nemzetednek oh Patronánk

Egészséges jó napokat,
mennyei sok áldásokat,
hogy az ájtatosságot Édes Anyánk,
és Isteni szolgálatot oh Patronánk

Országodban plántálhassák,
az után Christust láthassák;
nyerj az Anyaszentegyháznak Édes Anyánk
győzedelmet királyunknak oh Patronánk.

⁴² Collectio Hevenesiana. XVI. 288. Egyetemi Könyvtár Kézírtattára.

⁴³ CSAPODI CSABA: Kinek tartották Szent Istvánt a 18. században? Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. 1/1936. 346—355.

⁴⁴ SZOSZNA i. m. — Lásd még: RUPP KORNÉL, Magyar Mária-himnuszok. 1895. 299—309.

A *Boldog-Asszony Anyánkról* szólva: szövegét, variánsát, eredetét és előfordulását vizsgálva a *Szoszna-énekeskönyv* monográfusa erre az eredményre jut: „Hogy igazuk van-e irodalomtörténetiróinknak, amikor a Boldogasszony Anyánkat a XVII. századból származtatják, még ... nem lehet sem teljes bizonyossággal bebizonyítani, sem megcáfolni, de ... kétségkívül megállapítható, hogy ... a XVIII. század legelején, közelebről 1710—1720 körül már megvolt.” Nekünk az a véleményünk, hogy lehetett valamivel korábbi alapszövege, s helytálló az ének egyik variánsának ez a megjelölése: *A' régi Magyarok éneke*, de a variánsokban felbukkanó történeti utalások a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveinek rettenetes nyomorúságát tükröztetik, s erről szólnak a vele tartalmilag és hangulatában rokon ének ímént idézett strófái is. A Rákóczi-szabadságharc agóniájára, az *Éhség, Fegyver, Döghalál* éveire emléketnek minket az ilyen sorok:

Üzd-el az háborut, döghalált, éhséget,
szerezz Országunkban tsendes békességet ...

Vagy:

Fordics el Hazánkrul ennyi sok inséget,
mellyben torkig uszunk, s nyerj már békességet.

Ugy vagyon mi dolgunk, mint ha Aegyptomban,
Babylonnak Tornját építnénk Házánkban.⁴⁵

Az a kép is, amelyet e Mária-kesergők a katolikus egyház helyzetéről adnak, a Rákóczi-szabadságharc idejére érvényes. Vonalai, színei azt a katolikusokra nézve rendkívül kedvezőtlen állapotot mutatják, amelyet a szécsényi döntés, a protestánsok agresszivitása, a háború során elharapódzott vallási és erkölcsi közömbösség idézett elő a katolikusok és a protestánsok viszonyában. Az inség, a forró békevágy, az özvegyek és árvák sírása — mind a szabadságharc utolsó idejére utalnak. Ha nem erre az időre, vajon melyik időszakára a magyar történetnek?

Tudjuk: ezt az állításunkat gondos adatgyűjtő és elemző munkával még alá kell támasztanunk, de az a meggyőződésünk, hogy a további kutatás igazolni fogja.

E Mária-kesergőket egy világ választja el *Rákóczi Ferenc buzgó énekétől* és Újváry Tamásnak a Mária-kultusz jegyében fogant hazafias énekeitől. Ez a világ annak a nyolc esztendőnek a világa, melyben a szabadságharc dicsőségesen kibontakozott és tragikusan összeomlott. Kibontakozásában része volt annak is, hogy a szabadságharc zászlai alá felekezeti különbség nélkül állottak a Habsburg-uralommal elégedetlen magyarok, összeomlását pedig nem utolsó sorban az idézte elő, hogy kibontakozott és elfajult a felekezetek háborúsága, s ebben a vetélkedésben sokan megfélemeztek a *Religio* miatt a *Patriáról*. Tanulmányunk e fejezetében azt a változást próbáltuk vázolni, amely e harc folyamán a Mária-kultusz területén ment végbe Újváry Tamás kuruc lelkületű énekeitől a Mária-kesergőkig. Ezek, voltaképpen mind a *Boldog-Asszony Anyánk* változatai, az „eretnység” terjedését és az ország romlását siratják. Tekintsünk megértéssel e szép énekekre, még ha tendenciájukkal nem is értünk egyet, mert őszinte fájdalom költői kifejezései. A nép nyomorúságát és a haza romlását gyászoló strófák a valóságot tükrözik azzal a fájdalommal, amelyet jól ismerünk a fejedelem utolsó években keletkezett írásaiból is.

A kuruckori Mária-versek világánál megsejtünk valamit a katolikus Rákóczi drámájából. Az ő katolikus hite más úton járt; ő, egy szépséges Mária-ének szerzője, uniós valláspolitikát folytatott: „mióta eszét tudja — olvassuk Jablonsky porosz szuperintendenshez intézett levelében —, az aggasztotta legjobban, hogy annyi a szakadás a csak névre, de nem lényegre nézve különböző keresztény vallások között”. „Midőn — írja — a szabad és egyetértő magyar nép ügyét fölkarolta, szíven semmi sem feküdt inkább, mint az, hogy a vallások viszályát, melynek magyát a Gonosz vetette el, kiegyenlítse, és hogy közös szeretetre bírja azokat, akik az igazi kereszténységről megfélemezve, egymás iránt határtalan gyűlölettel viseltetnek.”⁴⁶ Ezen az úton a fejedelmet Újváry Tamás bizonyára nem tudta volna követni, nem csodálkoznánk azon, ha neve egy Mária-kesergőkkel rokon ének versfőiből kerülne elő.

Az énekszerző

Ki volt az Újváry Tamás énekfüzetébe foglalt két magyar vers szerzője? Thaly a szomolányi ének jegyzetében fel sem veti ezt a kérdést. A szatmári énekről szólva ezeket írja: „A jelen

⁴⁵ Ez a könyv Szentiványi Márton könyvének címére utal: *Turris Babel Seu Confusio Doctrinae Fidei inter modernos A Catholicos*. RMK II. köt. 2305. (Nagyszombat 1707.)

⁴⁶ ESZE TAMÁS: II. Rákóczi Ferenc imádságai. Református Egyház V/1953. 12. sz.

vers szerzőjének magát a leíró nem tarthatom, mert először a megénekelt esemény színhelye sokkal távolabb esik Nyitra-Kövesd hegyétől, hogysen a részletekről a korlátozott körű Újváry értesülhetett volna, — de másodsor, az utolsó stropha e sorai is: „Költének ez versek — Sajó vize mellett’ a Nyitrában — hivatalánál fogva — helyhez kötött tartózkodású kántorra épen nem illenek.” Gagyí Dénes *A kurucz idők epikája*⁴⁷ című dolgozatában a szomolányi énekekre nézve elismeri Újváry szerzőségét („Írta és Rákóczinak ajánlotta Újváry Tamás, a nyitra-kövesdi templom „miltatlan magyar kántora”), annál is inkább, mert véleménye szerint ez az ének „darabos, döcögős nyelvű, gyöngye verseslű krónika”. Nyilván ez volt Thaly véleménye is. A szatmári énekről szólva Gagyí egyetért Thalyval: „Teljes joggal” vonta kétségbe Újváry szerzőségét, „nem azért ugyan, hogy Nyitra-Kövesd messze van Szatmártól, mert a hír szárnyon jár s a staféták valamelyikétől könnyen értesülhetett volna a »miltatlan« kántor, hanem az utolsó három sor alapján. . . . Újváry nehezen juthatott abban a zavaros világban az ország egyik szélétől a másikig: Nyitráról a Sajó partjára: Ámbár verseslői módja némi rokonságot árul el a Szomolányi diadal-éval, ez semmit sem bizonyít; változtatható ugyan rajta, de a mű egészében semmi esetre sem az övé.”

A korábbi kutatás nem sokat törődött azzal, hogy milyen történeti környezetben keletkeztek az egyes kurucz énekek, s azt sem kereste, hogy mi volt a funkciójuk. Még sok filológiai és történelmi vizsgálódásra van szükség, míg egészen megértjük mondanivalójukat. Thaly jegyzetei is, amiket a versekhez fűzött, felületesek és tarthatatlanok. Jó példa erre az Újváry-versek magyarázata is. Az egyetlen olyan doktori értekezés,⁴⁸ amelynek az lett volna a feladata, hogy a történet oldaláról közelítse meg a kurucz énekeket, teljesen használhatatlan, pedig történeti tanszéken készült. Az irodalomtörténeti értekezések szerzői sem ismerték eléggé a kor viszonyait, ezért olykor furcsa állításokat kockáztattak meg. Ilyen állítás az is, hogy a „helyhez kötött tartózkodású kántor” nem írhat éneket Szatmár vára megvételekor a Sajó vize mellett, mert abban a zavaros világban nemigen lehetett utazni. Vizsgáljuk meg tehát, hogy milyen helyzete lehetett a kövesdi kántornak Nyitra hosszú időre terjedő ostroma alatt.

A nyitrai piaristák naplója folyamatosan tájékoztat minket az eseményekről.⁴⁹ Így kezdi a kurucvilágról szóló beszámolóját: „Mi pedig szeptember 14-ike óta folytonos rettegésben voltunk itthon; nem tudtuk, menekülnünk kell-e, vagy biztonságban megmaradhatunk-e lakásunkban?” Ocskay csapatai november 25-én értek Nyitra alá, december 9-én a kurucok már egészen körülzárták a várat. Befészkelték magukat az Alsóvárosba, s a városnak ez a része hol a várból kicsapó császáriak, hol a visszaáramló kurucok birtokában volt, egészen a kapitulációig. A vár felszabadítását Heister tábornagy Ritschan generálisra bízta 1704 tavaszán, de feladatának nem tudott eleget tenni, mert seregét május 28-én Szomolányinál Bercsényi és Károlyi csapatai szétverték. Az említett napló Nyitra 1704. augusztus 25-én bekövetkezett megadását Ritschan vereségének tulajdonítja. Helyesen ítélt.

Hol tartózkodott az ostrom ideje alatt — 1703. szeptember 14-től 1704. augusztus 25-ig — Újváry Tamás? Az egyházi emberek a kurucok hírére a várba menekültek. Köztük lett volna Újváry is? Nem valószínű, hiszen ezek valamennyien megátalkodott labancok voltak és mélységesen megvetették a vár alatt rendetlenül táborozó, az őrséggel csak koccó, irreguláris kurucz katonaságot. Helyén nem maradhatott. Már mondtuk: a kövesd-hegyi Mária-templom a város falain kívül feküdt, közel az alsóvárosi Török-kapuhoz, ki volt téve tehát a kurucz csapatok garázdálkodásának. Hogy miképpen bántak a Tisza-vidéki református vitézek a katolikus templomokkal, olykor még saját egyházuk templomaival is, erről sok keserű hangú feljegyzés olvasható az egykorú jelentésekben és levelekben. Idézzünk egy közeli adatot: „A protestáns kurucz Deáky János ónodi lakos vezetése alatt feltörvén a — várnai — plébánia-egyház és a sekrestye ajtaját, onnan 3 ezüst kelyhet (a várnai, belai és terchovai templomok tulajdonát), 6 casulát, 2 vecsernye-palástot, több karinget, oltárterítőt . . . vittek el.”⁵⁰ A tudósításban említett Deáky János ónodi lakos Ónodi Pap János deák kurucz ezereskapitány, ő foglalta el Borbély Balázs társaságában bravúros támadással Szolnok várát Rákóczi számára. Ott az volt a panasz ellene, hogy katonái feldúlták a ferences klostromot, s Rákóczi, midőn megdicsérte a vár elfoglalásáért, mindjárt meg is dorgálta, mondván: „Nem az anyaszentegyház ellen harcolunk!”⁵¹ Figyelmeztetése azonban mit sem használt. Semmi kétségünk nem lehet abban, hogy a kuru-

⁴⁷ Eger 1899. 24—25. — Lásd még: GAGYI DÉNES, A Rákóczi-kor-elbeszélő költészete. Bp. 1904. é. uő.: A kurucz költészet. Rákóczi Album. II. Rákóczi Ferenc és kurucai. A Pesti Napló előfizetőinek készüls kiadás. (Bp. é. n.) 87—115.

⁴⁸ BOROS JENŐ: A kurucz költészet és utóhangjainak történetforrási jelentősége. Doktori értekezés. Szeged 1926.

⁴⁹ Magyar fordítása: Adatok Nyitra vármegye és város monografiájához. Közli HORVÁT SÁNDOR. Nyitra 1896.

⁵⁰ WAGNER JÓZSEF: Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez. Nyitra 1896. 296.

⁵¹ Rákóczi levele Szűcs János, Borbély Balázs és János Deák kapitányokhoz: Szatmári tábor, 1703. szeptember 29. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések. 1703—1707. Bp. 1897. 32—33. — Ónodi János deák életrajzát lásd: Kurucz vitézek folyamodványai. 112.

Cok a teljesen védtelen, kényüknek-kedvüknek kiszolgáltatott Mária-templomot sem kímélték. Az ostrom miatt is szünetelnie kellett a kultusznak, elmaradtak a litániák, megszűntek a búcsújárások. Az sem valószínű, hogy Újváry a kurucok közé állott volna. Bizonyára elhagyta helyét és biztonságosabb vidékre húzódott; miért kellett volna ilyen körülmények között, amikor a városban sehol sem lehetett hosszú időn át isteni szolgálatot végezni, Nyitrán maradnia? A kuruc táborokat sűrűn járták ebben az időben ortalomlevélért instáló egyházi emberek, sok exulans katolikus pap bolyongott szerte az országban. Újváry Tamás tehát nem utazott, hanem menekült, s vándorlásának egyik állomásán, a „Sajó vize mellett” szerezte a szatmári éneket, Balassa második Szentháromság-énekének (*Ad Deum Filium pro impetranda militari virtute*) dallamára. Az a város a Sajó mellett, ahol az ihlet hatására, vagy talán csak szorongató szükségéből, éneket írt, alighanem Miskolc.

Már mondtuk, a latin versről: az *aggratulatoria*-ról szólva, hogy Újváry Tamás énekfüzete rendeltetését tekintve instancia. Általa egy megszorult ember fordul a fejedelemhez támogatásért, hogy életét legyen mivel „tengetni s táplálni”. Semmi kétségünk nem lehet abban, hogy Újváry maga nyújtotta át énekfüzetét. Mikor és hol? — próbáljunk választ keresni erre a kérdésre is.

Két kronogrammja van. Ez egyik mindjárt a kézirat elején, a prózai ajánlósorokban:

Vovebat et Offerabat
a Deo paCeM Sorte faVente preCans.

A másik a szomolányi éneket követő rövid latin versben:

Nomen nobilitas ut febus fulgiat orbi,
Rebus in adversis floreat Hungaria.
His paVper fineM Deo Lego triino In personis
CVI honor et VrtVs sIt pVrls In
VotIs plae parae VirgInI aVe.

Mind a kettő az 1705-ös évszámot adja ki, tehát énekfüzetét Újváry 1705-ben nyújtotta át a fejedelemnek. Aligha a nagyszombati vereséget követő komor napokban, amikor még, egészen február 18-ig a nyugati hadszíntéren tartózkodott, főként a Nyitra vármegyében fekvő kistapolcsányi kastélyban (1705. január 8 — február 13.), hanem inkább Egerben, ahol 1705. február 28-tól június 20-ig időzött.⁵² Újváry versfüzetét Rákóczi nyilván szívesen fogadta, s megőrizte: a munkácsi akták között, a titkos levéltárban maradt fenn,⁵³ arról azonban semmit sem tudunk, hogy mivel jutalmazta meg tisztelőjét.

El lehet-e azt képzelni, hogy Újváry a maga verse elé, a szomolányi ének mellé bemásolt egy idegen verset? Méghozzá egy olyan verset, amelynek közismert dallama van. Ha idegen tollal akart volna ékeskedni, bizonyára nem közzászajon forgó verset választott volna. De mi szüksége lett volna erre? Ha a szomolányi éneket meg tudta írni, megírhatta a szatmári verset is. Azt az állítást is képtelenségnek tartjuk, hogy Újváry egy idegen éneket dolgozott át, s így jött létre a szatmári ének. Átdolgozásnak nyoma sincs ebben a versben: egységes szerkezetű, egységes hangulatú vers, a kor divatos stílusában, Balassi-reminiscenciákkal ékesített Balassi-strófákban. Ezt a versformát a kor iskolázott embere könnyedén tudta használni, s miért ne ezt használta volna Újváry egy vitézi énekhez? Gagyí téved, mikor azt mondja, hogy a két ének verselési módja hasonlít egymáshoz, nem ebben hasonlítanak. Mind a kettőben azonos a történeteszemlélet, mind a kettőre jellemző a szerző lelkes, szinte lelkendező naivitása, s egészen összefűzi őket a bennük felujjongó Mária-kultusz. Ha Újváry csak a szomolányi ének szerzője, hol van rajta kívül még egy olyan katolikus énekszerző, ki szívvel-lélekkel oda állott volna, Rákóczit magasztalva a kurucok oldalára? Az énekfüzet részletes elemzése — azt hisszük — mindenkit meggyőzhet arról, hogy az egész kézirat, úgy, amint van, Újváry Tamás nyitrai kövesdi katolikus kántor szerzeménye.

De nem csak a szerzőség kérdésében vagyunk más véleményen, mint az Újváry-versekkel foglalkozó irodalom, értékelésükben sem értünk egyet. Példaképpen Bajza József véleményét ismertetjük azért, mert az ő doktori értekezése: *A kuruc elbeszélő költészet ismertetése*⁵⁴

⁵² II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és táborhelyei. ESZE TAMÁS: Kuruc vitézek folyamodványai. 550–556.

⁵³ ESZE TAMÁS: Zenetörténeti adatok II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből. (1703–1712). Bp. 1955. 91. (Különlenyomat a Zenetudományi Tanulmányok IV. kötetéből.)

⁵⁴ Bp. 1906.

kiemelkedik a „kuruc költészet” irodalmából. Tanulmányának alapvető hibája az, hogy a hiteles kuruc verseket Thaly „balladához” méri, mert eszébe sem jutott kételkedni ezek hitelességében. Az ő dolgozatán figyelhetjük meg igazán: Thaly „balladáival” mennyire megrontotta az olvasók ízlését, mennyire alkalmatlanná tette a közönséget, de még a régi magyar irodalom kutatóit is arra, hogy megértsek ezeket a verseket és felmutassák régies szépségüket. A kor valamennyi esztetikusa Thaly csinos, de vérszegény verseiben gyönyörködött, s elmarasztalt — mondhatnánk azt is, hogy lesajnálta — a későbbi műfaji kategóriákba be nem illő igazi kuruc énekeket. Bajza — s korábban Ferenczi Zoltán⁵⁵ — azt kifogásolta bennük, ami ére-nyük. Bajza így elmélkedik a kuruckorból fennmaradt „históriás énekek”-ről: „A kuruc lyra értékesebb az epikánál. Ennek oka valószínűleg az, hogy a zivatáros időkben hiányzik a kellő tárgyilagosság íróban és olvasóban. S a mennyiben van is elbeszélő költészet, megérzik rajta az izgalmas idők lyrára hajlása. Így a kuruc elbeszélésekben nagyon is előtérbe nyomul az érzelmi elem. Nem annyira elmesélik az eseményeket, mint érintik, gyakran csak mintegy magyarázatul ilyen vagy olyan érzéseik megnyilatkozásának. Határozottan hátrányára van ez a verseknek, de annyiban előnyükre is, hogy ezáltal el van kerülve Tinódiék okiratos szárazsága.” Ezt a szemléletet alkalmazva marasztalja el a szatmári éneket: „A vers 17 Balassa-strófaljából áll, mely nem alkalmas az elbeszélésre s valóban a história túlnyomó része lyrai. A verselés fogyatékos s emellett az előadást hosszadalmassá és szétmállóvá teszi. A versszak teljessége kedvéért gyakran üres szótöltelékét alkalmaz az ismeretlen szerző. Balassa híres katonadalának hatását mutatja.” A szomolányi énekről szólva a *Gyászének a holdvilági és feketehalmi harcról*⁵⁶ című versből indul ki, ezt mondván róla: „Tiszta képet a két ütközet lefolyásáról nem nyerünk”, s megjegyzi: „Még kevesebb az elbeszélés a *Szomolányi diadal emléké*-ben.” Ilyen értetlen magyarázó volt Gagyi Dénes is. Már idéztük, mit mondott a szomolányi énekről: „Darabos, döcögős nyelvű, gyöngye verselésű krónika, azonban kortörténeti szempontból szintén elég érdekes.”⁵⁷ Egyik Újváry-ének sem krónika. Verseiben, amelyeket a fejedelem tiszteletére szerzett, nem a szomolányi győzelemről és a szatmári kapitulációról írt, ilyen szápdéka Újvárynak nem is volt, nem is lett volna értelme, a jelentést ezekről az eseményekről Rákóczi megkapta generálisaitól, hanem arról az örömről énekelt, amely elfogta az igaz magyarok szívét, mikor hírt vették: egy sokszor megátkozott vár, ahonnan kiindulva a császár vitézei évtizedeken át rabolták a falvakat és a nemesi kúriákat, meghódolt a kurucoknak, s az a császári generális, akinek nevéhez a bibliai Heródes képzele kapcsolódott, amikor emlékezetükbe idézték a hegyaljai szörnyűségeket, szétvert seregének roncsaival a kurucok fogságába került. Ezeket a verseket dallamra írták, azért, hogy énekeljék, s énekszóval lelkesítsék a vitézeket harcra, új győzelmekre. Ha Bajza mértékével mérünk: a kuruc szabadságharc értékes verse Tolvaj Ferenc verses históriája, mert ez valóban „históriás ének”.

Újváry Tamás nem volt kiváló költő, de nem is az utolsók közül való. Mi, akik már nem a kuruc romantika mutatós verseiben, hanem az eredetiekben gyönyörködünk, megilletődve, megbecsüléssel tekintünk az Újváry-énekekre. Értékes költői emlékei a szabadságharc kezdetén fellángolt nemzeti lelkesedésnek, amelyből egy-két esztendőre kibontakozott — nem valóságosan, hanem úgy, mint erős, a szabadságharcot az első akadályokon átsegítő illúzió — a nemzeti összefogás a Habsburg-uralom lerázására. Ezt az illúziót leghívtebban az Újváry-versek érzékeltetik. S bennük új hang szólal meg, de csak egy pillanatra: a katolikus hang a Rákóczi-szabadságharc költészetében.

Az énekek vizsgálata alkalmas adott olyan kérdések megbeszélésére, amelyeket egyébként is meg kellett volna vizsgálnunk azért, hogy tisztábban lássuk a kor történetét és jobban megértsük költészetét. További feladatunk még felkutatni az Újváry Tamás életéről fennmaradt dokumentumokat, és megkeresni esetleg még lappangó verseit. Erre is igyekeztünk, eddig még eredmény nélkül. Már csak véletlen helyekről, a véletlen jóvoltából kerülhetnek elő kérdéseinket megválaszoló, feltevéseinket igazoló szövegek.

Utójára vessünk még egy pillantást a nyitra—kövesdi Mária-templomra. 1706-ból már van adatunk arra, hogy használják a hívek: Csongrády Ferenc, a nyitrai székesegyház főesperese július 27-én kelt végrendeletében „a felső-városban bírt házát, a hozzá tartozó szántóföldekkel s egy zobori szőlejét a Boldogasszony kövesd-hegyi templomának hagyományozta, oly kikötéssel, hogy ezen ingatlanok évi jövedelméből a templom lelkésze (curator), kántora és sekrestyése fiztessenek”⁵⁸. Az itt említett kántor bizonyára Újváry Tamás. A kövesdi

⁵⁵ A kurucvilág énekei. Tanulmány. Bp. 1880.

⁵⁶ THALY KÁLMÁN adta ki a Bocskor-énekeskönyvből. Adalékok. II. köt. 31 — 36.

⁵⁷ Több megértést tanúsított a Szomolányi-ének iránt KOSZTERSZITZ GÉZA (A feddő költészet régi irodalmunkban. Bp. 1935. 38.): „A vers még ma is hatásos, de hatását inkább szívünkhoz szóló érzéseinek és értékes gondolatainak köszöni, mint előadásának — az, bár akad benne egy-két találó képszerű kifejezés, nekünk már köznapi és nehézkes.” „Igen ügyes fogása az egyszerű kántornak, hogy a német elleni kemény feddést az elnyomó hatalmat képviselő vezérrel mondatja el.” Véleményünk szerint a szomolányi ének nem tartozik a feddő-költészet körébe.

⁵⁸ WAGNER JÓZSEF: Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez. Nyitra 1896. 274.

Mária-kegyhely tekintélyére vall Szörényi László, 1709. január 1-től nyitrai kanonok, zarándoklása is: „A Boldogságos Szűz iránti tiszteletét . . . az által tanusította, hogy szombaton éjjeli 11 és 12 óra között a lakásától fél órányra fekvő kövesd-hegyi templomhoz hű és titoktartásra kötelezett szolgálja kíséretében meztelán zarándokolt.”⁵⁹ Simonovics János, aki 1709 és 1711 között szintén nyitrai kanonok volt, 1721-ben „a kövesd-hegyi Boldog-Asszony templomának sirboltjában temettetett el”.⁶⁰ Az ilyenféle adatok arra vallanak, hogy a kövesdi Mária-kultuszt a vár kuruc kézre kerülésétől folyamatosan gyakorolták a hívek, s lehetséges, hogy nem szűnt meg Újváry Tamás kántori szolgálata sem.

Általában Mária tisztelete a szabadságharc utolsó éveiben megnövekedett, mert a visszaszorított s restaurációs igényeiben korlátozott katolikus egyház az ő segítségét kérte, s a hosszú háború viszontagságai között szenvedő, károsodó hívek fogadalmakat tettek neki. Fogadalmát váltotta be Hajnovics Ferenc bars-szentkereszti plébános, 1711-től nyitrai kanonok, aki „a Rákóczy-féle mozgalmak idejében a kurucok által börtönbe vetetett”, s midőn kiszabadult, a besztercebányai Szalka nevű dombon kápolnát épített Mária magasztalására.⁶¹ A kiterelvényesedő és elmélyülő Mária-kultusz gyümölcsei az említett Mária-kesergők. Ezek bizonyára felhangzottak a kövesdi templomban is, s ha ezekben az években valóban Újváry volt még a kántora, már másfajta énekeket intonált, mint amilyeneket maga írt hazaias felbuzdulásában, Máriát magasztalva, de mégiscsak Rákóczi tiszteletére.

Juhász Géza
(Újvidék)

PAPP DÁNIEL IRODALMI KÍSÉRLETEI

Az irodalomtörténet eddig úgy tudta, hogy Papp Dániel első cikke 1893-ban jelent meg a Pesti Naplóban, s ezzel egy csapásra komoly rangot szerzett újságíró körökben. Molnár Ferenc és Székely Sándor szinte szóról szóra egyformán írja le azokat a kissé romantikus körülményeket, ahogyan a cikkíró inkognitóját felfedték, mert Papp Dániel egy hordárral küldözgette írásait, és a hordár vette fel a szerkesztőségben a tiszteletdíjat is. A lap szerkesztője egyszer kocsin szegődött a hordár nyomába, s így jutott Jeszenszky Dámó közjegyzői irodájába, ahová akkor lépett be, amikor a hordár épp a közjegyzőségébe, Papp Dániel kezébe olvasta le a tiszteletdíjat. Általános feltűnést keltett, hogy szinte egyszerre lépett a kész író a közönség elé. Salgó Ernő így ír erről: „Nála sohasem lehetett belátni a műhelybe: mindig csak az eredményekkel állt elő. Mint író is nem a nyilvánosság előtt fejlődött, és mikor néhány éve megjelent a közönség előtt, egyszerre mint kész író lépett az újságok tárcarovataiba.”¹ Az irodalomtörténetész Nagy Miklós természetesen nem a fellépés, a pályakezdés különösségén csodálkozik, hanem a zsengek sajnálatos hiányáról, valószínű elkallódásáról beszél, ami lehetetlené teszi „a tárgy növéseben, fejlődésben való megfigyelését, leírását”. „A filológusnak oly kedves zsengek — írja a *Muzsika az éjszakában* bevezetőjében —, amelyeknek naiv dadogásában szívdobbanva fedezi fel a későbbi jelentős művek első magzatmoccanását a kutató, nem lehetők fel többé.”² Azzal, hogy most bemutatjuk néhány eddig ismeretlen diákkori művét, a Zombor és Vidéke c. lapban megjelent első verseket és egy tárcanovellát, még nem tesszük lehetővé az életmű „növéseben, fejlődésben” való vizsgálatát s nem világítunk be valami mélyen az író műhelyébe, hisz az első közlések (1884, 1885) és a folytatás (1893) között még így is hét esztendő munkája és fejlődése marad fehér folt, a fejlődés vonala még szaggatott marad, de valamivel mégiscsak láthatóbbá válik.

Annyit már régebben tudunk, hogy a zombori gimnáziumban, ahol írónk az V—VIII. osztályokat végezte 1880 és 1885 között, az önképzőkör egyik legtevékenyebb, legtöbb pályadíjat elnyerő tagja volt. Tanúskodik erről az iskolai évkönyv, de a Zombor és Vidéke c. helyi lap is, amely az 1885. július 2-i számban részletes beszámolót közöl a gimnázium évzáró ünnepéről, s teljes egészében közli az „értésítvény referációját” az önképzőkör munkájáról. „Az önképzőkör saját pénztárából a következő pályadíjakat tűzte ki” — kezdődik a „referáda”, majd pontokba szedve sorolja fel a pályadíjakat és nyerteseket. A 2-es pontban ezt olvashatjuk: „Egy szépirodalmi prózára 2 ezüst forintot. Nyerte Papp Dániel VIII. o. t.”, a 4-es pontban

⁵⁹ Uo. 287—291.

⁶⁰ Uo. 295.

⁶¹ (IPOLYI ARNOLD): Schematismus Historicus Dioecesis Neosoliensis pro Anno Saeculari MDCCCLXXVI. Besztercebánya (1875.) 353—354.

¹ SALGÓ ERNŐ: Papp Dániel UjMSz 1900 aug.

² Papp Dániel: *Muzsika az éjszakában*. Szépirodalmi K. Bp. 1957. NAGY MIKLÓS: Bevezetés 16.

pedig: „Dr. Schuller Simon ügyvéd úr által szépirodalmi prózai vagy verses műre két. cs. k. arany. Érkezett 4 mű. A díjat nyerte: Papp Dániel VIII. o. t. Dicséretet nyertek Papp Dániel VIII. o. t. és Matzitz Pál VII. o. t.”³ Ezenkívül fordítással is nyert pályadíjat, s az önképzőkörtől függetlenül neki ítélik nyolcadikos korában a Virter-Vértesi Károly író által a legjelesebb magyar dolgozatok írójának felajánlott 1 arany forintot. Ezeket a pályamunkákat, sajnos, nem ismerjük, mert eddig még nem került elő az iskola önképzőkörének jegyzőkönyve a nyolcvanas évekből.

A fentiekből mindenesetre látható, hogy Zombor közvéleménye igen élénk érdeklődéssel kísérte a fiatal iskola működését, komoly kulturális tényezőnek tekintette, s a közéleti férfiak pályadíjak kitűzésével is serkentették az önképzőkör munkáját. Különösen jeleskedett ezen a téren a Zombor és Vidéke, amiből aztán érthető, hogy az önképzőkörben oly kimagasló eredményeket felmutató, az átlagosnál minden bizonnyal nagyobb tehetséget elérülő Papp Dániel önképzőköri munkái számára hamarosan megnyitotta a lap tárcarovatát is. A *Magyarország Vármegyéi és Városai* c. munka Bács—Bodrog vármegyéről szóló kötetében olvashatjuk Papp Dániellel kapcsolatban: „Zomborban diákoskodott és a zombori lapokban jelentek meg első sikerült tárcái”.⁴ S valóban, a Zombor és Vidéke 1884. május 11-i számában találkozunk is az író nevével, de meglepetésünkre a tárca-, novella- és regényíró, illetve vezércikkíró Papp Dániel neve nyomtatásban először egy lírai vers alatt jelenik meg. Nyilván nem vagyunk messze az igazságtól, ha a fentiek alapján feltételezzük, hogy ezek az első művek egyenesen az önképzőkör dobogójáról kerültek a lap szedőtermébe, illetve a szerkesztő asztalára. De lássuk a verset.

FLÓRÁNAK

I.

Láttad már a száradó bereknek
Égbenyúló hervadt ágait?!
... Halva is a nap felé tekintnek,
Bár az tette holtta tagjaik.

Én is csak te, napja életemnek,
Lángszemed tüzetől hervadok,
S mégis, hogyha majdan sírba tesznek,
Akkor is te rólad álmodok.

II.

Élve leszek holtan:
Halva is kísérlek,
Sírnak öléből is
Látni foglak téged.

Ott leszek a hajnal
Piros sugarában,
Kelteni fog lelkem
Szízi nyoszolyádban.

S alkonyatkor, hogyha
Zephyr suttog csendben,
Szellő ajakán fog
Csókot adni lelkem.

S falevél ha sárgán
Érinti meg orcád,
Lombok zúgásában
Én beszélek hozzád.

³ Zombor és Vidéke 1885. július 2. — Tárca

⁴ Magyarország Vármegyéi és Városai — Bács-Bodrog vm. II.

Ó de hogyha más lesz
Kedvesed te néked,
Igazán csak akkor,
Akkor halok én meg.

Amint látjuk, igazi kamaszos, szentimentális szerelmi költemény ez, sokkal inkább a képzetet erejével színezett helyzet, mintsem eredeti élmény közvetlen költői megnyilvánulása a síron túli szerelem és hűség sóvárgása. A versformával kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy az induló költő a modern forma felé igazodik, bár az is feltehető, hogy az általa oly sokat emlegetett „rác trocheusok”, a szerb népköltészet tiszótagos sorai („deszeterac”) rezonáltak benne, mikor először versíráshoz fogott. Fontos azonban, hogy nem az epigonok által elkoptatott magyaros formával kísérletezik. Az első részben ötös és ötödfeles trocheusokat találunk, a második részt 4/2-es osztású magyaros formának is felfoghatjuk, de ebben is jól kihallat-szik a trocheus. Megfigyelhetjük, hogy a két későbbi vershez képest itt meglehetősen egyszerű rímképletet találunk. Az I. részben: *a, b, a, b*, a másodikban pedig: *a, b, c, b*.

Ugyanez év július 10-én ugyancsak a Zombor és Vidékében jelenik meg az ifjú Papp Dániel tollából Heine *Der scheidende Sommer* c. versének fordítása is *Megrezen . . .* címmel. A két vers összevetése arról tanúskodik, hogy a költő már a *Flórának* c. vers írásakor ismerte Heine versét is. A két vers formájában legfeljebb annyi a hasonlóság, hogy mindkettőben hosszabb és rövidebb trocheusi sorok váltakoznak, de míg az elsőben ötösök és ötödfelesek, itt négyesek és negyedfelek. A fordításban végig *a, b, c, b* rímképletet találunk. Érdekesek azonban a két vers közötti egyéb hasonlóságok is, mint a költői szemlélet és némely hasonlatok látható rokonsága. Mindkét versben a berek és a nap, napsugár vagy a vele azonosított nyár állnak egymással szemben és fejezik ki a költő és kedvese kapcsolatát. „Én voltam a búcsúzó nyár, /Te a haldokló berek” — hangzik a Heine vers záró sora Papp Dániel fordításában, a *Flórának* címűben pedig, mint láttuk, a költő önmagát azonosítja a száradó berekkel, a kedvest pedig a naphoz hasonlítja, amely holtta tette tagjait.

A Heine-fordítás az iskolaév végén jelent meg, s most azt várnánk, hogy az első megjele-nések után, majd gyakrabban találkozzunk az ifjú verselő nevével a lapban, ahol immár polgár-jogot nyert. Különösen a nyári hónapokban várhatnánk joggal gazdagabb termést, amikor a diák-műsa igen termékeny szokott lenni, bővelkedvén élményekben és szabadidőben egyaránt. De egész nyáron nem találkozzunk nevével a lap hasábjain, sőt egész őszön sem, csak a követ-kező, 1885. év március 12-én jelentkezik a *Most szívem . . .*, április 2-án pedig a *Ha az álom . . .* c. verssel. Iktassuk ide mind a kettőt teljes terjedelmében, hadd lássuk az egész „lrai termését”, mert mint ismeretes, többé sohasem közölt Papp Dániel költeményt, s kézirati hagyatékában is csak az egyetlen *Sírverset* találták halála után.

Most szívem . . .

Most szívem szerelme újra
Csak térted lánghol szentem,
De egy vádnak ólomsúlya
Ijesztően nyomja lelke;
S hogyha édes arcod látom,
S mint egy bűvös tündéralom
Mámorit tekinteted;
S megittasul minden érzék,
S újra érzem, amit érzék
Egykor . . . régen, te veled;
Oh valami úgy fáj nekem
S búra fordul boldogságom,
Mert hisz amint drága szépem
Veled bántam újra látom.

S bár tekintetedből árad
Múlt időknék sok varázsa,
Mégis érzem azt a vádat;
Mért mentem a nagyvilágba?!
Mért mentem el tővist szedni?
Mért kellett nekem elmenni
S elhagyni az ibolyát
Mikor már — a mire vágytam —
Benn voltam a boldogságban

S élvezém az üdv honát?!
És e vádnak mentő vége
Akkor lesz csak — tudom érzem —
Hogyha Vilmám, te is végre
Megbocsátsz — mert visszatértem.

Ha az álom...

Ha az álom csendes éjben
Rózsaképet fűz elébem
S rámbocsátja szenderét; —
Akkor érzem, amit ébren
Hasztalan annyit reméltem;
— Az örömnök tengerét.
S ha a nyugvás enyhe karja
Pilláimat letakarja, —
... Vilma jó; — s én boldogságom
Álmaimban feltalálom.

Ámde mit ér, hogyha ébren
Lemondással kell beérnem,
S szép álmomat szertefűjja
A valóság kínos bújaja?
— Azért is, ha így kell lennem,
Akkor inkább vigy el engem
Örök álom istene,
Hogy a sírban mindörökre,
El nem múló szent örömré,
Álmodozzam én vele.

Jegyezzük meg mindjárt, hogy a március 12-én megjelent *Most szívem...* kezdetű vers „P.—D”. jelzéssel van csak ellátva, a második viszont „P. Dániel” jeggyel. Hogy e két vers ugyanannak a szerzőnek kezényomát mutatja, az első pillantásra a vers formájából és tartalmából, valamint a bennük kifejezésre jutó költői-emberi alapállásból is nyilvánvaló, de különben sem találunk a lapban sem Papp Dániel fellépése előtt, se elhallgatása után „P. D.” iniciálét. Hogy még egy ilyen külső jegyre is rámutassunk, a szeretett leány neve, Vilma is mindkettőben feltűnik. Sokkal döntőbb azonban a versek hangulati azonossága és versformájaja, a költői kifejezőeszközök rokonsága az azonos szerzőség bizonyossága szempontjából. Az első versben olvasható, kamaszos nagyképűségtől nem mentes önvád a kedves hűtlenül és oktalanul való elhagyása miatt lényegében egy tőről fakad azzal a kissé homályos szerelemvággyal, amely a második versben szólal meg. Nyilvánvaló, hogy a csak álomban megélt szerelem, amelyet az ébrenlét szertefűj, őszintébb, igazabb, mint a hűtlenség, a nagyvilágba kóborlás, a kedves elhagyása miatti önvád, de mindkét érzésvilág a kamasz- és ifjúkor határán levő ifjú ember jellemzője. De ugyanabból a kelléktárból való a két vers nem egy kifejezése, hasonló is, mégpedig a kor szentimentális lírájának kelléktárból, mint pl. a „bűvös tündéralom”, a „rózsakép”, az „üdv hona” és „öröm tengere”, vagy a kín és gyönyör, boldogság és keserűség ellentétének érzékeltetése tövis és ibolya hasonlatával. Egy szerzőre mutat a két vers szinte azonos ritmikája is. Mindkét versben 4-es és negyedfeles trocheusok váltogatják egymást, csak más-más elrendezésben.

Ezek a versek nem emelkednek fölül valami nagyon egy átlagos középiskolai önképzőköri verselő színvonalán, s feltehetőleg a vidéki lapocskák viszonylag alacsony művészi kritériuma tette lehetővé, hogy nyomdafestékhez jusson, ezért nem is érdemel különösen beható elemzést, de valami fejlődést mégis megfigyelhetünk bennük, ha összevetjük őket. Az első kettő terjedősebb, míg az utolsóban két aránylag rövid szakaszban világosan és élesen állítja elénk egyrészt a vágyálmot, másrészt a keserű ébredést, a vágyálmot szertefoszlását, ami az örök álmot — a vers logikája szerint — érthetően teszi kívánatosá a számára.

Érdekes magábanvéve az a tény is, hogy az izig-vérig novellista Papp Dániel először lírai költeménnyel lépett a nyilvánosság elé, tehát pályáját „lírikus”-ként kezdte, de mégsem e versek azok, amelyekben a késői jelentős művek „első magzatmoccnását” megfigyelhetjük, hanem az a tárcanovella, amely ugyancsak a Zombor és Vidéke c. lapban jelent meg 1885. március 22-én „P. D.” jelzéssel. A címe: *A díjnok álma*. Ahelyett, hogy hosszadalmasan bizonygatnánk, miszerint a „P. D.” iniciálé mögött feltétlenül Papp Dániel szerzőségét kell látnunk, vizsgáljuk meg inkább közelebről magát a művet, s az önmagában — tartalmával, stílusával,

szemléletmódjával — bőséges bizonyítékul szolgál erre vonatkozólag. Magát a tárgyat is közvetlen környezetéből vette: a novella főhőse járásbírói díjnok. Tudvalevő, hogy az író édesapja járásbíró volt, tehát valószínű, hogy a szülői házban, illetve apjának irodájában ismerhetett hasonló öreg, gyámoltalan tisztviselőt. Ez a száználmas öreg díjnok valamikor a „rőfnek lovagja volt, s csak a sors csapásai vezérelték Justitia hivatalaiba, ahol a vak istenasszony nem látván a szegény díjnok nyomorát, tizenhét év alatt egy hajszálnyi avanszirozást sem hozott számára az elröppent idő”. Mivel tehát hajdan rőfös kereskedő volt, de tönkrement, a szerencse istenasszonyától nem is annyira a hivatali ranglétrán való emelkedést remélte, hanem inkább azt, hogy egyszer újra rőfös üzletet nyithasson. Ezért hordja naponta a feleségétől dohányra kapott húsz krajcárokat a lottó-gyűjtődébe, hogy ha egyszer megüti a főnyereményt, akkor... Egyszer aztán csodálatos álmot látott: Szent György jelent meg előtte felemelt ujjal, kettős gyertyatartóval és háromhegyű dárdával a kezében. Az öreg díjnok mindjárt „felfogta” az égiek csodálatos jelzését, s „tudta”, hogy a felemelt ujj az 1-es, a kettős gyertyatartó a 2-es, a háromhegyű dárdá pedig a 3-as számot jelképezi. Nyomban meg is tette a lottón az 1-es, 2-es és 3-as számokat, s szinte természetesnek találta, hogy a húzás napján, mikor a gyűjtőde elé ért, épp ezeket a számokat látta kitéve a kirakatban. Hirtelen örömeiben bevallotta szigorú feleségének titkos játékszenvedélyét, s együtt ábrándoztak a nagy boldogságról, az új rőfös üzlet megnyitásáról. Mikor aztán újra elment a gyűjtődebe, hogy megkérdezze, mikor veheti fel a 4000 forintos főnyereményt, a gyűjtő előbb értetlenül bámult rá, aztán pedig észbe kapott és szidalmazni kezdte inasát, aki olyan ügyetlenül rakta ki a számokat a lyukas karton elé, hogy a 21-esből csak az 1-es, a 42-esből csak a 2-es, a 63-asból pedig csak a 3-as látszott az utca felől. Ilyenformán „a rőfös boltból csak a rőf jutott ki neki, azt is a felesége rakta a hátára”. De még egyéb súlyos büntetés is várt rá: „A haszna a dolognak az lett, hogy öreg kollegám ezentúl nem kapott energikus nejétől még húsz krajcárt sem napjára, természetben lón neki kiszolgáltatva ezentúl a pipába való dohány”. Ennyi a két fél oldalnyi, „vonalalatti” írás tárgya. S ha a tárgy mellett a főhős, az elesett, szerencsétlen kisember alakját és tragikomikus sorsát is szemügyre vesszük, ismét csak Papp Dániel szerzőségét látjuk kétségtelennek. Említjük meg pl. Raslics Tádét *A komiszáros*, Demeter Arzenovicsot a *A pedellus vége* c. írásokból, s láthatjuk, hogy Papp Dániel lényegében már meg is találta jellegzetes és kedvenc figuráit ebben a legelső írásban, e diákkori zsenjében. De az alaphangon és a jellegzetes Papp Dániel-i hősnőn kívül a novella későbbi mesterének keznyomát mutatja itt már a szerkesztés is: csak röviden, szinte vázlatosan mutatja be hőseit a cselekmény indulásakor, a fent idézett egyetlen mondatban szól a novella előtti sorsáról, s már végzett is az expozícióval, amint közölte, hogy egyetlen szenvedélye a lottó. A továbbiakban igen gyorsan peregnék az események, a történés egyenes vonalban halad a csattanó felé: a rövidre szabott boldogság ábrándozáson keresztül a teljes letérés, összeomlás felé. Az inas hanyagságának kiderülésével a novella cselekménye tulajdonképpen be is fejeződik, s a szerencsétlen öregember „pótbüntetése”, amit energikus nejétől kapott a rőffel, valamint a dohánypézn megvonása valóban feleslegesnek tűnik, hisz az öreg tragédiája a lottógyűjtődében lényegileg beteljesült. Talán csak a szójáték nyújtotta nyelvi humorizálás lehetősége csábította az utolsó sorok megírására. Persze, ezt a lehetőséget nagy-szerűen aknáztá ki, de a későbbiek során is szívesen élt az ilyen lehetőségekkel. De nemcsak az ilyen csevegő stílusba illő ötletes játékokban, hanem a novella nyelvezetének, stílusának egészében is megmutatkoznak már a későbbi nagy stílusista oroszánkkörmei.

Amint megállapítottuk, hogy az 1884. évi két vers megjelenése után majd egy esztendőig hiába keressük Papp Dániel nevét a Zombor és Vidéke lapjain, ugyanígy nem kis meglepetéssel tapasztaljuk, hogy az 1885. április 2-án megjelent *Ha az álom...* c. költemény egyben az utolsó Zomborból közölt írása is Papp Dánielnek. Ennek nyilván az a magyarázata, hogy elkerült Zomborból, Pesten jogi tanulmányaival volt elfoglalva, s ha nem is felejtette el a kezdeti sikereket, úgy látszik beletörődött — talán gondviselői tanácsára —, hogy szabályos polgári egzisztenciát teremtsen magának a jog elvégzése útján.

Úgy véljük, hogy e szórványos hírlapi szereplés, amely természetesen nem tekinthető publicisztikai munkásságnak, inkább csak irodalmi szárnypróbálgatásnak, igen mély nyomokat hagyhatott az ifjú ember lelkében. Braun Sándor pl. „az újságíró mindenható szeretetétől impregnált lélek”-nek nevezi, amely „emésztő csatákat vívott benne a polgári nyugodalomra vágyódó emberrel. Nem egy, de öt különböző területen próbálkozott, leszerelve, elhallgattatva, elcsitítva, elrejtve teremtő zsenijét. S minden próbálkozása hiú volt, meddő volt, tagadása eredendő hivatásának. A géniusz sírt benne koncipista mesterségek után való törődéseit látván, majd felkacagott minden csalódásán, végül rabul ejtette egészen és vitte, sodorta a redakció izzó levegőjébe, ahol nagyszerű nyilvánulásokban bizonyította a nagysághoz való jogát.”¹⁵ Ignotus „kész kóreset”-nek nevezi azt, hogy valaki közjegyzői helyettesből publicistává legyen. Ha viszont tudjuk, hogy Papp Dániel már 17—18 éves korában belekóstolt a nyilvános szerep-

¹⁵ BRAUN SÁNDOR: A mi halottunk BN 1900. aug. 17. Nekl.

lés gyönyörébe, akkor ez a köreset nem is tűnik olyan megmagyarázhatatlannak, s csakugyan hihetünk barátjának, Braun Sándornak, hogy azt a 7—8 esztendő, amely a Zombor és Vidékében való utolsó szereplést a Pesti Naplóban való fellépéstől elválasztja, emésztő csaták töltötték ki az alkotó művész ösztönös írói törekvése és a józan belátás diktálta koncipista mester-ségek próbálgatása között.

M. Pásztor József

IRODALMI SAJTÓPER 1934-BEN

(Adalék a magyar ellenforradalmi rendszer cenzúratörténetéhez)

A Szabad Írás „irodalmi és művészeti kritikai beszámoló”-t Müller Lajos kommunista nyomdász hívta életre 1934-ben. Fórumot akart vele teremteni a hazai és külföldi kommunista és más haladó írók számára.¹

A folyóirat következetes forradalmisága szálka volt az ellenforradalmi cenzúra szemében, s nem nézte tétlenül a lap tevékenységét.

A Szabad Írás második száma 1934 májusában jelent meg; 17-éről van keltezve az alábbi megrendelő levél — a lap felelős kiadójának felkért fiatal kommunista egyetemi hallgató — Kovács Kálmántól: „Alulírott E. Kovács Kálmán megrendelek önnél a mai napon 1000 példány Szabad Írást 16 oldalon P.150 ért, mely folyóiratért a teljes sajtó és büntetőjogi felelősséget vállalom. Igazolom magam a 338 sorszámmal ellátott és a Tudományi- és Közgye-
Egyetem által kiállított diákigazolvánnyal.

Budapest, 1934. V. 17-én.

E. Kovács Kálmán
VIII. Bérkocsis ucca 26. II. 12.”²

A lappal kapcsolatos első ügyészégi irat május 25-i keltezésű, s a budapesti kir. büntető törvényszék vizsgálóbírójához címezett. Ebben a királyi ügyész a „Budapestben . . . előállított Szabad Írás lap 1934. évi május hó 18. napján kiadott 2. számban . . . megjelenő közlemények” miatt, mivel azok tartalma kimeríti a büntett fogalmát, elrendeli a nyomozást; s egyben indítványozza „a vád tárgyává tett sajtótermék . . . összes példányainak, . . . kéziratának a lefoglalását, s e célból a házkutatás” elrendelését. Másnap, 26-án a vizsgálóbíró meghozta „végzésé”-t. Helyt adott a kir. ügyész indítványának, s erről értesítette az államrendőrség budapesti főkapitányságát, hogy foganatosítsa a lefoglalást és a házkutatásokat. A rendőrség már „délután 1.30 órakor” megjelent a nyomdában, ahol Neufeld Zoltán felmutatta E. Kovács Kálmán megrendelő levelét, s közölte, hogy a lapot 19-én szállította el E. Kovács. Nála négy lappéldány maradt, azokat átadta dr. Borbáth rendőrkapitánynak, aki a vele levő két detektívvél átkutatatta a nyomdát, de több bűnjelet nem találtak.

Két óraker már E. Kovács Kálmán és Darvas József albérleti lakásán „szemlézték” ugyanők. Dr. Bozsay Gyula rendőrtanácsos 29-én értesítette az ügyészség sajtóosztályát a házkutatások és kihallgatások megtörténtéről. S hogy közben az ügyészség is serénykedett, mutatja az, hogy május 30-án benyújtotta vádiratát.

50.803

1934. k. ü.

A budapesti kir. ügyészségtől.

A vonatkozó nyomozati iratokat ./.. alá idezárva, a következő

v á d i r a t

kíséretében terjesztem be:

I. Szabadlában lévő D a r v a s J ó z s e f, Orosházán, 1912. évi február hó 10. napján született, evangélikus vallású, házitanító foglalkozású, budapesti (VIII., Bérkocsis u. 26.) lakóst, mint szerzőt,

II. szabadlában lévő epresi K o v á c s K á l m á n, Orosházán, 1912. évi június hó 16-án született, református vallású, házitanító, budapesti (VIII., Bérkocsis u. 26.) lakóst, mint kiadót és

¹ A folyóirat ismertetését l.: 1.: Szabad Írás irodalmi lap 1934-ben. MKSz 79. évf. 1963. 4. sz. 317—325.

² A sajtóperrel kapcsolatos összes iratokat, adatokat a Párttörténeti Intézet Arch. B. 6766/1934. XI. alapján idézem.

III. szabadlábón lévő Müller Lajos, Aradon, 1902. évi augusztus hó 14-én született, izr. vallású, nyomdász, szödligeti (Jókai-u. 3.) lakost, — mint átvevő szerzőt, — és pedig

Darvas Józsefet kétrendű, a Btk. 172. §-ának II. bekezdésébe ütköző, az 1922. évi XVII. t. c. 6. §. V. bekezdésének megfelelően, az 1912. évi LXIII. t. c. 19. §-a szerint minősülő, sajtó útján elkövetett igazgatás büntette és az 1921. évi III. t. c. 6. §-ába ütköző, a m. kir. csendőrség ellen gyűlöletre igazgatás vétsége, —

epresi Kovács Kálmánt egyrendű, az 1921. évi III. t. c. 7. §-ának I. bekezdésébe ütköző, sajtó útján elkövetett, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség és

Müller Lajost az 1921. évi III. t. c. 5. §-ának I. bekezdésébe ütköző, az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására igazgatás vétsége címén azzal vádolom, hogy a Budapesten, a Neufeld Zoltán nyomdájában előállított „Szabad Írás” című nem időszaki lapnak 1934. évi május havi 2. számában, —

I. Darvas József a „Szakadék” és „Nagy Lajos: Kiskunhalom” felirat alatt közzétett cikkeiben az 1922. évi XVII. t. c. 6. §-a alapján ideiglenesen fenntartott rendelkezések hatályában maradásának idején, a munkásosztályt, a munkaadó és a többi társadalmi osztály elleni gyűlöletre igazgatta és azonkívül a „Szakadék” című közleményben a m. kir. csendőrség ellen gyűlöletre igazgatót, —

II. epresi Kovács Kálmán az „Irányított tervgazdálkodás” feliratú közleményben olyan valótlan tényeket állított, amelyek alkalmasak arra, hogy a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülését csorbítsák és hitelét sértsék; végül

III. Müller Lajos „Az épülő szocializmus kultúrája” feliratú közleményben az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és különösen a proletárosztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére igazgatót. —

Vádam tárgya a cikke egész tartalma, különösen pedig annak a következő része: [Következnek az idézetek az inkriminált írásokból.]

Egyben indítványozom, hogy a kir. büntetőtörvényszék vizsgálóbírájának B. II. 6766/1934. számú végzésével lefoglalt és még létező sajtótermék példányoknak elkobzását és megsemmisítését a Btk. 62. §-a alapján a kir. büntetőtörvényszék ítéletileg mondja ki.

I n d o k o k :

A nyomozás adataival bizonyíthatónak mondható tényállás szerint Budapesten Neufeld Zoltán nyomdájában előállított „Szabad Írás” című nem időszaki lap, 1934. évi május havi kiadott 2. számában „Szakadék”, „Nagy Lajos: Kiskunhalom”, „Irányított irodalmi tervgazdálkodás” és „Az épülő szocializmus kultúrája” felirat alatt négy hírlapi közlemény jelent meg.

I. A „Szakadék” című közlemény tárgya két kép a szilveszter estéről. Egyik a jegyzőknél történik, ahol nagy vendégsereg jó hangulatban tölti az estét és az egész a jólét benyomását kelti, a másik kép a Vági nevű szegény paraszt munkásházánál van felvéve, ahol a napszámban volt fiú éhesen tér haza és nem kap más ennivalót, mint kukorica pogácsát, mert gazdája nem adott neki vacsorát.

A jegyzőék mulatsága közben a csendőrök a mulatságban levő rendőrparancsnok elé állítanak egy öreg parasztembert kukoricalopás címén. A hozzá intézett kérdések után az öreg parasztembert, akinek neve Vági, lakására viszik, ahol a csendőrök házkutatást tartanak, s ahol kihallgatás közben a fiú apja védelmére kel s eközben a csendőrök leszúrják.

A „Nagy Lajos: Kiskunhalom” feliratú közlemény a most jelzett munkának a bírálata. A közlemény szerint a munka a mai magyar falut nem valóban festi. A közlemény szerint hiányzik a mű leírásából a szegény paraszt tömeg, mely kenyértelenül, állati sorsban vegetálja át az év jó részét. Hiányzik a zsirosparaszt, amelyet ellenforradalmi szervezetekbe tömörít az államhatalom. Hiányzik a falusi intelligencia, amely idegenül él az őt környező világban és hiányzik a robbanó feszültség és az ideges nyugtalanság, amelyet a nyomor növekedése és a szegény paraszt tömegek szervezkedése okoz.

Mindkét közleményben a munkásosztály szembe van állítva a többi, nevezetesen a munkaadó, a polgári osztállyal, s helyzete úgy van feltüntetve, s oly kedvezőtlen színben van leírva, mely alkalmas bennük a többi társadalmi osztályok ellen a gyűlölet felkeltésére. Azonkívül a „Szakadék” című közlemény a m. kir. csendőrségnek eljárását oly meg nem engedett módon és keretben tünteti fel, amely alkalmas vele szemben a gyűlölet kiváltására.

Az „Irányított irodalmi tervgazdálkodás” feliratú közlemény az irodalmi és művészeti tanács felállítására vonatkozó törvénnyel szemben foglal állást. Ezt a törvényt úgy állítja be, mint a magyarországi kultúrfasizmus első támadását, a munkás kultúrservezetek ellen. A törvény szerint ügyelni kell, nehogy olyan művek kerüljenek a külföld elé, amelyek irodalmi érté-

kük mellett közállapotainkat kedvezőtlen színben tüntetik fel. Ezzel kapcsolatban a közlemény szerint indexre, különösen súlyos esetekben máglyára jut a régi és az új magyar irodalom nagyobb és értékeesebb fele. A szabad és becsületes gondolat csak a cenzorok tudatlanságán át érvényesülhet. A magyar tervirodalom iránya tehát vagy műkedvelősi játék, vagy fasiszta célok kikényszerített kiszolgálása.

Ez a közlemény tehát azt tartalmazza, hogy a törvény korlátozza, sőt egyenesen kizárja az írói szabadságot.

„Az épülő szocializmus kultúrája” feliratú közlemény a Szovjetunió kultúrájáról ír, nemzetközinek jelzi ezt a szocialista kultúrát, melynek hatalmas fejlődést a néptömegek által teremtett irodalom ad. Összehasonlítást tesz a korábbi és az új kultúra közt, s kiemeli, hogy ez az új kultúra a munkáért és a jóléért folytat harcot. A versengés a proletár és más írók között olyan irodalmat fog létesíteni, amely jelenleg sehol a világon nincs, mert ez nem poshadó mocsarat, hanem eleven állandó életet fest. Ez a kultúra — folytatja a közlemény — Marxista kultúra, a Marxista rendszer alapján épült, amelyet az idő foga még ki nem kezdett. Marx materialista dialektikája, az az Ariadne fonál, amely kivezeti a labirintusból az emberi gondolkodást. Tíz év múltán olyan tudományos virágzás indult meg a Szovjetunióban, amely lehetővé teszi, hogy technikai téren az egész világot felülmulják. Minden lépés a tömegek anyagi helyzetének javulását jelenti, nincs más kultúra csak kollektív és a legszélesebb tömegeket is bevonják a kollektív alkotásba.

Ez a közlemény a szovjet állapotok kimagasló fejlődésének s bevált módszerének a propagálása, amely a polgári társadalom átalakítását erőszakos módon célozza.

Mind a négy közlemény ennél fogva kimeríti az indítványi részben minősített cselekményeknek az ismérveit.

Darvas József beismerte, hogy a „Szakadék” és „Nagy Lajos Kiskunhalom” feliratú közleményeket ő írta és tette közzé, azokért, tehát az 1914. évi XIV. t. c. 33 §-a értelmében, mint szerző, sajtójogi felelősséggel tartozik.

Epresi Kovács Kálmán beismerte, hogy az eljárást képező sajtótermékek ő a kiadója. Előadta, hogy az „Irányított irodalmi terveződés” című közlemény szerzőjét nem ismeri, Bíró Pál nevű aláírt egyént nem ismeri s ilyen személynek a létezése a nyomozás során nem volt megállapítható, s így sajtójogilag felelősségre vonható szerző nincs. Kovács Kálmán tehát az 1914. évi XIV. t. c. 34. §-a értelmében, mint kiadó, sajtójogilag felelős.

Müller Lajos beismerte, hogy „Az épülő szocializmus kultúrája” feliratú közleményt a „Neue Blaetter” című, Prágában megjelenő német nyelvű folyóirathoz ő vette át és magyarra fordította ő tette közzé. Müller Lajos tehát ezért a közleményért az 1914. évi XIV. t. c. 37. §-ának második bekezdése értelmében, mint átvevő szerző tartozik felelősséggel.

A vád tárgyává tett izgatás büntettnek volt minősítendő, figyelemmel az 1922. évi XVII. t. c. 6. §-ában foglalt rendelkezésekre.

Mindezeknél fogva a vádemelés indokolt, és törvényes alappal bír.

Az illetékességet a Bp. 562. §-a állapítja meg.

A hatáskört a 6898/1919. M. E. számú rendelet és az 1921. évi III. t. c. 12. §-a szabályozza.

Budapest, 1934 évi május hó 30. napján.

Baróthy Pál s. k. kir. főügyész.

a budapesti kir. ügyészség elnöke.

A vádiratban idézett paragrafusok közül figyelemre méltó az 1921. évi LXIII. t. c. 19. §-a, melynek lényege az, hogy 1934-ben az ellenforradalmi Magyarországon „A háború esetére szolgáló kivételes intézkedések” hatályban tartásával ítélték.

A törvényszék 1934. június 28-án tárgyalta az ügyet dr. Schabl Ernő tanácselnök vezetésével. A védők dr. Domokos József és dr. Szana Antal ügyvédek voltak.

A tárgyaláson a vádlottak a következőképpen nyilatkoztak. Darvas József: „A vádat megértettem, bűnösnek nem érzem magam . . . Én ezekkel (az inkriminált közleményekkel) izgatni nem akartam s meggyőződésem szerint izgatást nem tartalmaz. A Szakadék-ban szereplő szegény paraszt az apám és a bátyám, az abban leírt esemény velők megtörtént. Céлом az volt, hogy megmutassam, milyen a szegény paraszt sorsa. Ilyen események valóban történnek. — A Nagy Lajos Kiskunhalomjáról írt bírálat az én egyéni véleményem.”

Kovács Kálmán: „A vádat megértettem, bűnösnek nem érzem magam . . . A vádbeli cikk szerzőjét annak idején nem ismertem, most azonban jelentkezett a szerző, Havas Géza. Én tehát őt szerzőként, mint aki a cikkért felelős, megnevezem . . .”

Müller Lajos: „A vádat megértettem, bűnös nem vagyok. Az épülő szocializmus kultúrája című cikket én fordítottam, én tettem közzé, ezért a sajtójogi felelősséget vállalom . . . Nem akartam a cikkel izgatni, hanem azért vettem át, mert jó képet adott az oroszországi kultúrviszonyokról, ilyen cikk nálunk még nem jelent meg, s szükségesnek tartottam, hogy a

magyar közönség ismerje a kultúráját annak az országnak, mellyel kereskedelmi kapcsolatba léptünk. Meggyőződésed szerint a cikk izgatást nem tartalmaz.”

A bíróság a vád és védelem meghallgatása után meghozta ítéletét, melyben egyedül Darvas Józsefet találta bűnösnek, s ezért őt „az 1912: LXIII. t. c. 19: az 1921: III. t. c. 6. §. 1. bek. és 9. §-a alapján a Btk. 96. és 99. §. felhívásával a Btk. 92. §. alkalmazásával kettő (2) hónapi fogházra, mint főbüntetésre, ezenfelül három (3) évi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen felfüggesztésére mint mellékbüntetésre” ítélte. Kovács Kálmánt és Müller Lajos bűncselekmény hiányában felmentette. Az ügyész a felmentések ellen és az ítélet súlyosbitásáért, Darvas József pedig enyhítésért fellebbezett.

A fellebbviteli bíróság 1935. április 25-én tárgyalta az ügyet. A tárgyaláson Darvas József és Müller Lajos védői, valamint Müller Lajos jelentek meg. Az e tárgyaláson hozott ítélet nincs meg a bírósági anyagban. Müller Lajos elmondása szerint itt őt is elítélték három hónap fogházra. Ebben az ítéletben tükröződik a kormány politikájának változása, mely a Szovjetunióval megkezdett kapcsolatokat felszámolta, és ugyanakkor egyre szorosabbra fűzte a fasiszta államokkal való szövetségét.

Darvas József büntetésében lényeges változást nem eredményezett ez a tárgyalás.

A perben a végső szót a Kúria mondta ki — 1936. március 18-án. A Törekvő-tanács itt már csak Darvas József ítéletével foglalkozott. Az első vádpontban — „az 1935. december 24-én kiadott legmagasabb kegyelmi elhatározás” alapján — a bűnvádi eljárást megszüntette. A csendőrség elleni izgatás büntette miatt pedig kétszáz pengő pénzbüntetésre ítélte.

Ezzel ért véget a Szabad Írás sajtópere.

Ez a per része volt annak a hajszának, amely — a nyílt fasizmus felé orientálódó kormány részéről — a munkásmozgalom legalitása és minden baloldali megnyilatkozás ellen folyt. A vádpontokat elemezve meg lehet állapítani, hogy — a Darvas József ellen emelt vádakot kivéve — mondva csináltak. Az *Irányított irodalmi tevénytárgyalás* című cikk bátorhangú, de semmivel sem „lázítóbb”, mint a szociáldemokrata képviselőnek a képviselőházban elhangzott bírálata a törvényjavaslatról.³ Az *Épülő szocializmus kultúrája* című cikk hangja még kevésbé izgatott a törvényes rend ellen, mint az előbbi cikké, amint azt az elsőfokú bíróság is kénytelen volt megállapítani.

Az ügyészség célja azonban — a kormányzat intenciói alapján — az volt, hogy a lapot tegye főnkre, s ehhez nem lett volna elegendő csak egy szerző vád alá helyezése.

A magyar ellenforradalmi korszak irodalmi sajtópereinek ismertetésekor mindig szembe-tűnik — mint most, a Szabad Írás perében is — a törvényben lefektetett büntetőszankciók súlyossága és a hozott ítéletek „enyhesége” közti ellentmondás. A demokratikus köntösbe burkolt magyar fasiszta állam jogrendjének kritikai elemzése lesz hivatva ennek teljes magyarázatát adni.

A tények azt mutatják, hogy az állam erőszak szervei nem túrték és nem engedték meg a magyar társadalmi valóság megmutatását; törvénnyel vagy saját törvényeik semmibe-vételével torolták meg a forradalmi vagy éppen csak polgári radikális politikai, valamint sajtó-megnyilatkozásokat. A politikai porondon csak lojális ellenzékét túrték meg, s a forradalmi vagy csak haladó programmal fellépő pártokat, szervezeteket vagy a törvény erejével (mint a Márciusi Frontot), vagy brutális terrorral (mint a Magyar Szocialista Munkáspártot) hallgattatták el, semmisítették meg. A „lázító” újságcikkek íróit évekre börtönbe zárták.

Az irodalmi folyóiratok, irodalmi alkotások részéről sem túrték meg még a polgári demokratikus hangot sem; nagyon kevés haladó gondolkodású magyar író található az ellenforradalmi korszakban, akit az ügyészség ne állított volna bíróság elé izgatás vagy éppen a keresztény erkölcs elleni — sajtó útján elkövetett — vétség címén.

Az ellenforradalmi rend kivételes hatalomról szóló törvénye — amelyeket a sajtóperekben is alkalmaztak — „bűnben fogant” törvény volt, amint azt Domonkos József két könyvében dokumentálva bemutatja.⁴ A dolgozó tömegektől való félelem készítette az uralkodó osztályokat arra, hogy béke idején is fenntartsák a háborús kivételes állapotok törvényeit; s amikor szükségét látták — mint Sallai Imre és Fürst Sándor perében — közönséges gyilkosságra használták fel — a forradalmi mozgalmak megfélemlítése céljából.

Az irodalmi sajtóperekben a bíróságok — érezve és tudva a törvény alkalmazásának abszurd voltát — majd minden esetben alkalmazták a Btk. 92. §-át, mely a törvényben megállapított legkisebb mértéknél is enyhébb ítélet adására adott lehetőséget. Ezen „enyhe” ítéleteknél számba kell venni azt, hogy legtöbb esetben olyan cselekmények miatt szabtak ki büntetéseket, amelyek csak egy fasiszta rendszerben számítottak büntettnek — a polgári demokráciákban már nem.

³ Az Országgyűlés képviselőházának Naplója. Huszadik kötet. Athenaeum Bp. 1934. 514–517.

⁴ Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy-uralom alatt. (Hozzászólás a Sallai–Fürst-ügy-höz). Bp. 1946. — „... emlékezz, proletár!” Sallai Imre és Fürst Sándor pere. Bp. 1962.

Másik oldala e problémának az, hogy az ellenforradalmi államapparátus erőszak-szerveinek tevékenységében egy bizonyos munkamegosztás érvényesült — a módszerek tekintetében. A rendőrségi és nyomozó szervek brutalitása, kíméletlensége közismert. A Szabad Írás perében például E. Kovács Kálmánt a rendőrség öt évre kitiltotta Budapestről, és Oros-házán mindennap jelentkeznie kellett a rendőrségen. Hasonló törvénysértő módon tartották egy hónapig a toloncházban Darvas Józsefet ez ügy kapcsán.⁵

Az ügyészség eljárásában is — más eszközökkel — érvényesült az elrettentés, a megfélemlítés. Vádirataikban elrugaszkodtak a valóságtól, felnagyították a kisebb vétségeket. Író embereknél ezzel el akarták érni az öncenzúra kialakulását; hogy a „vétkes” gondolatokat már eleve megöljék önmagukban.

A bírói szervek eljárását — minél magasabb fokú bíróságról volt szó, annál nagyobb mértékben — az irodalmi sajtóperekben a törvényes formák szigorú betartása és az ítéletekben bizonyos fokú liberalizmus jellemezte. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy irodalomról volt szó, amely széles rétegek figyelmét keltette fel, s elsősorban azokét a „középosztályokét”, amelyekre mint társadalmi bázisra számított a rendszer. Ezek előtt bizonyítani kellett a „sajtószabadságot”. Tudták azt is, hogy akiket igazából forradalmasítanak a „lázító” írások, azok nem nagy számban jutnak hozzá ezekhez az írásokhoz. Másrészt egy író bíróság elé állításának nemzetközi visszhangja is szokott lenni, s a demokratikus nyugati közvélemény s kormányai jóindulatát is szerették volna megnyerni a magyar kormányok.

Van — szerintem — az ítéletekben megnyilatkozó liberalizmusnak a magyar jogalkalmazás, illetve bíróság — mint felépítmény — belső fejlődéstörvényéből eredő oka is. Az ellenforradalmi rendszer 25 éve alatt sem volt képes összes intézményeit, azok szellemét a saját képmására átformálni. A bíróságok esetében ez azt jelentette, hogy a magyar bíróságnak tradíciói voltak a sajtó, illetve irodalmi szabadság értelmezése és kezelése tekintetében. Ezek a tradíciók pedig a századforduló liberalizmusában gyökereztek, s hatottak az ellenforradalmi korszak jogalkalmazásában.

Mindezek a tényezők azonban nem gátolták az ellenforradalmi államapparátust abban, hogy elhallgattassa a forradalmi hangú folyóiratokat s azok íróit, arra kényszerítve őket — akik nem voltak hajlandóak a terrorba beletörődni —, hogy új utakat, módokat keressenek mondanivalóik terjesztéséhez.

⁵ Erről ír DARVAS JÓZSEF: Tiszántúl. Előszó és pótlás. Bp. 1957.

ZOLNAI BÉLA: NYELV ÉS HANGULAT

Bp. 1964. Gondolat K. 298 l.

Az utolsó két évtized folyamán nagymértékben átalakult irodalomtudomány egyik középponti kérdése világszerte „a nyelvi mű”, W. Kayser szavával élve, a sprachliches Kunstwerk problémája lett. Fölkutatni precízen azokat a nyelvi elemeket, nyelvhasználati formulákat, melyek segítségével a mű művé emelkedik, melyek segítségével létrejön a mű esztétikai, etikai, szociális energiákat kisugárzó erőtere, melyek hozzákötik a művet valamely stílustörékvéshez, s melyek egyben, egyedként, ki is emelik abból — ez a feladat sarkallja a kutatók tekintélyes hányadát s köztük éppen a legjava erőket. Az elemzésnek mint tudományos, mint kritikusi-irodalomtörténeti műformának széles körű térhódítása szorosan összefügg e törekvással. Az irodalomtudomány tudomány óhajta lenni, s ehhez az elemzésben egzakta nyelvi-stilisztikai kategóriákra, fogalomkincsre, világosan tisztázott funkció-meghatározásokra van szüksége. A marxista irodalomtudomány, persze magában ezt, csupán csak ezt még nem tekintheti elegendőnek a helyes elemzéshez, mint ahogy némely nyugati irányok már magában ezt is elegendőnek tekintik; de elengedhetetlennek kell a marxizmusnak is tekintenie. Különben az elemzés széplelkű humanizáló árgongassá, vagy zsurnaliszta „progresszív” patetizálássá silányul.

Az irodalomtudomány és nyelvtudomány új egymásra találása van folyamatban, más jellegű s lényegű, természetesen, mint volt száz-százötven esztendeje, az indogermanisztika első fénykorában és mámorában, de nem kisebb intenzitású. A folyamat természetesen nem egészen új. Voltaképpen a szimbolizmusnak a közizlésbe való felszívódása, a szimbolista költészet általánossá, elfogadottá válása indította meg. A századforduló és századelő erőfeszítései azonban nagyrészt még csak a hagyományos s a pozitivisták korszak által szentesített és megmerevített poétikák, stilisztikák tételeinek cáfolására koncentrálták tüzüket. A mai törekvések közvetlen előzményeit a húszas-harmincas évek elején találjuk meg, az orosz formalistáknál, a cseh

strukturalistáknál, a Vossler-iskolában s rokonaiknál; az angol—amerikai kritika és irodalomtörténetírás egyik leghatékonyabb ihletőjének, T. S. Eliot fegyvertársának és ellenlábásának, A. Richardsnak 1936-os tanulmánya mindenesetre már címében is reveláló e törekvésekre: *The Meaning of Meaning: a Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism*.

A hazai kutatás kétségtelenül több fázissal elmaradt e folyamattól. A két háború között nyelvészetünk nagyobb része megragadt a H. Paul-féle új-grammatikus iskola felfogásánál, s irodalom és nyelvtudomány a pozitívizmus által teremtett izoláltságban élt e korszakban egymás mellett. S a második világháború után a rosszul értelmezett szemléleti védelem légköre is kevésbé volt alkalmas azoknak a valódi eredményeknek tudomásul vételére, s termékenyítő, marxista módon való megszürése és adoptálására, amelyek a virágzó irodalom- s nyelvtudománnyal rendelkező országokban időközben létrejöttek. Ma e fáziskülönbség következményeit mindnyájan érezzük s mi sem jellemzőbb, mint hogy a modern lírának jó néhány alapvetően fontos stílusfiguráját, mondjuk pl. az önmegszólitást (Tudod, hogy nincs bocsánat, Csak posta voltál, Most már elég, ne szépítgesd, te, gyáva stb.) nemrég megjelent stílusbibliográfiáinknak akárcsak a regiszterében is hiába keressük. A szerkesztőknek nem állt rendelkezésükre ezeket tárgyaló hazai tanulmány, mint ahogy nem állt pl. az időlélmény és állítmány, ill. igeragozás összefüggéseit boncoló sem, holott sok szó esik erről is a modern irodalomtudományban, s E. Staiger vagy W. Kayser pl. igen kitűnő tanulmányokat s tanulmányrészleteket nyújt e téren. A mondott bibliográfia mindenesetre a modern irodalom egyéb alapvető stíluskérdéseire is, jobb híján, minduntalan a tiszteletre méltó Zlinszky Aladár ma már valamit is alig megvilágító definícióit kénytelen citálni.

Azok között a tudósok között, kik lépést igyekeztek tartani a külföldi stílus kutatás említett fejlődésével, akik az irodalom- és

nyelvtudomány újszerű kapcsolatán munkálkodtak, s méghozzá eredményesen, elsőik között kell említeni Zolnai Béla nevét. Néhány esztendővel ezelőtt közrebocsátott könyve, a *Nyelv és stílus* azokat az elveket rögzítette, melyeket tudósi pályautján magáévá tett, illetőleg kialakított magának. Most megjelent kötete, a *Nyelv és hangulat* gyakorlatibb jellegű; az előző munka egyetemisége elvrendszerében mutatkozott, ez viszont tematikájában homogénebb. Ott a legkülönbébb nyelvészeti, stílustudományi kérdéseket boncolta a szerző, itt a nyelv akusztikai kérdéseinek esztétikai sajátságai, vonatkozásai vétetnek számba. Leíróbb jellegű ez a kötet, mint volt az előző, s mindenekelőtt az irodalomtanítás középfokán nyújt igen hasznos eligazításokat, indításokat és példatárakat.

Szellemes, elegáns előadásokban kerül sorra a vers és a zene kérdése, a névhangulat, a refrén, az alliteráció, a numerus, a hangfestés, az enjambement, a gemináció, a reduplikáció problémája s még jó néhány társuké. S e hagyományosabb kérdések mellé oly modernebbeket, maiabbakat is fölvetett a szerző, amelyeknek megtárgyalását világszerte csak ma végzi el a stílustudomány; pl. a nyelvtisztítka, a fiktív szavak, a szilencium és hangosság kérdését s más jelenségeket. Míg előző kötetében példatárát elsősorban a XIX. századi költők s a Nyugat nemzedékbeliek szolgáltatták, most nemcsak József Attila költészetéig és koráig, hanem a mai korig s az élő költészetig nyúl el, s méghozzá igen gyakran — bizonyító, illusztráló idézetekért, műveért. S ez használhatóságát éppúgy emeli, mint tárgyköri modernülése is.

A kötet felfogása, módszere, kérdés megközelítés tekintetében a stílustudomány

főnt érintett újabb fejlődése említett két fázisának határán áll. A századelő megújuló stílustudománya megtagadta a régi stilisztika értelmezéseit s újakat adott, de felépítésében, problémavilágában, főképp pedig leltárszerűségében, leltár jellegében jórészt megmaradt annak örökségénél. Az, ami a húszas évekkel kezdődött, s ami ma virágjában áll, kevésbé leltározó, leíró s részletboncoló a századelőnél; a stilisztikai fogalmakat nem annyira ráviszi, alkalmazza a művekre, mint inkább belőlük bontakoztatja ki. A századelő stílustudománya is kissé még a klasszikus explication de texte vonzáskörében mozgott, míg a mai inkább explication d'oeuvre-nek nevezhetnénk. Ahogy egy kiváló német értelmező mondotta, minden műnek megteremtí az a törekvés a maga saját, konkrét, reális, egyedi stilisztikáját. Világos azonban, hogy az ilyen egyedi műből kibontakoztatott „konkrét” stilisztikák létrejöttének kétségkívül előfeltétele az „elvont”, „általános” stilisztikai „fogalom-leltárak” megléte, megteremtése. Lehetnek tehát Zolnai könyvének olvasói között bizonyára olyanok, akik a mai stíluskutatás világszintjéhez képest e munkát már megkésített műnek tekintik; olyanok azonban alig, akik idejét múltnak, szükségtelennek vagy kevésbé hasznosnak ítélik. Ma is meglevő időszerűsége, szükséges és hasznos volta akkor válik mindenesetre különösen világossá, ha meggondoljuk, hogy nálunk jórészt a századelő említett ártékelő stílustudományi munkássága is elmaradt. E tény, e meggondolás jegyében, Zolnai mostani kötete, reméljük, nemcsak az irodalomoktatásnak, hanem az újrarendülő s a világszint felé törekvő stíluskutatásnak is nyújthat még jelentős segítséget.

Németh G. Béla

TOMPA MIHÁLY LEVELEZÉSE

1—2. köt. 1.: 1839—1862; 2.: 1863—1868. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Bisztray Gyula. Bp. 1964. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 499; 601. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 6—7.)

A XIX. század második harmadának irodalomkutatói szemében igen örvendetes jelenség, ami a kritikai és a forráskiadások terén újabbán észlelhető: lehetőségeinkhez mérten gyors ütemben jelennek meg e korszak nagy íróinak művei kritikai igényű kiadásokban, s ezzel egy évtizednyi idő alatt emberöltők mulasztásai pótlódnak. Nem kétséges, hogy e kiadások nélkül az utóbbi évek néhány igen jelentős monográfiája, részlettanulmányoknak pedig egész sora nem is születhetett volna meg, és nem kétséges az sem, hogy ezek után teljes joggal számítha-

tunk még nagyobb eredményekre: új Arany-, Jókai-, Erdélyi-, Gyulai- és Vajda-monográfiákra.

Ha csupán az írói levelezések kiadása terén tapasztalható változásokra vetünk egy pillantást, még kedvezőbbnek ítéljük a jelen helyzetet. Hiszen egy 20—30 évvel ezelőtt működő irodalomtörténész Petőfi és Arany levelezésének hiányos kötetain kívül más, használható gyűjteményes kiadásra alig támaszkodhatott. Ma már: Petőfi levelezésének kritikai kiadása után rövidesen megjelennek a Vörösmarty- és Arany-, de készülnek a

Jókai- s a Vajda-levelezés kötetei is. Még ebben az évben Eötvös-levelek jelennek meg az Irodalomtörténeti Füzetek-sorozatban. A Fontesben Erdélyi és Gyulai levelezése látott napvilágot az utóbbi években, s előkészületek folynak Bajza és Toldy rendkívül érdekes ifjúkori levelezésének kiadására is. (Vajon mikor történik valami az oly fontos Kemény-levelezés ügyében?)

E sorba illeszkedik bele a most megjelent Tompa-levelezés két vastok köteté. Az örömben, hogy végre napvilágot látott, a kötetek tanulmányozása s forrásmunkaként való használata közben lassan üröm is vegyül, s bizonyos, egyre növekvő elégedetlenség tölti el az embert. Eme elégedetlenségnek, részben hiányérzetnek fő oka pedig — előre bocsátjuk — a mű belső egyenetlensége, a színvonalbeli különbség, már-már feszültség a szövegközlés és a jegyzetek minősége között. Amíg ugyanis pl. a Gyulai-kiadványt az jellemzi, hogy benne forrásszöveg és kísérő magyarázat egyaránt egyenletesen magas tudományos színvonalú, emitt, noha a levélszövegek igen megbízhatóak, pontosak, sőt: az anyag közlése módszertanilag — mint majd látni fogjuk — még jobb is, a jegyzetapparátus azonban, mind metodikáját, mind tartalmát tekintve, erősen kifogásolható.

Az első elismerő szavak a *vállalkozásé*. Hatalmas anyagot, kb. 1300 levélszöveget gyűjtött össze Bisztray Gyula. Sok új, eddig ismeretlen Tompa-levelet közöl. A levelek túlnyomó része Tompától származik, Tompa a hozzáírtak közül csak Aranyéit, néhány Pákh-, Lévy-, Szemere-levelet őrzött meg, Petőfiét tudvalevőleg 1848-ban, összetűzésükkor elégette. A levelezés — különösen az Arany—Tompa levelezés kimaradása miatt — aránylag kevesebbet nyújt költőnk irodalmi, esztétikai nézeteinek tisztázásához, annál többet ad egyénisége, betegsége, családi élete, papi tevékenysége megértéséhez. Gazdag körkép bontakozik ki belőle a kor irodalmi életéről. Tompa és barátai (Petőfi, Arany, Lévy, Pákh, Szemere Miklós, Kazinczy Gábor s mások) viszonya a levelezés elolvasása után tisztán áll előttünk: látjuk, kihez fűzte baráti köre tagjai közül igazi barátság és kihez csak formális. Sok adalék világítja meg műveinek keletkezéstörténetét, kiadásaik körülményeit, Tompa és a szerkesztők, illetve a kiadók kapcsolatát. Még a történések is meríthetnek adatokat a szövegekből: hiszen nem érdektelen (bár manapság eléggé elhanyagolt szempont), hogy egy vidéken élő, nyitott szemmel és füllel járó ember mit ír a kiegyezés előtti és alatti évek közhangulatáról, a birtokosság egyezkedő szándékáról, reményekről és csalódásokról.

A kötetekből, említettük, takarékosági megfontolásból — a Textológiai Bizottság határozata alapján — kimaradt az Arany—

Tompa levelezés. E levelek ugyanis hamarosan az Arany kritikai kiadásban fognak megjelenni.

Egyik újszerűsége a köteteknek, hogy levélként, a levelek egymásutánjában közlik a Tompához intézett szerkesztői üzeneteket. (Többek között az Aranyéit is, amelyek már megjelentek az Arany-sorozat XII. kötetében.) Kétségtelen, hogy levél és szerkesztői üzenet nem egyazon műfaj, s ha mégis közlünk levelezéskötetben ilyeneket, általában célszerűbb függelékben. Bisztray azonban felismerte, hogy ezek az üzenetek levél-értékűek, leveleket helyettesítettek, sokszor még megírásuk is levélszerű, Tompa maga is levélként fogadta őket. Nélkülük költőnk válaszlevelei nem lennének érthetőek, külön, függeléként való közlésük pedig a levelezés logikai-kronológiai folyamataiból ragadna ki egyes láncszemeket. Egy esetben azonban szerintünk túlzásba tévedt a sajtó alá rendező: a 946. számú dedikációt már valóban nem tartjuk idevalónak. A másik újszerűsége Bisztray anyagpublikálásának abban van, hogy az 55 (s e szám jóval nagyobb is lehetett volna), kevésbé érdekes volta miatt csak regeszta formájában közölt levelet nem elkülönítve, a kötet végén közli, mint az eddigi Fontes-kötetek, hanem — szintén ötletesen — beépítve a levelek időrendjébe. Helyeseljük Tompa Mihályné és Csizi János (Tompa fogadott leányának férje, a költő halála után hanvai pap) leveleinek függelékben való megjelentetését is, mert érdekes anyaguk harmonikusan egészíti ki, magyarázza Tompa 1860-as években írott leveleinek bizonyos hiányait, homályosabb pontjait. S külön meg kell említeni a 32 lapból álló, ügyesen összeállított fényképmellékletet: mivel pl. sok szó esik a levelekben a Tompa-művek egyes kiadásairól, e kiadások fedőlapjainak fényképmásolatai jól segítik az olvasó tájékozódását.

Bisztray *szövegközlése* kitűnő. Az olvasatok pontosak, megbízhatóak. Munkájának értékét emeli az a tény, hogy nehezebb dolga volt, mint az előző levelezés-kötetek szerkesztőinek. Amíg ugyanis a fiatal Tompa írása szépen olvasható, a 60-as években, betegsége elhatalmasodásával egyidejűleg s részben ebből következőleg is, sorai egyre kuszáltabbakká válnak, kibetűzésük komoly erőfeszítést igényel. Ügyelni kellett volna viszont Tompa rövidítéseinek kiegészítését illetően az egyöntetűsége: pl. a 213. levél végén az aláírás btod, a 216. levél végén b[arát]od, a 218. levél végén megint btod alak áll; vagy pl. a 893. levélben a H. és P. nevet jelölő kezdőbetűk nincsenek feloldva szögletes zárójelben, a 894. levélben viszont már a H. [Heckernast] forma szerepel.

Amennyire kitűnő szöveget adott közre Bisztray gyűjteményes kiadásával, annyira vitatható, ellenkezésünket kiváltó e

kötetek *jegyzetanyaga* — mint jeleztük: módszertanilag s tartalmilag egyaránt. Recenziókban főként a jegyzetapparátus problémáival kívánunk foglalkozni behatóbban, többféle megfontolásból. Az eddigi Fontes-kötetek bírálati szeríntünk túlságosan is általánosak voltak, részben a sorozat egészét, részben az Erdélyi- vagy Gyulai-levelezés tartalmi kérdéseit, megjelenésük jelentőségét boncolgatták, de aránytalanul kevés szó esett filológiai problémákról, elsősorban a jegyzetek minőségéről. Másfelől Bisztray állandóan hangsúlyozza, hogy kritikai igényű forráskiadványt bocsátott közzé. Ez a recenziót arra kócszta, hogy alaposabban tanulmányozza át a gyűjtemény minden sorát, és, a mércét magasabba emelve, végkicsengésében szigorú bírálatát érvekkel és adatokkal, lehetőleg a részletekbe menően igazolja. Végül: e kötetek olyan, részben új tartalmi és módszertani problémákat vetnek fel, melyeknek tüzetesebb vizsgálata esetleg a későbbi Fontes-kiadások szempontjából is tanulságos lehet.

A kritikai és forráskiadásoknak hosszú évek alatt kialakult egy jól bevált *jegyzetelési módszere*: a sajtó alá rendező minden szövegegységet önálló egésznek tekint, minden vonatkozást az adott levél jegyzete tisztáz, vagy próbál tisztázni. Egy-egy személy, probléma, adat az első előfordulási helynek megfelelő jegyzetben nyer megvilágítást, a későbbi előforduláskor utalás történik: hol található a részletes magyarázat. Ez a módszer olykor kissé nehézkes, de — természetesen, ha következetesen érvényesül s gondos munkával párosul — jól használható a kötet. A tájékozódást egyébként a névmutató is könnyíti. Bisztray — a levelezést inkább mint egyetlen egészet nézve — más módszert alkalmaz: a levelek után általában rövid jegyzetek állnak, vagy éppenséggel semmi, ellenben a gyűjtemény végén egy *Jegyzetszótár és névmutató* van, amely a levelezésben felbukkanó személyekre, ezeknek Tompához való viszonyára, földrajzi fogalmakra, újságokra nézve ad magyarázatokat. E módszerbeli újítás önmagában nem lenne kifogásolható, de csak akkor, ha a jegyzetszótár tartalmazná az illető emberről, fogalomról az általános tudnivalókat, a részleteket, az adott előfordulás viszonyait pedig a levelek utáni jegyzetek magyaráznák. Ám semmiféle jegyzetszótár nem pótolhatja a leveleket követő jegyzeteket: ti. egy személy, fogalom a levelek tömegében annyiféle körülmények között, oly sok vonatkozásban szerepel, hogy mindezekre kielégítő magyarázatot adni egy címszó alatt egyszerűen lehetetlenség. A szóban forgó köteteknél az egyébként jól elkészített jegyzetszótár az első pillantásra egy alapos, teljességre törekvő jegyzetapparátus illúzióját kelti, a tüzetesebb tanulmányozás során

azonban az a gondolatunk támad, hogy egyben az egyes levéljegyzetek feltűnő hiányosságainak leleplezésére is szolgál.

Magát az alapvető módszertani elképzelést illetően is bizonyos következetlenség jellemzi Bisztray munkáját. A levelekben szereplő személyek nagyobb hányadát nézve csak a jegyzetszótár közli a szükséges tudnivalókat. Sok esetben azonban az egyes levelek jegyzetei között találjuk a személyi adatokat, a jegyzetszótár megfelelő helyén pedig csak a név és az indexszám van. (Mellesleg, éppen ezek a legjobban jegyzeteltek!). Pl.: Miskolczi Pál (25. levél, j.: I. 411–412.), Besze János, Móga János (81. levél, j.: I. 420.), Révész Imre (294. levél, j.: I. 438.), Madarász József (901. levél, j.: II. 397.), Rónay Jácint, Fogarasi János (1133. levél, j.: II. 413.). Az sem ritka viszont, hogy egyes személynevek után — pl.: Kovács Gábor (26. levél, j.: I. 412.), Sükei Károly (131. levél, j.: I. 424.), Miletits Szvetozár (901. levél, j.: II. 397.) — mindkét helyen: a levéljegyzetekben, illetve a jegyzetszótárban is van magyarázó szöveg.

Néhány kifejezetten *metodikai* hibát is szóvá kell tennünk, hisz általánosan elfogadott filológiai szabályok megsértéséről van szó. Gyakran előfordul, hogy Bisztray bizonyos magyarázó szövegeket, bibliográfiai adatokat nem az első előfordulási helynek megfelelő jegyzetben közöl, hanem ötletszerűen, valamelyik későbbi előforduláskor. Pl.: a 787. levélben említett Vadnay-cikkről a 793. levélhez tartozó jegyzet (II. 390.) közli a bibliográfiai adatokat. 71. levél (j.: I. 418.): Kiss Áron versének sorsáról nem itt, hanem a 64. levél, az első előfordulási hely jegyzetében kellett volna beszélni. A 925. levélben szó van Tompának a Vasárnapi Újságban megjelent szonettjeiről — a címetek s a lelőhelyet mégis a 934. levél jegyzetében (II. 399.) találjuk meg. Az 1160. levél bizonyos vonatkozásait az 1182, ill. az 1191. levél jegyzetei (II. 416–8.) magyarázzák. Az sem ritka, hogy fontos könyvészeti hivatkozások helyett csak úgy odaveti a sajtó alá rendező: Lévay Tompa-kiadásának jegyzeteiben felsorolja ezt vagy azt, (pl. 24. levél, j.: I. 411.). Egy bizonyos vonatkozás gyakori ismétlődése esetén olykor minden előfordulási hely jegyzetében megismétli a magyarázatot: pl. a 787. levélről a 806-ig állandóan szó van Vadnay Új Korszak-beli cikkéről; e levelek megfelelő jegyzeteiben (II. 389–390.) többször elmondja ugyanazt a magyarázatot, egyszerű utalások helyett. Vagy: az 1152–55. levelek jegyzeteiben (II. 414–5.) miért kell a Böszörményiperről és Ráth Károly vádbeszédéről többször is felvilágosítást adni? A latin idézetek esetében mindig meg kellene jelölni a szerzőn kívül a lelőhelyet is: pl. a 909. levélben szereplő idézetről a jegyzetben ez áll (II. 397.):

„idézet Vergiliusból”, holott a szabályos forma (s mert Cicero-idezetről van szó!): Cic. Pis. 9. 21.; vagy: a 105. levél jegyzetében (I. 422.) a latin citátumról megint csak azt tudjuk meg, hogy Horatiustól való. De melyik művéből?

A jegyzetelési módszer bizonyos problematikusságai mellett azonban súlyosabbnak érezzük a *tartalmiakat*. A kötetek jegyzetapparátusát valami rossz értelemben vett, nem indokolható „nagyvonalúság” jellemzi, bizonyos „puritanizmus”: feltűnő „takarékoság” a magyarázék adatokkal. Kertelés nélkül szólva: mintha Bisztray ezúttal eleve lemondott volna a legnemesebb filológus-szenvedélyről — a minden adatot, körülményt kinyomozni, felderíteni akaró szándékról. Mással nem tudjuk magyarázni azt a ténytet, hogy a levelezésnek csupán egyharmada van megfelelő, gyakran kitűnő jegyzettel ellátva, a másik harmada nagyon hiányos jegyzetelésű, a fennmaradó harmad viszont egyáltalán nem kapott jegyzetet. Általában a Gyulai—Tomba, Erdélyi—Tomba levelezés a legjobban, a Szilágyi Sándor—Tomba, Szász Károly—Tomba, Pákh Albert—Tomba levelezés hiányosabban, a Szemere Miklós-, illetve a Lévai—Tomba levelezés anyaga pedig feltűnően hiányosan van jegyzetelve. Bisztraynak kétségkívül nehezebb dolga volt, mint a korábbi levelezés-kötetek sajtó alá rendezőinek: mert ne feledjük, Tomba leveleiben annyi, ma már szinte kinyomozhatatlan s nem is túlságosan érdekes vonatkozás van (pl. az egyházi ügyek, a Hanva-környéki családokkal kapcsolatos események stb.), amennyi egyetlen más eddig megjelent levélgyűjteményben sincs. De mi nem is az ilyen vonatkozások tisztázását kérjük számon, hanem a következőt kérdezzük: hogyan lehet az, hogy olyan terjedelmes levelek után is igen hiányos a jegyzet, melyekben tiz-tizenöt aránylag könnyen felderíthető tényre, Tomba-versek, egyes kritikák megjelenésére, a kor egyes politikai eseményeire történik utalás? E hiányoknak csak a felelőse is egy fűzetet tenne ki, ezért csak néhány példát hozunk. A 82. levél két lap terjedelmű, de jegyzete egy sornyi csupán (I. 420.); itt nem esik szó például Szemere Miklós katonáskodásáról, az érdekes Vörös-marty-adalékról, Tomba politikai cikkeiről, Emödy történetéről, stb. A 105. levél nyolc lapnyi: Pákh-s Erdélyi-vonatkozásai tisztázatlanok. A 111. levél néhány sor jegyzetet kapott, de nem tudjuk meg, melyek Tomba *Rém Elek* aláírású versei; hiányoznak az Életképekre, Pesti Röpivékre vonatkozó adatok; a Magyar Hírlap újdondása köztudomásilag Bulyovszky, a Pesti Naplóé Lévai volt; Erdélyi ismert bírálata Tomparól nincs megemlítve; általában Tomba és a Röpivé, illetve a Hölgyfutár viszonyáról itt magyarázatot

várnánk stb., stb. Azt pedig minden kommentár nélkül illesztjük ide, hogy pl. a 87, 91—93., 96—116., 123., 145—146., 171., 296., 320. stb. levelek, gazdag és jegyzetelhető anyaguk ellenére, egyáltalán nem kaptak levél utáni jegyzetet. Az innen hiányzó magyarázatok túlnyomó részét a jegyzetszótár sem tartalmazza.

A meglevő jegyzetanyagra korlátozva vizsgálódásainkat, szembetűnik néhány jellegzetesség. A Tompa személyére vonatkozó utalások, pl.: utazásainak leírása, műveinek kiadástörténete, stb., eléggé szűkszavúak. (Lásd: 16., 28., 29., 30., 54., 73. stb. levél.) E hiányokat a külön közölt rövid életrajz nem pótolja. Általában egy-egy levél genezisének, a keletkezés körülményeinek tisztázása szemmel láthatóan nem volt célja Bisztraynak. Gyakran előfordul, hogy egy-egy személyről azt tudjuk meg a jegyzetszótárból, hogy ki volt, de hogy hogyan került kapcsolatba Tompával, milyen volt viszonyuk egymáshoz, erre már nem mindig kapunk kielégítő magyarázatot. Pl. 21. levél (j.: I. 411.): nem elég tudnunk, ki volt Frankenburg — Tompával való kapcsolatára is kíváncsiak lennénk. 31. levél (j.: I. 413.): Szabó Károly szerepel ugyan a jegyzetszótárban, de a szövegben a Pesti Divatlapnál való segédszerkesztőködéséről van szó, erről kellene magyarázat. 41. levél (j.: I. 415.): Emödy Dániel és Tompa viszonya, megismerkedésük története érdekelné az olvasót — a jegyzetszótárból meg csak azt tudjuk meg, ki volt Emödy. E levelezés megjelenése elsődlegesen mégiscsak Tompa miatt fontos: nem annyira a benne szereplő egyes személyek életrajzi adatai az érdekesek, mint inkább a Tompához fűződő viszonyuk tisztázása, e kapcsolat adatai — mert csak így érthetők meg az egyes szövegegyeségek.

A jegyzetapparátus némely hiányossága az Arany—Tomba levelezés kimaradásával kapcsolatos. Bisztray munkáját kétségkívül megnehezítette, hogy ezt az anyagot a már kész kéziratból kellett kihagynia. Az alapszövegben való változtatás azonban feltételezett a jegyzetanyagon belül is bizonyos mérvű utólagos módosításokat. Ezeket vagy nem, vagy felemás módon végezte el a sajtó alá rendező. Általában az egyes levelek Arany-vonatkozásait nem jegyzetelte meg, lásd a 73., 111., 139., 153., 156. stb. levelet. Egy konkrét példa: az 566. levél jegyzete szerint (I. 461.) Szliácsról, illetve Balassa János professzorról nem kell magyarázat, ezekről már szó volt az előző levelekben. Pedig a kötetben eddig elő sem fordult e helység-, illetve személynév: ti. a korábbi Arany-levelekben szerepeltek, e levelek viszont kimaradtak. Ahol pedig a szövegekben Arany-, illetve Tompa-levélre történik utalás, nem ártott volna megadni az illető levélnek legalább a

keltezését. Máskor meg az ellenkező végletbe lendül a sajtó alá rendező: a I. 438—9. lapon levő levéljegyzetekben az Arany család 1855. évi, Tompáéknál töltött heteiről ötször elmondja ugyanazt, egyszerű utalások helyett.

A jegyzetapparátusnak, feltűnően hiányos volta mellett, egy másik, bár ritkábban tapasztalható jellemzője bizonyos felületesség. Nem olyasmire gondolunk, hogy egyik-másik levél már előbb megjelent valahol, mint ahogy a jegyzet feltűnteti: pl. a harmadik levél, mely a jegyzet szerint (I. 406.) 1940-ben jelent meg először Panka Károly művében, holott a Magyarország 1929. jún. 14-i száma már közölte. Inkább az egyes jegyzetek között, illetve a jegyzet s a jegyzetszótár megfelelő helye között levő ellentmondásokra, egy-egy levél olykor egyenesen érthetetlen kommentálására. Lássunk egy csokorra valót. A 14. levél jegyzetében (I. 410.) az áll, hogy a levélben említett személyek nem szerepelnek a névmagyarázatokban — pedig szerepelnek. Vagy a 379. levélben előfordul Szepessy Gusztáv neve, mely a levél jegyzete szerint (I. 445.) csak itt olvasható. A jegyzetszótár viszont (II. 586.) felsorolja a putnoki, majd debreceni gyógyszerész nevének többi előfordulási helyét is. A 111., 1850-ből származó levélben Tompa egy 1847-ben történt fontos eseményt idéz fel Szilágyi Sándornak: a Szépirodalmi Szemle megbírálta egyik, Bojtor János álnéven írott versét. Arról nem is szólva, hogy az egész históriáról sehol nem találunk magyarázatot a kötetben, a jegyzetszótár indexszáma szerint a Budapesti Hírlap egyik 1855-i rovatcíméről van szó. (II. 587.) Bisztray nem vette észrre, hogy Erdélyi Magyar Szépirodalmi Szemléjéről írt Tompa. A 187. levél jegyzete (I. 428.) a következő levélhez tartozik. A 215. levélben Tompa békejobbot nyújt Császárnak; a levél jegyzete szerint (I. 431.) nem tudjuk, mikor s miért zördült össze Tompa és Császár. S ez azért meglepő, mert valamivel előbből, a 198. levélből, illetve az ahhoz tartozó magyarázatból (I. 430.) pontosan kiderül, hogy a nézeteltérés oka: Császár a Pesti Napló 1851. évfolyamában cikket jelentetett meg Berecz-től, amelynek egyik, Tompáról szóló mondata rosszul esett a költőnek. Az 1041. levél jegyzete (II. 407.) sajátos: Bisztray szerint a levélben Tompa örmét fejezi ki Szász Károlynak egy Tompát melegen méltató cikke miatt. Erről azonban szó sincs a levélben, az egész probléma két levéllel később merül föl először. Az 1149. levél magyarázatában (II. 414.) olvashatjuk, hogy Tompáné Lévy közvetítésével megkérte Horváth Lajos miskolci képviselőt, hogy egy Szász Károlynak ajándékozandó ezüst billikomot tisztíttasson ki. Tompa csak akkor tudta meg a dolgot, amikor a billikom visszaérkezett Bécsből. E leírásban meg az a meglepő, hogy már a 1127.

és a következő levelekben Tompa többször is ír arról: rájött felesége szándékára; s ő maga ad Horváthnak pontos utasításokat a kérdéses tárggyal kapcsolatban. Az 1182., Vadnayhoz írott levélben szó van arról, hogy Tompa egy bizonyos hirdetést akar közzétenni a legolvasottabb napilapban. A jegyzet szerint (II. 416.) a „hirdetés szövegét nem ismerjük”; Bisztray azt is megemlíti, hogy a március 29-i (1190. sz.) levélben ismét szó lesz a hirdetésről. És íme: e levél jegyzetében (II. 417.) ott van az ismeretlen hirdetés teljes szövege! Végül: az 1289. levél magyarázata szerint (II. 423.) Gyulai Szépirodalmi Szemléje 1855-ben a Magyar Hírlapban jelent meg. E lap 1852-ben megszűnt, Gyulai Szemléje, amint a jegyzetszótár már helyesen írja a II. 544. lapon, a Budapesti Hírlapban látott napvilágot.

Külön kell foglalkoznunk a terjedelmes *Jegyzetszótárral*. Ha, meggyőződésünk szerint, nem is pótolja, nem pótolhatja az egyes levelek utáni jegyzetanyag hiányosságait, illetve el-elmaradását, önmagában véve igen jó összeállításnak tartjuk. Legsikerültebbek a Tompa és egyes barátainak, ismerőseinek viszonyát jellemző részek. Megnyugtató az olyan eléggé bonyolult kérdések tisztázása is, mint pl. Tompa sokat vitatott, sokféleképp értelmezett érzelmi kapcsolata Böszörményi Katalival. Néhány kritikai megjegyzésünk azonban a jegyzetszótárról is lenne. Úgy érezzük, egyik-másik névmagyarázatban, főképp bizonyos személyek munkásságának értékelő szándékú ismertetésekor Bisztray elveti a sulykot. A polihisztor Brassai Sámuelről túlzás azt állítani, hogy az „esztétika, a modern nyelvvidaktika, a botanika, matematika terén európai magaslatokon járt”, különösen ami az esztétikát illeti. (II. 528—9.) Bár úgy lett volna! Némi meglepetéssel olvastuk a Csernátorny Lajosról írottakat: „egyike volt a legkitűnőbb magyar hírlapíróknak”; „Kossuthnak bizalmas embere volt, az emigrációban is értékes tevékenységet fejtett ki.” Nem vitatjuk Csernátorny érdemeit a Márczius Tizenötödike c. lap körül. Valóban tehetséges újságíró volt, bár egyben ő a személyeskedő újságíró típus egyik korai magyar megtestesítője is, és hogy stílusa, modora kinek rokonszenves, kinek nem — izlés dolga. Emigrációbeli tevékenysége azonban már ténykérdés: hebehurgyasága s gyakran gerinctelensége többet értett az emigrációnak, mint használt. Ottani szerepét illetően még sok minden tisztázásra vár, de bizonyos, hogy pl. a Kossuth és Teleki közötti nézeteltérésekben szerepe volt Csernátornak is. Aztán meg hogyan vélekedjünk a kétéjjű sasos hivataltalapos lapnak, a Magyar Hírlapnak küldött álneves tudósításairól, melyekben az emigráció belső ügyeit teregette ki, mérhetetlenül ártva a taktikai harcok ügyének és segítve

Bécs amúgy is kitűnő tájékozódását az emigráció belső ellentéteit illetően. (II. 532.) Sükrei Károly tartalmilag sokrétűbb jegyzetet érdemelt volna; csak költő és műfordítóként volt nevezetes? Odakiváncsokra, hogy a kor bizonyos esztétikai kérdéseinek legvilágosabb megfogalmazását ő adta. A Szász Károly címző után túlzott elismeréssel ír Bisztray: „Sokoldalú költő és kitűnő műfordító”; „Pályázatai és pályadíjai fölött kortársai — Arany, Tompa, Jókai — gyakran évődtek.” A Szász család tagjainak feltűnően gyakori részesedése a nagyobb jutalmakból, pályadíjakból erősebb megfogalmazást igényelt volna.

Még egy-két apróbb tartalmi, módszertani megjegyzés, korrekció. A II. 517. lapon Abafi (Aigner Lajos) mindkét (Abafi Lajos, ill. Aigner Lajos) névalakban szerepel. A kevésebb tájékozott olvasó arra gondolhat, s ezt a tévedést a magyarázó szövegek eltérései, illetve a különböző indexszámok lehetővé is teszik, hogy két különböző személyről van szó. A II. 518—521. lapokon részletesen jellemzi az Arany—Tompa levelezést; mivel kimaradt ez az anyagrészt, kevesebb is elég lett volna. A Bach-korszak fogalmát egy tudományos kiadványban felesleges meghatározni, különösen így: „az 1850-es évek, a Habsburg-önkényuralom legreakciósbab korszaka 1849—1859.” (II. 523.) A II. 540. lapon „Ferenc: Orkán Ferenc”-névmagyarázat nyilvánvalóan Orbán Ferenc akart lenni. Az Igazmondó valóban Jókai hetenként megjelenő néplapja volt, de nem nevezhető A Hon „melléklapjának”. (II. 582.) Ugyane lapon szerepel a *Styr* név. Bisztray annyit ír róla, hogy „Erdélyi János német fordítója” volt. Tekintettel arra, hogy más levelezés-gyűjtemények is „ismeretlen személynek” tüntetik fel, hadd álljon itt egy-két mondat erről a derék német irodalmárról. Gottlieb Stiert Greguss tanította meg a magyar nyelvre 1845—46-ban, amikor mindketten a hallei egyetem hallgatói voltak. Stier később fordításaival,

német lapokba írott magyar irodalomtörténeti tárgyú cikkeivel jó szolgálatot tett irodalmunk külföldi megismertetése ügyének. Greguss az ő segítségével adta ki népdalfordításait: *Ungarische Volkslieder* (Leipzig 1846.). A legszebb megemlékezés is ő írta Gregussról: *Zur Erinnerung an August Greguss*. (UngRevue 1883. 733—754.) Stier ültette át német nyelvre az Erdélyi szerkesztette *Magyar népköltési gyűjteményt* is, *Ungarische Sagen und Märchen* címmel (Berlin 1850.). A 49. levélben előforduló Szatmáry név nem szerepel a jegyzetszótárban; a 162. levélben levő Borongó álnévet (itt: Lisznyai Kálmán), valamint a 903. levélben szereplő Tabitha bibliai nevet sem a jegyzet, sem a jegyzetszótár nem magyarázta. (Tabitha, Thabitha joppéi asszony volt, a város könyörületes leányaiból és özvegyeiből egyesületet szervezett a szegények s betegek megsegítésére. Tompa az Olajág 234—6. lapján példaként emlegeti a kegyes Tabithát.) Végül módszertani szempontból helytelen bizonyos utalások elmulasztása: pl. a Pesti Röpívek után (s másutt is) csak indexszámok állnak, holott utalni kellett volna, hogy e lapról a Szilágyi Sándor címszónál kapunk tájékoztatást.

A jegyzetek elemzett hibái most már nem tehetők jóvá. Végeredményképp az a legfontosabb, hogy egy eddig nehezen hozzáférhető, mai tudomásunk szerint teljes, szövegét tekintve hiteles Tompa-levelezés áll Bisztray munkája eredményeként a tudomány rendelkezésére. Megjelenése, reméljük, megtöri a Tompa-kutatásban néhány éve beállott csendet, s ha nem is monográfia, de legalább egy-két tanulmány erejéig ráirányítja a kor szakembereinek figyelmét költészetére, elsősorban az elégia-költő Tompára, valamint az 1850-es években íródott, a lélek vívódásait, hangulatait megejtő finomsággal, újszerűen kifejező lírai verseire.

Rigó László

GERGELY GERGELY: TOLNAI LAJOS PÁLYÁJA

Egy fejezet a magyar regény történetéből. Bp. 1964. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 454 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 15.)

E terjedelmes monográfia nemcsak Tolnai Lajos életművének bemutatását és értékelését tűzte ki célul, hanem az író fejlődésrajzát tágasabb keretbe helyezve, választ kívánt adni a magyar realista regényírás kialakulásának főbb problémáira is.

E kettős célkitűzés elismerésre méltó igényességre vall, a vállalkozás szükségességét pedig sok minden igazolja. Nem utolsósorban az, hogy Tolnai személye és írói értéke

körül az idők folyamán valóságos legenda képződött, amelyet a felszabadulást követő években az újrafelfedzők lelkesedése még csak nagyobbra növesztett. Eletpályájának tudományos fölmérése valóban nem késztett tovább. Ami viszont a magyar realista regény útjának megrajzolását illeti, bátran elmondhatjuk: egyike irodalomtörténetírásunk legfőbb vitatott, legizgalmasabb kérdésének, és a kutatók éppen itt, a kiegészítés utáni fej-

lödési szakaszban szeretnék megtalálni azokat az okokat, amelyek nyilvánvalóan akadályozták a magyar regényirodalom igazi kibontakozását.

Gergely mindjárt könyve bevezetőjében kijelenti, Tolnai „munkássága minden tekintetben értéket jelent” és azzal zárja pályájának áttekintését, hogy ő kora irodalmában a harmadik legszámottevőbb magyar regényíró és közvetlenül Jókai és Mikszáth mögött áll. Ami e két megállapítás között van, az lényegében nem más, mint egy hatalmasra duzzasztott apológia Tolnai írói értéke, emberi nagysága és irodalomtörténeti jelentősége védelmében.

Természetes, hogy a monográfia szerzője kiáll választott írója mellett, azért foglalkozik vele, mert jelentősnek tartja, becsüli és szereti. A baj azonban ott kezdődik, hogy Tolnait és műveit ügyetlenül, nem a legszerencsésebben védi meg. Tolnai alkotásait ugyanis egy sajátosan értelmezett, lényeges pontjaiban tisztázatlan realizmus-fogalommal méri, olyan mércével, amelyet főbb vonásaiban jórészt az ötvenes évek elején egy nagyon is korlátok közé szorított művészet-szemlélet látókörében állították föl. E monográfia legfőbb hibája, hogy ezek a merev, nemegyszer ellentmondásos szempontok szabják meg mondanivalójának irányát. Gergely könyve után már sokkal többet tudunk Tolnairól, mint eddig tudtunk, de a megvitatásra szánt kérdések jelentékeny részére megnyugtató válaszok helyett csak általánosságokat, közhelyeket, esetleg féligazságokat kapunk. Szempontjainak merevsége miatt a legérzékenyebb regényelemzése után sem leszünk okosabbak. Mit kezdjünk például az efféle megállapításokkal, mint amilyent *A báróné ténsasszony* elemzésénél találunk: „Realistának kell mondanunk Tolnai itt megmutatózó módszerét. Epikus keretbe foglalva s leírásokkal indítja el Tolnai regényét, de igen hamar és igen gyakran alakjai veszik át a történet vezetését, nem annyira szavakkal, mint inkább tettekkel, cselekedeteikkel.” (132.) Elméleti bizonytalanság mutatkozik meg ama részekben is, hol Tolnainak irodalmi nézeteit tárgyalja. Egy helyütt kijelenti, hogy Tolnai elsőként fogalmazta meg *határozottan* a kritikai realizmust, később azonban mikor az idevágó sorokat idézi is, már ilyen kommentárral kíséri: mindez „a kritikai realizmus határát súrolja”. (373.) Tolnai kétségkívül sok figyelemre méltót mondott, főképpen regényirodalomunk elmaradásáról s ennek okairól, de ne hallgassuk el azt sem: nézeteinek jelentős része közel sem olyan eredeti, mint amilyen eredetinek Gergely feltünteti. Nehéz összhangban lenni a szerzőnek azzal a törekvéssel is, hogy minduntalan a marxista esztétika meghatározásait véli felfedezni Tolnai kritikai írásaiban. Így születnek

aztán az effajta megállapítások: „Közel jár ez a gondolat ahhoz, hogy a tipikus, egyben egyéni is.” (383.) vagy „az eddig elmondottakból is látszik, hogy milyen fontosnak tartja Tolnai a tartalom és forma egységét.” (384.), továbbá „A tartalom elsődlegessége a realizmus nevében Tolnainál nyilvánvaló.” (385.) Tolnai ezt írja: „Ne oktasson a költő, majd okulok én abból, amit elbeszél, titokban.” Gergely siet hozzáfűzni: „E szavak szinte Engels kritériumát juttatják eszünkbe.” (381.) Az ilyen észrevételeket fölöslegesnek, erőltetettnek tartjuk.

Hogyan látta Tolnai a saját korát? Bizonyos, hogy másképp, mint kortársai. De valóban olyan élességgel, ahogy Ady és Móricz magasztaló szavai alapján gondolnánk? Regényeinek gondosabb elemzése megmutatja, hogy valóságábrázolásának jelentős foltjai vannak. Elsőnek is: hiába állítja Móricz, hogy „Tolnai skálája a legszélesebb minden magyar regényíróé közt”, igazában csak egyetlen típust rajzol meg mélyebben, a törtetőt. Gergely ezt azzal magyarázza, hogy a magyar kapitalizmus ezt a figurát dobta föl a legszembetűnőbbben. Nem hisszük, hogy ez hazai specialitás lett volna, inkább Tolnai helyzetében és szemléletében látjuk az okot. A nagy becsvágyú, de nem kellően érvényesülő író természetszerűen azokat vizsgálja és gyűlöli, akiknek sikerült fölülkerekedniök. Nézőpontja kifejezetten morális, nem a tőkés társadalom szerkezetét leplezi le, hanem a mindennapi burjánzó erkölcsatlenséget. A fokozott erkölcsi szemlélet különben egész Világos utáni irodalmunkra rendkívül jellemző. De ne feledjük el azt sem, a XIX. század nagy realista regényírói is előbb az embert akarták megváltoztatni, hogy utána megjavuljon majd a társadalom is. Igaza van Gergelynek, ez naiv szemlélet, de tegyük hozzá, ettől még a korszak kitűnő írói remekműveket is alkothattak. Tolnai regényeinek erejét tulajdonképpen más tényezők csökkentik. Nem utolsósorban az, hogy egyrészt kevés típust teremt, másrészt pedig támadásának irányja sem mindig telibe találó. Gyűlöletének céltáblái igen gyakran iparosok vagy kisebb-nagyobb állású értelmiségiek (tanárok, papok, tisztviselők). Miért nem nagypolgárok, gyárosok, bankárok? Maga Tolnai felel meg rá egyik cikkében: „fesz nekünk szomszédodat, kivel a kenyér miatt örök harcban élsz...” Nem kétséges, ez Tolnai ars poeticájának lényeges eleme. Sajnos, többnyire meg is valósította, s ezért a regényeiben megfestett emberi viszonylatokról csak nagy általánosságokban lehet elmondani, hogy társadalmiak. Háttal fordított a nemzeti illuzionizmusnak, ez legnagyobb érdeme; volt bátorsága belenézni a valóságba, korának társadalmát azonban sem szélességében, sem mélységében nem

tudta átfogni. Nem osztályösszefüggéseket lát és láttat, hanem csak klikkek marakodását, családi érdekeltségek gazságait tárja föl. Érdekes ebből a szempontból, ahogyan Tolnai a nőket, társadalmi szerepüket, a házasságot ábrázolja. Regényeinek több mint a felében a nők irányítják az események menetét. Gergely ebben is Tolnai valóságátalátalának helyességét érzi. Csak erős megszorítással tudnám ezt elfogadni. A kiegyezés korának társadalmára ugyanis aligha lehet a nők ekkora társadalmi aktivitása jellemző, ez megint inkább csak az író leszükkített „családi” szemléletére figyelmeztet. Az is nehezen hihető, hogy a század végén uralkodó felfogás lett volna nálunk az, amit Gergely állít Tolnai egyik regényéről (*A pajzs*) szólva: „idegeneket fogadni éjjel egy asszonynak — előkelő dolog, de a férjzet — az állati vagy alsóbbrendű embernek való cseléd-dolog.” (311.)

Gergely szerint Tolnai „eszmei fogyatékos-ságaiból következnek művészi gyengeségei.” (369.) Ez persze túl leegyszerűsített magyarázat. Társadalomszemléletének progresszív tartalmával Tolnai még így is, fogyatékos-ságai ellenére is kiemelkedik korának magyar írói közül. Művészi gyengeségének fontosabbik okát abban kell keresnünk, hogy Tolnai tulajdonképpen magát az emberi lelket nem ismerte igazán jól. Regényei tele vannak — mai szóhasználattal élve — negatív alakokkal, nagyrészt olyanokkal, akik tisztán látják saját gazemberségüket, és ezt nem is titkolják, nemegyszer nyíltan ki is mondják. Emberábrázolása tehát legtöbbször ellentmond mindennapi pszichológiai tapasztalatainknak. Regényeinek egy-egy részleténél sokszor az az érzésünk, hogy az író nem annyira az emberi gonoszságot, mint inkább csak saját naivságát leplezte le. (Naivságáról egyébként életrajzának is nem egy adata árulkodik.)

A monográfia Tolnai pályáját széles keretbe próbálja helyezni. E törekvést jól megválasztott fejezetcímek is jelzik: *A hatvanas évek irodalmi élete, A magyar regény a kiegyezéstől, a 80-as évek elejéig* stb. Ez a kiszélesítés azonban gyakran nem több, mint szürke leltározása ismert irodalomtörténeti tényeknek. Hiányzanak a differenciáltabb színek ezekből a történelmi és irodalmi körképekből, az összegezések pedig többnyire csupán általánosságok egybefűzése. Akad néhány téves megállapítás is. Történetileg nem igazolható például az a szépen hangzó tétel, hogy „Bach elnyomó rendszere a nemzet minden osztályát és rétegét önvédelemre készítette”. (28.) Úgy szintén hibás az a nézete, hogy Vajda *Polgárosodás és Önbírálat* c. művei elsősorban a megegyezést előmunkáló konzervatív körökben keltettek nagy ellenkezést. Vajda támadása ugyanis éppen a kiegyezést

akadályozó megyei köznemesség ellen irányult.

Teljes igazságot eltakaró általánosítás vagy torzító túlzás a könyv más helyén is nem egy található. Mutatóba csak kettőt. Tolnait az akadémikusok — Gergely szerint — „hagyták éhen pusztulni”. (193.) Kár ilyesmit tudományos jellegű műben leírni. Az író üldözöttségét nem zsurnalisztikai stílusfogással kell hangsúlyozni. Tolnai irodalmi nézeteiről szóló fejezetben pedig ezt olvassuk: „Egyszerre küzd a Petőfi hagyományokért és a modernségért s kárlehetetlen harcot folytat a maradiság ellen.” (390.) Csupa általánosítás — csak részben igaz. Gergely apologetikus alapállására jellemző, hogy Tolnai modernségénél nem feledkezik meg Komlós Aladár egyik cikkéről, amely idézetekkel is bizonyítja: Tolnai az ún. kozmopolitizmus vitájában a fiatalok, a kialakult városi élet mellett foglalt állást. Arról viszont Gergely már nem akar tudni, hogy Tolnai később magát Aranyt (!) vádolja: „*kozmpolita* az utolsó ízig, mint Petőfi Apostolában, e szerencsétlen szocialdemokrata szörnyszülöttben.” Pedig Komlós ezt is idézi egy másik tanulmányában.

A monográfia Tolnainak a külföldi irodalommal való kapcsolatával igen részletesen foglalkozik. Világirodalmi összevetésében sok helyénvaló megfigyelést találunk, egészében mégis a könyv egyik legkevésbé sikerült része. Aligha lehet ugyanis egyetértünk azzal a módszerrel, ahogyan a XIX. század nagy íróinak egyikét-másikat Tolnaival párhuzamba állítja.

Nézzük például miképpen szól Dickens hatásáról. Megállapítja, hogy Tolnai kapitalizmust elítélő bírálatain itt-ott látni lehet Dickens kezennyomatát. Így *A Kéry-család*-ban is, ahogyan a kereskedő inasok életét megrajzolja, érezhető a nagy angol író ösztönző példája. Továbbá azt is olvashatjuk, hogy Tolnai „még fokozottabb követője Dickens fogyatékoságainak, mint erényeinek”. Gergely hangsúlyozza, hogy az angol remekírók hatását, köztük Dickensét, jelentősnek kell mondanunk. Néhány serral később viszont — meglepetésünkre — kijelenti: „Nincsenek pontos adataink arra vonatkozóan, hogy milyen sorrendben ismerkedett meg Dickens alkotásaival, s a művein nem érezhető az angol mester befolyása.” Hatás, ösztönző példa, kapcsolat, befolyás, sőt utánzás, követés — mindezek fölváltva szerepelnek ebben a részben. Ki tagadhatná e fogalmak használatának szükségességét? Gergely tollából azonban tisztázottság nélkül hol ez, hol az a kifejezés csúszik ki, hogy aztán végül is így összegezze mondanivalóját: Tolnainál nincs szó hatásról, csak színezésről, saját beolvasztásról. S miután kétségbevonja a külföldi irodalmi hatásokat, rögtön

utána a következőkkel zárja fejtegetéseit: „E külföldi hatásokkal együtt válik Tolnai művészet egészen egyénivé, amelynek nincsenek közvetlen elődei, sem utódai.” (405.)

Ellenkezésünket még inkább kiváltja az összevetésnek az a módja, mellyel kizárólag azt mutatja ki, hogy miben *nem* hasonlít Tolnai a párhuzamba állított világirodalmi nagyságokhoz. „Kevesebb rokonság fűzi Tolnait a nagy francia írókhoz, Balzachoz, Stendhalhoz” — olvassuk (401.), aztán megtudjuk, nemcsak hogy kevesebb rokonság, de az égvilágon semmi sem kapcsolja őket össze. Szükség van ilyenfajta kapcsolatteremtésre? Ettől még *nem* lesz Tolnai nagyobb író.

Gergely monográfiájának értéke a teljességre törekvés. Filológiai buzgalma az anyag összegyűjtésében és áttekintésében valóban elismerésre méltó. Bibliográfiai eredményei tudományos lelkiismeretességről, szorgos kutatómunkáról vallanak. Bár elírás, téves adat így is maradt benn. Hadd igazítsunk ki néhányat. Zilahy Károly sohasem volt Arany segédszerkesztője. Kabos Ede cikke pedig nem 1916-ban, hanem egy évvel korábban jelent meg, Rónay György írásának helyes megjelenési évszáma: 1943. Hiányzik a Tolnairól szóló irodalomból Illés Endre tanulmánya. (Nyugat 1937.) Kimaradt a könyvészeti fősorolásból Komlós Aladárnak az irodalmi ellenzéki mozgalmakat tárgyaló értekezése is, holott a szövegben többször is történik rá hivatkozás.

Jegyzetanyagában is található egy-két hiba. A 354. lapon a jegyzet szerint a *Zsuzsina* c. regény a Pesti Naplóban jelent meg 1889-ben. Ez tévedés, a megadott helyen *A tolvaj asszony* c. Tolnai-regényt olvashatjuk. Az említett mű (pontos címe egyébként: *A Zsuzsina*) az Ország-Világ 1887-es évfolyamában található, ahogy hátul a könyvészeti jegyzék helyesen így is közli. Kifogásolható a jegyzetelés némely következetlensége is. Egyik helyt év, hó, nap pontossággal jelez kéziratban levő leveleket, máskor viszont csak az évet közli. Több alkalommal olvashatunk olyan idézetet, amelynél a leelőhely megjelölése hiányzik (pl. 80., 290., 292., 293. stb.). Feltűnően sűrűn szerepel a „Kiemelés tőlem” megjegyzés, van olyan oldal, ahol háromszor is. Nynyira rájár a szerző tolla, hogy akkor is odáírja, ha az idézett szövegben nincs is kiemelés. (371., 372., 375.)

A könyv stílusáról kevés jót mondhatunk. Lépten-nyomon stílárius közhelyekre, elkoptatott nyelvi sablonokba, ügyetlen fogalmazásokba botlunk. Kirívóan csúnya például a *keresztül* névutó gyakori használata: „Bírálatán keresztül”, „szavain keresztül”, „Osztályhelyzetén keresztül”, „Bellán keresztül”, „egyik szereplőjén keresztül”, „sorsukon keresztül” stb.

Gergely monográfiája feltűnően egyenletlen értékű. Tolnai megvédése és „fölemelése” érdekében anyagát hatalmasra duzzasztotta, kitűzött célját végeredményben mégsem érte el. Sem azt nem sikerült bizonyítania, amivel könyvét indítja, hogy Tolnai Lajos „munkássága minden tekintetben értéket jelent”, sem pedig azt, amivel művét zárja: Tolnai írói nagyságrendben *közvetlenül* Jókai és Mikszáth mögött áll. Azt hiszem, az irodalomtörténeti értékelés továbbra is megmaradhat ama álláspont mellett, hogy *A báróné ténsasszony* s néhány más regény megalkotója jelentős író: hatásában izgató, termékenyítő, de *nem* nagy író.

A helytelenül alkalmazott apologetikus módszer Gergely könyvének alapvető gyöngéje. A hatalmasra növekedett anyag földolgozása közben, Tolnainak mindenáron való „megemlése” érdekében a monográfia szerzője, úgy látszik, elvesztette arányérzékét, mértéktartását. Hol fölösleges aprólékos-sággal magyaráz, nyilván Tolnai művészi értékének elmélyítése céljából, máskor viszont — ugyanezen okból — kategorikus kijelentéseket tesz. Pedig Gergelynek a tartalmasabb, eredményesebb elemzéshez is volna érzéke. Érdekesen taglalja például Tolnai szatirikus tehetségét, bár némely megállapítása vitára készlet. Tolnai szatírjában Gergely a „fölszín egy nemét” érzi. Ez azonban, úgy véljük, csak látszatfölszín, igazában a sarokbaszorított ember kialtozása, akire egyre kevesebben és egyre kevésbé figyelnek. Iróniája nem valódi irónia. Nagyon is sok benne a lángoló gyűlölet, ezért regényhelyzeteit csaknem mindig túlélézi, ez pedig közismerten gyöngíti a gúny hatásosságát. Miként Jules Renard oly találatlan mondta: „Fölszín, hogy a szatirikus tűzbe jöjjön. Elég ha megmutatja a dolgokat, úgy, ahogy vannak. Eléggé nevelésesek önmagukban.” Sikerültnek találjuk *A pusztuló nemesség regényei* c. fejezetet is, kiváltképp azokat a részeket, amelyekben a Móricz felé (*Sárarany*) vezető szálakat bontja ki. Hasonlóképpen világosnak, meggyőzőnek érzem a kiegyezés utáni magyar regényirodalom lemaradásának okairól írt megállapításait.

Sajnáljuk, hogy e terjedelmes munka nagyobbik részéről nem tudunk dicsérrel szólni. Ha a szerző maibb, frissebb, mérlegelőbb szemlélettel fogja meg témáját, ha nagyobb tudományos fegyelmezettséggel szerkeszti, illetve rostálja meg mondanivalóját, és végül, ha magasabbra emeli stílusának mércéjét, akkor ilyen bőséges anyag birtokában s ekkora filológiai buzgalommal, bár kisebb terjedelmű, de mindenesetre kvalitásosabb munkával gyarapíthatna volna irodalomtörténetírásunkat.

Bikácsi László

VATAI LÁSZLÓ: AZ ISTEN SZÖRNYETEGE

(Ady lírája). Washington, 1963. Occidental Press. 391 p.

Érdekes könyvet hozott néhány hónapja a posta Amerikából. Ott élő szerzője nem kevesebbre vállalkozott benne, mint az Ady líra gondolatrendszerének kifejtésére, elemzésére. Bár önmagában is kétes sikerű vállalkozás egy lírikust — bármennyire gondolati legyen is a költészete — rendszeres gondolkozóként bemutatni, mégsem lehet elvitatni az igényes kísérletől bizonyos tiszteletre méltó nagyvonalúságot. Ez annál is inkább így van, mert Vatai a hazai könyvtárakban rendelkezésre álló Ady irodalom segítségével, általában a hazai Ady kutatás régebbi és újabb eredményeinek figyelembevételével dolgozott. Igaz, hogy ez a hiány szemmel láthatóan nem is aggasztotta a szerzőt. Mint Fenyő Miksa, az Irodalmi Újság 1964. jan. 15-i számában megjegyzi: „Írója úgy lát munkához, mintha előtte soha senki Ady lírájával nem foglalkozott volna; ezt a száz mázsás carrarai márványtömböt egyedül ő próbálta volna vállaira emelni.” Ez a mértéktelen öntudattal párosult hatalmas vállalkozási kedv önmagában még nem is volna elleneszenes. Ám, ha a könyv olvasása során kicsit ismerkedünk a szerzővel, csakhamar úrrá lesz rajtunk a gyanú: Vatait nem azért érdeklik az Ady irodalom megállapításai, mert befolyásuktól mentesen akarta ítéleteit megalkotni, hanem inkább azért, mert az egész Ady irodalmat sommásan lenézi, megveti. Erre vall az a könyve végén megfogalmazott megdöbbentő és érthetetlen következtetése, hogy Ady „igazi értékelését idegen nyelvű kritikusi végezhetik majd el” tökéletes fordítások alapján (371.).

Másrészt viszont nyilvánvalóan azért rekesztette ki Vatai nemcsak az Adyról szóló irodalmat, hanem Ady egész prózáját, sőt verseinek tekintélyes részét is, azért hagyta figyelmen kívül az egész társadalmi-történelmi valóságot, melyben ez a költészet fogant, mert ez az önkényes és végtelen immánens módszer bizonyult egyedül alkalmasnak arra, hogy Ady kozmikus távlatú líráját a maga vérszegény filozófiai „rendszerébe” belegyömöszölje. Csak így válik lehetővé számára, hogy korának egyik legeredetibb és legeggyetemesebb, de mindig elsősorban gyakorlati gondolkozóját elvont filozófus-epigonná satnyítsa. Mert hiába hangoztatja Vatai könyvében oly sokszor és olyan nagy meggyőződéssel Ady nagyságát, azok a gondolatok, melyeket ő kiolvasni vél és rendszerbe foglal Ady lírájából, mégiscsak egy második vonalbeli dekadens-szimbolista költő vérszegény alakját sejtetik. Szomorú eredménnyel járna, ha az eljövendő idegen nyelvű kritikusok ilyenek ismernék meg Adyt. Nem akarjuk a

gúnyolódás terén az egyik emigrációban kiadott magyar lap kritikusat követni (A Magyar Műhely 1963. július—augusztusi száma ekként „méltatja” a könyvet: „Vatai László Ady líráját főleg két szó fokozásával véli megközelíteni: Ilyetén : nagy, nagyobb, legnagyobb... magyar, magyarabb, legmagyarabb. Érdeklődéssel várjuk a csukcs és a bantu Vatai hasonló jellegű értekezését. Csukcs, csukcsabb, legcsukcsabb, bantu, bantubb, legbantubb.), de ha nem volnánk eleve oly szilárdan meggyőződve Ady költői és gondolkozói nagyságáról, Vatai érvei alapján még becsületszóra is alig hihetnők el magunk is.

A könyv szerzőjéről, Vatai Lászlóról annyit tudunk, hogy 50 év körüli, református teológiát végzett filozófus, aki Sárospatakot cserélte fel Amerikával. Idehaza, a negyvenes évek elején három tanulmánya jelent meg: *Az egyéniség élete*. Sárospatak—Budapest 1942., *A szubjektív életérzés filozófiája* (Dosztojevszkij). Sárospatak—Budapest 1942. és *A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában*. Kolozsvár—Budapest 1943. Ugyancsak még itthon egy verseskötetet is adott ki. Amerikai működéséről Könyű László emlékezett meg amerikai magyar irodalomtörténetében (*Az amerikai magyar irodalom története*. New York, 1961.), s ebből csak az derül ki, hogy Vatai Adyról már 1963 előtt is irt könyvet vagy tanulmányt.

Vatai könyvének fent vázolt gyöngeségei, nagyszabású vállalkozásának sikertelensége véleményünk szerint elsősorban világnézeti elfogultságából és az ebből folyó módszertani fogyatékoságokból adódnak. Nem célunk Vatai világnézetével, politikai elfogultságával vitába szállni. Az általa alkotott Ady-kép szempontjából nem lehet azonban közömbös, hogy ideológiájának néhány forrására rámutassunk. Vatai egy közismert filozófiai irányzatnak, az életfilozófiának zsákjába varrja Ady gondolatrendszerét, és egyben megteszi őt az egzisztencializmus előfutárának. Csak hogy mikor ennek a jellegzetesen polgári filozófiának ajándékozza Adyt, ugyanakkor elutasítja tőle a polgári gondolkozásnak, így a polgári radikalizmusnak is minden legcsekélyebb befolyását. Dühödtt kommunistaellenessége ellenére szinte komikus, hogy még azt is inkább kész elismerni Adyról, hogy munkásforradalmat akart, mint hogy a polgári forradalomnak, a polgári demokráciának akár a gondolata is megfogamzott volna benne. Ady forradalmiságát még Vatainak is nehéz teljesen letagadni, megkísérli tehát ennek metafizikai magyarázatát adni: lázadásával népe megváltója kívánt lenni. Természetesen osz-

tálykülönség nélkül az egész magyarságé, úré és paraszté egyformán. Annnyit azért megenged, hogy elsősorban mégis parasztforradalom lebegett szeme előtt, de célja ennek sem a többmillió agrárproletariátus felszabadítása volt, dehogyan. Azért akart forradalmat, hogy megváltoztassa a „magyar alkatot” (319.). Csakhogy arról ez alkalommal megfeledkezett Vatai, hogy néhány lappal azelőtt a magyarságot örök és megváltoztathatatlan tulajdonságok letéteményesének tartotta (286.). És arról is bölcsen hallgat, hogy Ady az „örök és változatlan magyar jellemet” mint nepe legnagyobb bűnét, a maradiság átkát kárhóztatta, és ellenszerűl éppen a demokratikus fejlődés egyetlen lehetőségét állította vele szembe. Vatainál egyre jobban elmosódnak a magyarság-versek Adyjának egy-egy sikerültebb verselemzésben még elvétve felvillanó valódi vonásai és helyet adnak a „magyar redemptor” Szabó Dezső szellemi képére mintázott romantikus-öntelt szoborportréjának. Ez különösen akkor válik világossá, mikor még a faji mítoszt is beleerősokolja a „fajtaörület” ellen látnokian előre tiltakozó költő világképébe, és disszimulációs szemlélettel hazudtolja meg „A tavalyi cselédekhez” költőjét (254.). Viszont Vatai fajfogalma meglepően rugalmas, csak az Ady-korabeli polgárságot rekeszti ki a magyarságból, de többször sandán még a munkásság felé is odakacsint. Világnézete ebben a tekintetben éppen nem sok új vonást tartalmaz. Jól ismert tételei ezek a szociális demagógiával ködösített hungarista ideológiának. Innen ered az a fölöttébb nagy igyekezete is, hogy Adyt a marxizmus „vádja” alól tisztázza. Ady módszerének legjellemzőbb tulajdonságát a dialektika és a történeti fejlődés teljes hiányában látja (242.). Annak, aki csak középkorolás szinten ismeri is Ady költészetét és publicisztikáját, fölösleges volna bizonygatni, hogy ez mekkora képtelenség. Hogy Petőfin és József Attilán kívül nincs még egy magyar költő, aki ennyire töretlenül hitt a haladásban és nemcsak az elvont emberi haladásban, hanem saját népe sorsának jobbra fordulásában is, mint éppen Ady. Hogy a valóban minden hagyományt a legművészibb szintézisben magába olvasztó Ady mennyire lenézte a múltat, ha az megmerevedést, a fejlődés gátját jelentette, az is köztudott. És még kevésbé szorul bizonyításra, hogy mit jelentett a történeti fejlődés annak a költőnek, akinek talán nincs is még egy olyan egész költészetén végighúzóó igaz nagy szimbóluma, mint a Jövő és a Holnap, aki még a háború legcsüggesztőbb napjaiban is „Jövőt küzdő fia a mának”.

Vatainak szíve joga a maga világnézetéhez ragaszkodni akkor is, ha mi azt ellenszenvesnek és zavarosnak találjuk. De ahhoz, hogy a tényeket a saját világnézeti elfogult-

ságai szerint ferdítse el, és ezzel Adyt meghamisítsa, ahhoz már senkinek sincs joga. Vatai több ízben jóhiszeműen is hitelesen állapítja meg, hogy Ady egyetlen sort sem irt le belső átélés nélkül, tehát nem hazudott soha. Később azonban már — önmagával ellentétben — Ady egész publicisztikáját kirekeszti az őszinte írások közül (mintegy tíz vaskos kötet az életműből!), sőt nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az újságíró Ady befolyásolható és megvásárolható volt (332.). A hazai Ady-irodalomban már közhely, hogy a magyar irodalom legegységesebb ihletű költője Ady volt; versben, prózában mindvégig ugyanannak a monumentális ihletfolyamnak legtöbbszínű és hangú kifejezője. Aki tehát prózáját és verseit különválasztja, utóbbiból kirekeszti a „forradalmi programverseket”, az egyszerű hamisítást követ el. Vatai, aki láthatóan nagyon is szereti Adyt, mégis a kurzus Ady-gyalázóit követve éppen azok ellenállás nélküli befolyásának engedi át a költőt, akiket ő maga a legjobban megvet, a polgári radikálisoknak, ezek között is az úgy látszik leggyűlöltebb Hatvanyinak. És ha a tények már nagyon durván cáfolnak, akkor a szerző segítségére siet a mélypszichológia: Hatvany, bár látszólag szerette, lelke mélyén mégis gyűlölte Adyt. Ady viszont a tények ellenére is „gyűlölet-szerellemmel” szerette Tiszát.

Nincs terünk Vatai minden ferdítésére, hamisítására kitérni, csak taláalomra írjuk ide még néhány légből kapott állítását, melyet elmulasztott tényekkel alátámasztani. Vatai szerint Ady a munkásságot mindig különválasztotta a „marxi eszme égető hatalmától”, a magyarságra veszedelmesnek tartotta a marxi szocializmust (351.), és nagy erővel küzdött a materializmus ellen (189.) stb. Ezzel szemben Ady kora ifjúságától kezdve mindvégig a legprogresszívebb erőnek tartotta a marxi szocializmust — és ebben sokkal következetesebb volt a polgári radikálisoknál. (A marxi szocializmus terminust azért vesszük át a szerzőtől, mert egy régebbi művében ezt a jellemző mondatot olvastuk: „A szocializmus új vallás, mely a szociáldemokrata, marxista és részben a nemzeti szocialista anyagszentegyházakban él.” Sapianti sat.) Ennek a meggyőződésének számtalanszor adott kifejezést publicisztikájában és verseiben. És ugyancsak fiatal újságíró korától kezdve mindvégig szabadgondolkodónak, természet tudományi vallásának vallotta magát. Ezzel természetesen nem akarjuk azt mondani, hogy Ady marxista vagy szocialista lett volna. Ha ezt állítanók, az ugyanúgy hamisítás volna, mint a Vataié. De publicisztikájából napnál világosabban kiderül, és költészetének egyetlen sorával sem cáfolt rá soha: Ady minden rokonszenve a szocializmusé volt. Hogy ez a rokonszeny nem mindig azonos

hőfokon nyilvánult meg, arra éppen a napi politika ingadozásai adnak magyarázatot. Ady ugyanis — Vatai állításaival éles ellen-
tétben — mint vérbeli publicista éppen a napi politika eseményeiből, az adott valóságból, annak dialektikájából indult ki, és magáévá tette a napi politikának a progresszióra irányuló minden még esetleges taktikai célját is, sok esetben élesebb előrelátással és jobb politikai érzékkel, mint a hazai szociáldemokraták.

Nem szívesen foglalkoztunk ilyen hosszan Vatai politikai elfogultságából eredő hamisításával, hiszen a cáfolatokra felhozott érvek már közhelyszámba mennek. Viszont ezek adják a kulcsot azokhoz a filozófiai nézetekhez, melyeknek jegyében Vatai Ady „gondolatrendszerét” kifejti.

Vatai filozófiai fejtegetései fárasztóak és zavarosak. Versértelmezései pedig, melyekkel ezeket a fejtegetéseket alátámasztani igyekszik, legtöbbször felületesek, gyakran teljesen hamisak: mindig a bizonyítandó filozófiai tételhez szabottak.

Vatai nem elsőként állítja Adyról, hogy lírájának gondolati ihletője az életfilozófia, a vitalizmus. A hazai szellemtörténeti iskolának, elsősorban Szerb Antalnak is ez volt a véleménye. Természetes, hogy mint korának minden új hatás befogadására legérzékenyebb reprezentánsa, Ady sem vonhatta ki magát azoknak a filozófiai áramlatoknak atmoszférikus hatása alól, melyek életideje alatt az emberiség agyán átzuhogtak Nietzschétől egészen Freudig. De ugyanakkor az is kézenfekvő, hogy Ady túlságosan is gyakorlati gondolkodó volt ahhoz, hogy még egy annyira nem spekulatív filozófiai rendszer is tétel-szerűen foglalkoztatta volna, mint az életfilozófia. Ez egyébként tényekkel is bizonyítható. Hozzánk az életfilozófia általában német képviselőin keresztül jutott el (Dilthey, Simmel), Ady pedig köztudomásúan nem tudott jól németül. De a francia Bergson sem hagyott benne mélyebb nyomokat, noha Babits az 1910-es Nyugatban ismertette filozófiájának főbb tételeit. Bergson nevét tudomásunk szerint csak egyszer írja le, akkor is elutasítóan (*Két meggyőződésű emberek*. Nyugat 1911. aug. 1. Földessy szerint ugyan olvasta Bergson-t, de „nem becsülte sokra: egyszer fitymáló hangon azt mondta róla: nem nagy ember.” — Földessy Gyula: *Újabb Ady-tanulmányok*. Berlin 1927. 89.), ami talán jelent valamit, ha meggondoljuk, hogy a szintén nem rendszeresen olvasott Nietzschét milyen gyakran és mennyi rokonszenvvel emlegeti. De nem is ez a lényeg, hanem az, hogy valóban vannak-e érintkezési pontok Ady költészeté és az életfilozófia között. Ilyenként szokták emlegetni elsősorban az életközpontúságot, az életszeretetet, az életteljességet extatikus igenlését. Csakhogy az

életszeretnek Ady költészetében mindig aktív jellege van és sohasem válik öncélúvá, szemben az életfilozófusok passzív, kontemplatív, öncélú életközpontúságával. Maga az életszeretetet pedig a görögöktől kezdve egészen a szocialista költészetig alapmotívuma minden nem dekadens költészetnek. Vatai legszebb és legigazabb sorai egyébként éppen Ady életszeretetről szólnak. Kár, hogy ebből is hamis következtetéseket von le egészen odáig, hogy Ady kiméráit objektív létezőknek tekinti.

A legszembetűnőbb érintkezési felület, legalábbis látszólag Ady istenélménye és az életfilozófia vallásos ateizmusa között van. De ezt éppen Vatai utasítja el, mikor Ady istenmisztikáját őszinte megtérés következményének igyekszik feltüntetni. Vatai szerint ugyanis istenélmény csak hit alapján lehetséges (187.). Erre persze bőven rácafol maga az életfilozófia. De mélyreható ellentét van Ady istenes versei és az életfilozófiai ihletésű szimbolista költők vallásos költészete között is. Ady, akinél nem hangsúlyozhatjuk eléggé gondolkozása praktikus, cselekvő jellegét, egy kilátástalannak tűnő társadalmi helyzet megoldhatatlansága elől menekül istenhez, míg az említetteknl a dekadens halálvágy az istenélmény létrehívója. Ennek megfelelően egészen más azok megjelenési formája is: Adynál patetikus, bibliai sodrású, gyakran az ótestamentumi próféták módján istennel perlekedő, míg pl. Rilkenél akárcsak a hitből táplálkozóan vallásos költőknél (Verlaine, Claudel, Péguy) halk, alázatos és belenyugvó. Adynál az élet—halál dialektikája a szüntelenül megújuló életben, a haladásban nyer új értelmet, az életfilozófiában pedig a halál állandóan jelenlévő árnya céltalanná teszi az életet. Vatai érvelése legkevésbé sem meggyőző, mikor Ady „megtérését” pl. a szerelem csődjéből próbálja levezetni. Bár logikusan következik ez a koncepció szerzője protestáns—puritán szemléletéből, mely Ady szerelmi életét az „erkölcs körén kívülinek” minősíti (201.). Ha ez a szerelem bűn, ezt követnie kell a büntudatnak. Hogy Ady mennyire nem ítélte bűnnek a szerelmet, semmiféle szerelmet („Se bűn, se szégyen: — Az egyigaz Fiatalság nevében”), annak bizonyítására most nem vesztegethetünk időt, csak végig kell olvasni vallomásait a szerelemlről. Ahogyan a századokkal korábban „vétkezett” Balassi sem érezhetett igazi büntudatot férfi-kalandjai miatt. De míg Balassi büntudata vallási gyökerű volt, addig Adyban ennek a vallásos büntudatnak nyoma sem található. Azt ugyan Vatai is észreveszi, hogy Ady elkerülhetetlennek tartotta a bűnt, de korántsem „a megváltás szükségserű lehetősége miatt” (207.), hanem egyszerűen azért, mert amit a vallás és a korabeli szemforgató erkölcs bűnnek minősített, azt ő nem

tartotta annak. Ady csak a mások könnye árán élt életet és az örömgylkosságot érezte igazán bűnnek (*Az Isten harsonája.*). Azért írta egyik késői, Vatai által teljesen félremagyarázott (207.) versében:

Bűneit egy csupa-vágyás, vén csontnak,
Szeresd, sajnáld a bűneimet,
Csak azt szeretem s annak hiszek
Ki a bűnöket sírva szereti.

Nagy bűnökben virázkik el az Élet
És Jézus is szerette, szegény,
Kezét tartani a bűnös fején,
Mert illatos a bűn, mint a virág.

(*A bűnök kertjében*)

Egyébként azt, hogy nála még a bűntudatnak is társadalmi gyökere van, ő maga magyarázza Verlaine-ről szólva: „Am mégis Verlaine-en már érzik, hogy önbűnös lelke mindazok helyett sír, kiket elnyomorított egy hitvány, hazug és hóhér társadalom.”

Végül Vatai megállapítja, hogy ismeretelméleti szempontból Ady idealista volt. Kétségtelen, hogy Adyt megkísértette a comte-i és spenceri agnoszticizmus szkepszise, de az is igaz, hogy az „istenülő ember” koncepciójában sokszor saját kételyét is legyőzte. Az a kantianus ismeretelmélet pedig, melyet Vatai neki tulajdonít, pusztá agyrem, a szerző egyik legönkényesebb konstrukciója. Eszerint Ady a világot nem kívülről tükrözi, hanem belülről alkotja, az érzékelhető világot érdektelennek tartja, és legfőbb törekvése, hogy a racionálisan megismerhetetlen magánvalóba átjusson. Tételének bizonyítéka Vatai szerint *A megöszült tenger*, melyet kulcsfontosságú versnek tart Ady gondolatrendszerében, olyannyira, hogy ennek a versnek bibliai szimbólumát választja könyve címéül. Ahhoz, hogy saját tételét Adyval igazolja, természetesen hamis értelmezést kell fűznie a vershez: Ady lázadásával a Mindent akarta legyőzni, és át akart törni a magánvaló létbe. A vers szimbolikája világos, azt tehát Vatainak is el kell ismernie, hogy a megöszült tenger az „átformált, újjáteremtett világ képe”, az is érthető, hogy ezt az újjáteremtést Isten szörnyetege, Ady végezné el. De az már nem olyan egyszerű, hogy a két utolsó versszak ennek az „óriási kísérletnek a csődjéről beszél”, sőt szerintünk éppen ellenkezőleg — az utolsó két versszak bizakodást sugall. Csakhogy Vatai a helyes értelmezett szimbólumot megfosztja társadalmi tartalmától, s ezzel teljesen ellaposítja. Pedig, hogy itt is a szimbólum társadalmi tartalma a lényeges, arról két árulkodó mozzanat is meggyőz: az egyik az aggok serege. Vatai rosszul értelmezi, mikor a „tudósok, az értők, a bölcsék” seregét érti ezen. Vele szemben Földessy érzi jól, hogy

ez az agg rozmarokkal rokon kép. A másik mozzanat az „úri halfamilia”, melyet Vatai kétszer kétféleképpen de egyszer sem megnyugtatóan magyaráz. (Először úgy, hogy Ady, mint ember és magyar csak egy tagja az úri halfamiliának, az emberiségnek, de akkor mi értelme volna az úri jelzőnek; másodsor, négy lappal odébb pedig már azt mondja, hogy az Isten szörnyetege az úri halfamiliák közt természetesen nagyon idegenül érezte magát, s ezzel szűkíti az előbbi jelentést, de az nem derül ki, hogy milyen irányban.) Ha Vatai nem immánensen magyarázna minden Ady-verset, ha tekintetbe venné azok összefüggését más versekkel, és a versek születése körüli legfontosabb tényeket, akkor maga is rájönne versértelmezésének tarthatatlanságára.

A verset Ady 1911-ben, közvetlenül Rómából való hazatérte után írta, néhány hónappal azután, hogy új kötete (*A minden titkok versei*) agyonhallgatása miatt érzett keserősége a *Seregesen senkik jönnek* c. versben fakadt ki. A külföldi út kissé kizökkenette ugyan a hazai bajokból, de a Lédával való veszekedések, a gyakori betegeskedések szorongásainak emlékével hazatérve talán még mélyebb elkeseredés lesz rajta úrrá. Ebben a hangulatban úgy érzi, hogy egész élete, egész költészete céltalan volt. Hiú remény volt, hogy egy csapásra mindent megváltoztat maga körül. Innen a vörösmartys zengésű intonáció: „Megöszült tenger, ez volt a vak remény”. Titáni erőfeszítései alig hagytak nyomot ott, ahol azt hitte, mélyreható változást hozott: „De hajh, semmi, de semmi nem változott.” A tenger kissé ősz lett, de ma is ugyanaz a néhány úri halfamilia úszik a felszínén. Lehetetlen nem érezni, hogy ebben a versben, magasabb hőfokon ugyan és a vers egészén művészi végigvonuló bibliai képpel ünnepélyessé és monumentálissá fokozva, de ugyanaz az indulat izzik, mint a *Seregesen senkik jönnek* világos értelmű, csaknem tri-viális soraiban.

Mind a szépet, amit hoztam
S ami új, nagy, átkozottan
Sok pazar ige:
Úri léha nullák raja
Söpri be.

Vagy nem feltűnő-e, hogy a két versben ugyanaz a jelző minősít: úri halfamilia és úri, léha nullák raja? És nem azonos-e a két vers végső kicsengése: az előbbi dacos-öntudatos, kategorikus befejezése:

De nem lesz itt semmi, soha
Nélkülöm.

és *A megöszült tenger* talánokkal tompított, de mégis mélyebb bizakodása, melyet éppen a páratlanul szemléletes bibliai kép szuggerál:

Egyszer talán majd nyílik az Úr ege,
Egyszer tán átszeli a tengert
Villám-csikban
Az Isten sújtott s kedvelt szörnyetege.

És ha valakinek még ezek után is kétségei támadnának afelől, hogy Ady nem a „magánvaló létbe” akart áttörni lázadásával, az csak olvassa el *A megöszült tengerrel* ugyanegy nap megjelent *Drága halott nézésekkkel* c. verset. Ezzel Ady mintegy megkorrigálja az előbbi transzcendens látszatát. És újra és megint, mint már annyiszor, hitet tesz az élet mellett. Nem a Vatai szerint „csak tudatában létező, belülről alkotott és költészetében kivetített valóság”, és nem is az irracionális magánvaló lét, hanem a nagyon is érzékelhető, objektív való élet mellett:

Én istenem, élhet-e még sokáig,
Aki nem nyúl már a friss élet után
S bús vízióknak burjánjában gázol
S fél az igazi harmatos, nagy réttől
S retteg a való nyers, leves virágtól
S ajkán már nem tűr csókot, csak
günymosolyt,
Halott életnek ezt a sírvirágját,
Aki befogja szemét, hogy ne nézzen
S százféle csuklyát ölt, hogy meg ne
lássák
S kinek a szíve néha szörnyűt rebben?

Folytathatnánk a hamis versértelmezések sorát, de nem szeretnénk Vatai terjengős és unalmas verselemzéseit fásasztó ellenmagyarázatokkal tetézní. Csak cím szerint sorolunk fel néhány félreértelmezett verset, melyek mind Vatai önkényes filozófiai konstrukciójának estek áldozatul. Ilyenek *A gyermekség elégiája* (135.), *A bűnök kertjében* (207.), *A szép Húsvét* (225.), *A szenvedésnél többet* (226.), *Az Antikrisztus útja* (230.), *A Tisza-parton*

(250.), *A mesebeli János* (302.), *Gálás vasárnap* (334.) stb. stb.

Félreértés ne essék, nem akarjuk Ady szimbolikus nyelvét minden esetben közvetlenül és durván társadalmi jelentésére lefordítani. Tudjuk jól, hogy a helyzet nála, különösen az istenes verseknél, sokkal bonyolultabb volt. Betegség, végsőkéig zaklatott idegállapot, gyerekkora óta meglévő szorongó félelem, álmatlanság sokszor váltott ki belőle valóságos metafizikai víziókat is, de ezek a laikus tartalmú vallási szimbólumokkal mindig szinte kibogozhatatlanul elkeveredve jelennek meg, és művészi szempontból feltétlenül az utóbbiak, a vallásos misztikában rejlő kifejezési lehetőségek izgatták elsősorban. Vatai azonban Ady istenszimbólumait tartalmuktól elszakítva mitizálja, és az így keletkezett mítoszoknak éppolyan kevés köze van Adyhoz, mint a már említett magyar megváltónak, aki Vatai vegykonyhájában Ady magyarság-verseiből ugyancsak művi úton desztillálódott.

Igazságtalanok volnánk, ha Vatai könyvének néhány részizgagságát elhallgatnánk. Jó érzékkel próbálja pl. megkeresni Ady nyelvi-kifejezésbeli elődeit. Kár, hogy nem filológus hajlamú ember, mert teológiai tudásának nagy hasznát látna egy Ady és a Biblia kapcsolatait kutató tanulmány. Szép sorokat olvashatunk a szómágiáról (190.) és általában az ősi kultúrák hatásáról Ady költészetében. Kár, hogy ebből is csak fölillant valamit és nem rendszeresen foglalkozik vele. Nagyon meggyőző pl. a *Nem-Vagy* magyarázata (214.) az ősi névelítkolásból.

Van Vatai könyvének még egy általános tanulsága is: sürgősen jó és igaz Ady-monográfiák kellene, amelyek elősegíthetik majd a tökéletes Ady-fordításokat is, és egyszer s mindenkorra leszámolnak mindenféle Ady-mítosszal.

Vezér Erzsébet

LENGYEL BÉLA: SZOVJET IRODALOM MAGYARORSZÁGON. 1919—1944.

Bp. 1964. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 374 l. (Irodalom—Szocializmus)

Lengyel Béla az Irodalom—Szocializmus sorozat legújabb kötetében arra a feladatra vállalkozott, hogy a rendelkezésére álló hírapok és folyóiratok, valamint szóbeli közlések segítségével kinyomozza, hogyan, milyen körülmények között jelentek meg hazánkban a szovjet irodalom alkotásai, s főleg, hogy milyen hatással voltak az egyes írókra, irányzatokra, az egész magyar szellemi és politikai életre. Már előljáróban is szeretnénk leszögezni, hogy Lengyel Béla, ha nem is sikerült minden fontos, lényeges adathoz hozzájutnia, igen eredményes munkát végzett, jóval többet, mint amennyit a könyv címe ígér. Részben azért, mert kutatása nem csupán a szovjet irodalom magyarul megjelent alkotásaira korlátozódik, hanem gyakran visszanyúl a távolabbi előzményekhez, s igen értékes adatokat közöl a szovjet zene, film, képzőművészet és színházkultúra magyarországi hatásáról, fogadtatásáról is, részben pedig azért, mert nem elégszik meg a tényanyag pusztá felkutatásával, hanem a húsas és harmincas évek politikai csatározásainak állandó szemeltartásával arra is feleletet keres, hogy miért, milyen megfontolásokról fogadták

bet, mint amennyit a könyv címe ígér. Részben azért, mert kutatása nem csupán a szovjet irodalom magyarul megjelent alkotásaira korlátozódik, hanem gyakran visszanyúl a távolabbi előzményekhez, s igen értékes adatokat közöl a szovjet zene, film, képzőművészet és színházkultúra magyarországi hatásáról, fogadtatásáról is, részben pedig azért, mert nem elégszik meg a tényanyag pusztá felkutatásával, hanem a húsas és harmincas évek politikai csatározásainak állandó szemeltartásával arra is feleletet keres, hogy miért, milyen megfontolásokról fogadták

egyesek fanyalogva vagy ellenségesen, mások meg lelkesedéssel és elismeréssel a szovjet irodalmat.

A könyv, amelynek felépítése nagyjából a kronológiai rendben alapul, bizonyos szempontból még az irodalomtörténetben járatos szakembert is meglepi, mert olyan tényeket tár fel, amikről eddig kevesebbet hallottunk, nem tudtunk ilyen bizonyossággal. Nem sejtettük, hogy már a felszabadulás előtt ilyen jelentős volt a szovjet irodalom hatása, hogy a Horthy-rendszer idején is ilyen sokan ismerték, szerették, fordították hazánkban a szovjet irodalmat. Igaz, a kezdeményezés csak ritkán indult ki a haladó erőktől, vagy ha onnan is indult, csak kerülő úton, igen gyakran csak a hatóságok kijátszásával, megtevesztésével lehetett valósággá; legtöbbször a félelemmel vegyes kíváncsiságtól fűtött polgári-kispolgári rétegek akarták tudni, mi folyik a „nagy kísérlet” országában, s az uralkodó osztály sem bánta, ha a polgárháború szörnyűségeit vagy a Nep-korszak visszasságait idéző szovjet művek a magyar olvasók kezébe kerülnek, mert ezekkel be lehetett „bizonyítani”, mennyire értelmetlen a forradalom. A kezdeményező személyek vagy osztályok elképzeléseitől függetlenül azonban előtűnik áll a meglepő eredmény, hogy az ellenforradalom évtizedeiben a szovjet irodalom számos jelentős alkotásához is hozzá lehetett férni, kritikusok, esztéták vitatkoztak erényeiről és gyengeségeiről. Mindez természetesen nem egy csapásra történt. Lengyel Béla is, kutatásaira, megfigyeléseire támaszkodva, négy periódusra osztja a szovjet irodalom magyarországi elterjedésének történetét.

Az első periódusban, mely a Tanácsköztársaság bukásától körülbelül 1927-ig, a forradalmi fellendülés kezdetéig tart, szórva nyos az érdeklődés, s tulajdonképpen csak néhány szovjet mű jelent meg magyarul. Ezek között szerepel Brjusov *A köműves* c. verse, Gellért Oszkár fordításában, melyet a Nyugat tett közzé 1922-ben, A. Tolsztoj fantasztikus regénye, az *Aelita*, valamint Leonov, Pilnyak és Lebegyinszkij egy-egy elbeszélése, illetve regénye. Annál több viszont a híradás s az értékelés. A Világban például ketten is foglalkoznak az új orosz irodalommal; az egyik Stréhm István, aki Majakovszkijről emlékezik meg, a másik Kiss Dezső, aki Blok forradalmi költészetét méltatja. De nem zárkózik el a Nyugat sem: itt jelenik meg Pilnyak *Ezer év* c. elbeszélése, Bonkáló Sándor fordításában, s néhány ismertető értékelés a magyarul is megjelent szovjet művekről.

Az érdeklődés persze nem jelent elismerést, sőt, alapjában véve ebben a periódusban szinte egyértelműen csak szovjetellenességről van szó. Ezt tükrözi Bonkáló Sándor és Szémán István orosz irodalomtörténete is: a szerzők, bár akarva-akaratlan hírt adnak

az októberi forradalmat követő szellemi erjedésről, mégis inkább a szovjet valóság és irodalom csődjéről beszélnek.

A másik három periódusban, mely a forradalmi fellendülés, a népfrentpolitika s végül a fasizmus és a háború éveit foglalja magába, már korántsem ilyen egyoldalú a szovjet irodalomhoz való viszony. A magyar társadalmi életben komoly változások vannak, új erőre kap a munkásosztály, szervezkedni kezdenek a haladó erők s a polgárság egy része is elégedetlen a Horthy-rendszerrel. Mindez kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy a szovjet irodalom most már nagyobb lendülettel törhessen utat magának a magyar olvasókörözés felé. Hogy csak a legérdekesebb alkotásokat említsük meg, ez alatt a mintegy másfél évtized alatt jelenik meg magyarul I. Ehrenburgtól a *Moszkvai sikátor* (1929), Leonovtól a *kis ember vége* (1929), Taraszov—Rogyionovtól az annak idején oly sok vitát és vihart kavarovó regénye, a *Csokoládé* (1930), Ilf és Petrov *Tizenkét széke* (1934), Katájevától a *Sikkasztók* (1929) és a *Hajrá* (1935), A. Tolsztoj *Kálváriája* (1937) és *Nagy Pétere* (1938), Gladkov *Cementje* (1944), Fagyjev örökértékű remekműve, a *Tizenkilencen* (*Vanja és a férfiak* címmel, 1944), Gorkij számos elbeszélése és regénye, valamint Solohov *Csendes Donja*. Ha a felsorolt munkákat s a kiadás éveit alaposabban megnézzük, kiderül, hogy a húszas évek végén és a harmincas évek elején főleg olyan munkák jelentek meg hazánkban, melyeket könnyen el lehetett fordítani, melyek alkalmasak lehettek a szovjet rendszer lejáratosára, életképtelenségének bizonyítására. Ennek fő oka a kiadói politika, de nem kis szerepet játszott az is, hogy a megterletéstől félt fordítók is szívesebben vállaltak olyan alkotásokat, melyekben a szocialista tendenciák rejtettebben nyilvánultak meg. A szélsőjobb oldali körök általában igyekeztek is lejáratosítani a szovjet irodalmat, a liberális polgári értelmiség véleménye azonban már nem volt ilyen egyöntetűen elmarasztaló: csak részben tagadták, s ha fenntartásokkal is, el is ismerték.

Külön érdeklődésre tarthat számot ebből a szempontból a Nyugat viszonya a szovjet irodalomhoz. A Nyugat nem zárkózott el mindentől, s mint fentebb említettük, már az ellenforradalom első éveiben helyet adott részben szovjet szerzők műveinek, részben a róluk szóló cikkeknek, ismertetéseknek. Ezen a politikán a későbbiekben sem változtatott, s megjelentette többek között Gorkij néhány munkáját, Szergej Censzkij *Színváltozás* c. regényét, Ilf és Petrov *Tizenkét széket*, Szejfullinától az *Egy kuruzsló élete* c. regényt, s végül az Illyés Gyula szerkesztette *Mai orosz dekameront*. Több cikknek, tanulmány-nak is helyet adott a folyóirat, olyanoknak is, melyek, ha nem is szólnak egyértelmű elismeréssel a szovjet irodalomról, nem is csak ellen-

ségesek. Ha például Hamvas Bélának a Nyugatban megjelent írásait olvassuk, kitűnik, hogy bár idegenkedik az új orosz irodalomtól, vallja, hogy nemcsak propaganda, objektív értékei is vannak, s még Szerb Antal meglehetősen elfogult, bizonyára szovjetellenes tanulmányokra támaszkodó megállapításában is sok az elismerés. Lényegében hasonló a Nyugat két ekkori reprezentánsának, Babitsnak és Kosztolányinak a véleménye is, jóllehet az előbbi talán izgatottabban kíváncsi, s mind az orosz, mind a szovjet irodalom csak kuriózumként érdekli.

Helyesen látja meg s tartja fontosnak a könyv szerzője, hogy a szovjet irodalom nem csupán fanyalgásra vagy pusztán érzelmi azonosulásra készítette a magyar szellemi élet képviselőit, hanem esztétikai, irodalomelméleti gondolkodásra is serkentett. Bálint György, Révai József vagy Vértes György és az általa szerkesztett legális kommunista folyóirat, a Gondolat némely munkatársának marxista szellemben fogant, az irodalom és az élet mélyebb kapcsolataért harcoló tanulmányain, vitáinakon kívül polgári írók töprengő írásai is tanúskodnak arról, hogy a szovjet irodalomban ők is felfedeztek valami újat, amit saját művészetükben is szerettek volna megvalósítani. Ilyen pozitív hatás tapasztalható a népi írók munkásságában is. A szerző Féja Gézát, Kodolányi Jánost, Illyés Gyulát, Darvas Józsefet, Veres Pétert és Szabó Pált emlegeti elsősorban, akik, ha nem is egyforma mértékben, a szovjet irodalom is nevelkedtek: vagy módszert tanultak tőle, vagy — s ez a gyakoribb — újfajta tendenciózusságában, szenvedélyességében fedeznek fel esztétikai értékeket, mint például Féja Géza A. Tolsztojban és Solohovban, Illyés Gyula pedig Taraszov—Rogyionovban, Gorkijban és Majakovszkijban. Még jobban vonatkozik ez a felfedezés kommunista íróinkra és költőinkre, leginkább József Attilára, aki a dokumentumok szerint részben itthon, részben Bécsben a szovjet irodalom számos alkotásával megismerkedett, maga is fordított Majakovszkijtól, s ezáltal gazdagabbá, érettebbé vált a költészete.

Lengyel Béla könyvének legnagyobb érdeme tehát a gondosan összeválogatott anyag összefüggéseinek feltárása, de úgy gondoljuk, néhány problémát is fel kell vetnünk.

Az egyik: szükséges-e ebben a könyvben a külföldi magyar nyelvű sajtótermékekben megjelent szovjet irodalmi alkotásokat tárgyalni, minthogy azok, különösen, amik Mexikóban vagy az Egyesült Államokban láttak napvilágot, sok hatást nem gyakorolhattak irodalmunkra, szellemi életünkre, s egyébként is látszik, hogy Lengyel Béla itt csak szórványosan nézett utána a lapoknak és folyóiratoknak. Ha csak az amerikai földrészt nézzük is, kiderül, hogy a forrásmunkák között nem

szerepel sem a Kanadai Magyar Munkás, sem az Új Előre folytatása, a Magyar Jövő. Persze nem is hiányoljuk, mert a fő kérdésre, hogy az ellenforradalmi Magyarországon hogyan, milyen körülmények között terjedt el a szovjet irodalom, úgysem adna választ. Talán jobb lett volna, ha Lengyel Béla itt csupán tájékoztató, de alaposabb bibliográfiára szorítkozik, miáltal a terjedelem is csökkent volna.

A másik problémánk a könyv szerkezetével; felépítésével kapcsolatosa. Az anyag, úgy tűnik, eléggé el van szórva, nincs meg a célszerű logikája, aminek talán az az oka, hogy a több mint másfélszáz feldolgozott hírlap és folyóirat anyagát nem rendszerezte kellően. A fentebb már vázolt négy periódus a tárgyalás során gyakran egybemosódik, megszakad a kronológiai sorrend, s ennek az a következménye, hogy a szovjet írókról és művekről folytatott viták egybemosódnak, nem ütközik ki világosan, melyik periódusban melyik irodalompolitikai felfogás jutott döntőbb szerephez. A *népfrontpolitika kibontakozásának ideje* c. fejezetben például (92—113.) behatóan foglalkozik az új szovjet művek körül kialakult harcokkal, holott ennek egy későbbi fejezetben lenne a helye, ahol Lengyel éppen a szovjet irodalomnak az egyes irányzatok, csoportok által történt fogadtatását tárgyalja.

A *Szovjet irodalom Magyarországon* azonban így is igen jelentős munka, melynek úttörő szerepe lehet a további kutatásokban. Lengyel Bélát néhány, számára is izgalmasabb kérdésnél elfogta a kutatói buzgóság, s itt a lehető legnagyobb teljességre törekedett. Ilyen például a *Gorkij és hatása a magyar irodalmi életben* c. rész, melyet a könyv egyik legjobb fejezetének tartunk, s melyben cseppet sem zavar, hogy a szerző egészen a századfordulóig visszanyúl Gorkij magyarországi fogadtatásának a felmérése érdekében. Megtudjuk, hogy A Héten már 1899-ben közölték egy Gorkij elbeszélést, két évvel később egy egész kötete jelent meg (*Csudra Makar* és más elbeszélések), 1903-ban pedig már az *Éjjeli menedékhely* c. drámáját is bemutatták, s még olyan írók is kiálltak mellette 1905-ben való bebörtönzése idején, mint Rákosi Jenő. Érdekes és tanulságos az is, amit Lengyel Béla Kosztolányi és Gorkij személyes találkozásáról, valamint az *anya* itthoni fogadtatásának történetéről mond. Ezt a minden részletre kiterjedő alapos felderítő munkát, mint módszert, természetesen nem lehetett a könyvben mindvégig alkalmazni, s nem is lett volna szükséges. Újabb kutatókra vár majd a feladat, hogy Lengyel Béla művére támaszkodva, mintegy abból kiindulva más kérdéseket is ilyen lelkiismeretesen kidolgozzanak.

Sipos István

A magyarországi Corvinák Összeállította és a tanulmányt írta: Berkovits Ilona. Bp. 1962. Magyar Helikon. 235 l.

Hunyadi Mátyás légendás híru budai könyvtára, a Bibliotheca Corvina, a XV. század leghíresebb reneszánsz fejedelmikönyvtárai közé tartozott. Feltehetőleg 2000 pazar kiállítású kódexet, illetve — kis számban — kézzel díszített nyomtatott könyvet foglalt magába. A díszes kivitelezésű hártayakódexek zöme Itáliában készült, ott is a legjobb helyen, Vespasiano da Bisticci firenzei műhelyében. Másoló, illetve könyvkötő műhely azonban Budán is létesült. A könyvtár egésze, ami a tervszerűen gyűjtött könyvek tartalmát illeti, a XV. század második felének filozófiai, filológiai, tudományos és irodalmi érdeklődését és ízlését tükrözte. Tehát megtalálható volt benne mindaz, amit e korszak humanista értelmiségeinek tudata elsőrendűnek és nélkülözhetetlennek tartott, így a latin és görög klasszikusok, a középkori egyházatyák, valamint a jelesebb humanista szerzők művei. S méghozzá: fejedelmi reneszánsz köntösben!

Mátyás király a könyvtárat élete utolsó évtizedében fokozott ütemben fejlesztette. Halálakor (1490) több mint száz elkészült kódex várt Itáliában átvételre. Hiába, mert utódát a könyvek nem érdekelték, II. Ulászló ezek átvételét megtagadta. S a finom ízléssel és teméntáren pénzzel összegyűjtött ragyogó könyvtárral sem törődött: a drága kódexek lakat alatt, porban-piszokban heverték 1526-ig, mikor is a török Buda elfoglalásakor felégette.

A Bibliotheca Corvina páratlan gazdagságáról már a Jagellók korában legendák keltek szárnyra a külföldi humanisták körében, s a legendaképződést még inkább tetézte az „arany könyvtár” gyászos pusztulása. A szép könyvekért remegő humanista bibliofilek már 1526 előtt mindent megtettek, a kevésbé tisztességes eszközöktől sem riadva vissza, hogy egy-egy korvinát magukénak mondhassanak, s ezt a kivételes „gyöngyszem”-nek kijáró tisztelettel helyezték bibliotékájukba. Híre, becsé máig sem fakult: minden köz- vagy magángyűjtemény, mely korvinával dicsekedhetik, díszeként őrzi.

Jelenleg 170 s egynéhány korvinát tartanak számon. Az 1526. évi pusztulásból csupán tucatnyi menekült meg, zsákmányként került Konstantinápolyba, majd 1877-ben a török szultán ajándékként a budapesti Egyetemi Könyvtárba. A többi részben még Mohács előtt cserélt gazdát, ajándék vagy egyéb módon csúszott ki az országból, illetve a Mátyástól még megrendelt, de Ulászlótól át nem vett kódexek közül való. A múlt század elején még alig egynéhány korvina volt Magyarországon, ma 45.

Ezt a 45 példányt (43 kódexet és 2 ösnyomtatványt) mutatja be a Magyar Helikon remekbe sikerült kiadványa. Nemhiába jutalmazták a lipcei könyv világhiállításán bronzéremmel: a korvinákhoz méltó bibliofil csemege. Öröm kézbe venni.

Az összeállítás és a bevezető tanulmány a kiváló művészettörténész és miniatúra szakértő Berkovits Ilona munkája. Kitűnő az illusztrációs anyag válogatása, pontos és szakszerű az egyes korvinák bibliográfiai leírása. A tanulmány egészének szintje — bár kielégítő képet ad, ami a korvinák miniatúráit stb. illeti — egyenetlen, úgy is mondhatnám, nem eléggé friss és mai. A szerző 20 évvel ezelőtti jelentős munkásságának eredményeit és módszerét tükrözi.

Főként a *Corvin Mátyás és a reneszánsz műveltség* c. fejezeten érződik, hogy nem a legújabb történeti, illetve irodalomtörténeti kutatások eredményeinek figyelembevételével íródott. Másrészt rövid terjedelme ellenére sem a lényegre szorító, sok benne az elavult tudományos vélekedés, az esetleges és a megalapozatlan feltevés.

Például Berkovits Ilona szerint „Mátyás már mint fiatal uralkodó, irodalmi élményei következtében is, szembefordult a régi gótikus művészet jegyében jelentkező középkori miniatúra-festészettel”. Lehet, hogy így volt. Ám e tétel bizonyítására felhozott argumentuma korántsem meggyőző. Eszerint az 1469-ben készült ferences misekönyvet (graduált), melynek egyik miniatúrája őt imádkozó pózban ábrázolta, azonnal el is ajándékozta egy szerzetesnek. Miért? „A reneszánsz művészetet kedvelő Mátyás ízlésének nyilván nem felelt meg ez a stílusában maradi, a középkori gótikus egyházi szellemben épült munka. Továbbá ez a miniatúra kifejezetteen Mátyás mély vallásosságát és az egyház iránti hűségét kívánta hangsúlyozni, holott Mátyás mindenkor visszautasította a pápa beavatkozását Magyarországi egyházi ügyeibe...” — Az ajándékozás tényét nem lehetne egyszerűbben megmagyarázni? Azzal, hogy Mátyás nem gyűjtött egyházi szerkönyveket, s amennyiben ilyet ajándékba kapott, azt a legjobb helyre adta tovább. Ő különben más kolostoroknak is ajándékozott szerkönyveket. A gótikával szemben — ami egyházi építkezéseit illeti — nem viseltetett ellenszenvvel.

Tovább folytathatók az ehhez hasonló példákat, amelyek a szakolvasót kissé elkedvetlenítik; annál inkább, mert az újabb szakirodalom ismeretében az effajta hibák könnyen elkerülhetők lettek volna, s akkor erről a ragyogó kiállítású és példás szakértelemmel összeállított kiadványról csak az elragadtatás hangján beszélhetnénk.

Gerézi Rabán

Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában A bevezető tanulmányt írta: Bán Imre. Válogatta és sajtó alá rendezte: Julow Viktor. A jegyzeteket írta Bán Imre és Julow Viktor. Bp. 1964. Akadémiai K. 283 l.

Az igen érdekes antológia nem a ma szokásos értelemben felel meg a címének. A kéziratok gyűjteményeknek, amelyekből anyagát válogatták, debreceni és diák jellegét nem a bennük foglalt művek szerzői határozták meg. Nagyobbrészt ugyan ezek is gyakorló vagy végzett debreceni diákok voltak, de nem mindnyájan: pl. köztük épp a legnépszerűbb, Kovács József nem volt az. Debreceni diákok voltak azonban egyújtémények létrehozói: a gyűjtők, a másolók, s ebben az értelemben az ő irodalmuk az, amellyel ebben a kötetben találkozunk. A kollégium paraszti, kispolgári vagy kismemesi származású növendékeiben iskolázásuk során, ámbar annak inkább melléktermékeként (a poétai osztály verselési gyakorlata, az antik mitológia megismerése), sőt gyakran ellenére (a magyar nyelvű irodalom tiltása, a felvilágosodás minden megnyilatkozásának üldözése) kialakult egy bizonyos irodalmi igény is. Nem valami magasrendű: mutatja már az irodalommal való időöltés besorolása is egyébként élvezetek közé. „... egy jó barát elüzi a világnak minden gondját, egy múlató kompánia elkergeti messze az élet bajait és jajait, egy szíved feléval való nyájas beszélgetés elfelejti lelked gyötrelmeit, egy sétállás, egy paripázás, egy kocscikázás megújítja epekedő szívedet. Ó, de *non cuivis hominum contigit adire Corinthum!* Ha a kegyetlen sors mostohasága mindezekről megfosztja szegény fejünket, *tunc vero quid agam, quo me convertam?* E végre szedtem össze imé ezen kötetbe lévő külömb-külobmbféle, rész szerént folyó, rész szerént kötött beszédbe lévő kidőlgözött materiákat; mely kötetnek mivel sok holmi egyet-más dolgokat foglal magába, »holmi« nevet adhatni.” (Az egyik kézirat gyűjtemény Előljáró beszédéből.)

Ezek a nyíltan megvallott céljuk szerint is csak szórakoztatásra törekedő gyűjtemények mégsem pusztán izléstörténeti adalékok. A XVIII. század végének, XIX. század elejének összegubancolódott irodalmi viszonyai között fontos szálak húzódtak itt is. Mindezekelőtt a népiesség, amely ugyan nem egyenes folytatás ennek az Arany Jánostól lekicsinylően „népszerű”-nek nevezett költészetnek, de nem is független tőle. A jelen kötet bevezetése és jegyzetei számos példán mutatják ezt meg, a *Lúdas Matyítól* a *János pap országáig* és a *Jóka ördögéig*. Az annyiszor elítélt formai mesterkedés is nemes gyümölcsöket termett a debreceni költői iskola nagyjainál: már a kortárs Földinél és Csokonainál, később Aranyánál, majd Tóth

Árpádnál, Oláh Gábornál és Szabó Lőrincnél — mint arra a bevezetés szintén utal.

Bán Imre vitatja Jókai véleményének helyességét, aki a Csittvári krónikával (*Eppur si muove*) felvilágosodott és szabadságharcos eszméket és indulatokat tulajdonít a debreceni kéziratok gyűjteményeknek. Ám — mint ezt később maga is elismeri — mégsem teljesen hibás, inkább csak arányaiban túlzó Jókai képe. Más tárgyú írásokkal erősen vegyülve a merészebb társadalomkritika és a függetlenségi vágy, az elnyomás miatti panasz igenis helyet kapott ezekben a gyűjteményekben, és pedig feltételezhetően olyan időkben is (pl. 1795 után), amikor a nyomtatott irodalomban ilyesmire célzás sem történt.

A kötet szemelvényeit a szerkesztő első sorban a nyomtatásban meg nem jelent, ill. a nyomtatásban ugyan megjelent, de nehezen hozzáférhető művekből válogatta. Ez helyes volt, mert így tárhatott fel legtöbb ismeretlen anyagot, de a kéziratok gyűjtemények valódi képét így némileg módosította. Azokban ugyanis elég jelentős számban találhatók ismert költők művei is; és pedig nemcsak diákori zsengéik. Az összkép ezekkel együtt lenne teljes, s talán nem egyedi annak a Kecskeméten, a ref. egyház könyvtárában található, szintén Debrecenben keletkezett *Minden gyűjteménynek* a példája, amelynek utolsó darabjai már egyre inkább a nyomtatott irodalomból, mégpedig az 1830-as évek friss folyóirataiból (Auróra, Társalkodó) való, az író és olvasó közötti kapcsolat új formáit s ezzel együtt az irodalmi ízlés fordulatát is mutatva.

A kötet nagy gonddal készült jegyzeteiben hatalmas és érdekes filológiai anyag van felhalmozva. Kezelését mutatók könnyítik meg, célszerű lett volna azonban még egy mutatót készíteni: az egyes művek szerzőiről. A helyesírás modernizálásával ilyen természetű szövegkiadásnál nehéz ugyan egyetérteni, de az megállapítható, hogy a tájnyelvi vagy régies kiejtési sajátságokat őrző formákat igen gondosan választotta ki és tartotta meg a sajtó alá rendező. Nem volt módomban a közölt szöveget a kéziratokkal egybevetni, egy-két értelmet vagy fület bántó sort mégis megemlítenék gyanúsként, zárójelben utána téve az általam helyesnek gondolt változatot: 152. l. 29. sor: Terhes hibáinkat (Terhes hibáinkat); 166. l. 11. sor: A nagy lelkét (S nagy lelkét — az említett kecskeméti kéziratban így van!); 166. l. 59. sz. vers: Nem hiányzik a 10. sor után két sor? 178. l. 2. sor: Titkot (A titkot); 216. l. 76. sz. vers 2. sor: A hajnali (A hajdani); 217. l. 9. sor: nekem (nekem); 14. sor: örömbömb (örömb).

A szerkesztő 7 könyvtár 34 gyűjteményét használta fel a kötet összeállításához. Ez a nagy apparátus tette lehetővé a tollhibák, másolási pontatlanságok gondos javítását.

A számba jöhető gyűjtemények száma azonban a felhasználtakénál is nagyobb, ezt mutatja az említett, Kecskeméten levő gyűjtemény is, amelyben a jelen kötet 78 darabja közül 15 megtalálható. Valószínű, hogy ennek a kötetnek a megjelenése több helyi kutató figyelmét rá fogja irányítani az ilyen gyűjteményekre.

Orosz László

A gondolat félénk madár. Elmés mondások Tömörkény István írásaiból. Összeállította és a bevezetőt írta Rully János. Sajtó alá rendezte: Kiss László. Szeged, 1964. Tömörkény István gimnázium. 95 l.

Figyelemre méltó szempontból közelíti Tömörkény művészetét ez a kiadvány, amikor válogatást nyújt az író műveiben található aforizmákból, közmondásokból, szokásmondásokból, szólásokból stb.

A munka elsősorban Móra Ferencnek azt a megállapítását kívánja igazolni, mely szerint Tömörkény „gondolkozóan is volt akkora, mint művésznek”. A válogatásban etnográfiai szempont is közrejátszik: Tömörkény sajátos, paraszti jellegű aforizmái nem csupán az írónak a nép gondolkodásmódjára hangolódott szemléletét prezentálják, hanem etnográfiai és stilisztikai szempontból is értékes kincset őriznek.

Ha onnan indulunk ki, hogy az aforizma, mint a gondolat tömör, csattanós kifejezése, mindig az írói szemlélet mélyeit villantja fel, a vállalkozás kétségkívül hasznosnak ígérkezik az irodalomtörténeti szempontjából. Nem szabad szem elől téveszteni azonban, hogy az aforizma: műfaj, gondolatilag lezárt, egész, lényege a paradoxon. Előfordulhat természetesen az írói műben is, de a kiválogatásnak figyelembe kell vennie a fenti sajátosságokat. Tömörkény esetében többször jogosult az „elmés mondás”, mint az „aforizma” elnevezés — a válogatók pedig az író egyszerű megállapításait is aforizmának minősítették. Továbbá: nehézséget okoz, hogy Tömörkény aforizmái sem klasszikus értelemben vett aforizmak: bennük az író felfogása gyakran kibogozhatatlanul összeolvad a népi bölcsességekkel. Így bizonytalanná válik az elv, mely körül a válogatás kristályosodhat: mit tekintünk aforizmának és mit nem? Melyek az író szemléletét tükröző mondások, és melyek a csak etnográfiai vagy stilisztikai értékkel rendelkezők? S hogyan egyeztethető össze, hogy a válogatók ebből is, abból is gyűjtenek? A kettős célkitűzés eleve diszkreditálja a válogatás egységes jellegét!

A bizonytalanság sajnos túlon túl érezteti hatását a munkában. A bizonyító, a tömörkényi gondolkodásra jellemző, írói látását felvillantó mondások között ott találjuk azokat

is, melyek csupán az írói jellemzés eszközei, s a szövegösszefüggésből kiszakítva értelmetlenek („Még a csillag is mögyszalad néha az égön. Még a nagy égön, az örökös állandóságon is megjátsszák magukat néha a csillagok.” „Mindig divatabbra válnak az embörök.”). Csak tehetéssel a válogatás sok, csupán etnográfiai vagy stilisztikai szempontból jelentős darabja („Sónyalás tekintetében meg nem vetendő állat a kecske.”), és feleslegesek az általánosan használt közmondások helyi stílusváltozatai („Néha úgy van, hogy bal lábbal kelnek az emberek, és ilyenkor mindenen fönnakadnak.”).

A vázolt nehézségekből adódnak a szerkezeti hiányosságok is. A válogatók fő rendezési elve (a tárgykörök szerinti csoportosítás) csak a felszint érintheti: az egyes tárgykörökön belül egyenletlenségek mutatkoznak. (Kivételesen említettünk olyan jól sikerült „fejezeteket”, mint *A szántóvas és a kasza a világ legszebb kardja*, *A gondolat félénk madár* stb.)

A gondos kivitelezésű könyvecskét elsősorban érdekes kísérletnek tekinthetjük — hiányosságai pedig bizonyára tanulsággal szolgálnak majd a hasonló jellegű válogatások készítőinek. Reméljük, hogy az iskola kéziszedő-nyomdász tagozatának növendékei pedig továbbra is hívek maradnak az általuk kialakított jó hagyományhoz és a jövőben is irodalomtörténeti érdekű kiadványok megjelentetésére fognak törekedni.

Nácsa Klára

Krúdy világa. Gyűjtötte és írta: Tóbiás Áron. Bp. 1964. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 730 l.

Elgondolkoztató, hogy annak az írónak, aki közel száz kötetnyi regénnyel, novellával és több száz maradandó értékű hírlapi cikkel, kritikával gazdagította irodalmunkat, önálló kiadványban eddig mindössze egy füzetnyi irodalmat szenteltek: könyvtáraink katalógusában Perkátai—Kelemen László 1936-os keltezésű színvonalas, de már sok tekintetben túlhaladott disszertációján kívül hiába keresnénk könyvet, amely Krúdy Gyula életművében eligazít.

A Szabó Ervin Könyvtár vállalkozó kedvének, áldozatkészségének és egy igen lelkes szerkesztő szorgos kutatómunkájának köszönhető, hogy az elmúlt esztendőben — az író születésének 85. és halálának 30. évfordulójáról egy évvel lekésve ugyan — megjelent egy emlékkönyv, amely némileg csökkentette a Krúdyval szemben fennálló adósságot.

Tóbiás Áron, a *Krúdy világa* szerkesztője gyűjtőmunkájáért minden elismerést megérdemel. Riporterri múltjához híven egy-egy érdekes adatért napokig kutatót sárgult új-

ságokban és folyóiratokban, elvesztek hitt levelezéseket böngészett át lankadatlan türelemmel, árgus nyomozókat megszegyenítő szimattal és logikával lelt rá már régen holt-nak hitt emberekre is, akik egy jellemző adattal szolgálhattak az író életéről. Magnetofonjával egy új életre kelt, modern Szinbádként utazta be az emlékezés kódéba sülylyedt tájakat, hogy mikrofonja elé vonja és megszólaltassa egy kalandos író-élet hiteles és kevésbé hiteles tanúit.

A könyv, amely ily módon megszületett váltakozó értékű anyagával is lebilincselően érdekes, becses olvasmány, tág teret nyújt az érdeklődő olvasónak és a kutató irodalom-történésznek az életmű és a sajátos író-sors felett való elmélkedéshez. Az emlékezések és dokumentumok hatalmas tömegéből nehéz kiemelni bármelyiket is, mégis külön elismeréssel szeretnénk szólni itt a család (Krúdy Mária, Krúdy Zsuzsa, Krúdy Ilona és Krúdy Gyula) színvonalas és adatokban értékes visszaemlékezéséről, valamint arról a fontos kortörténeti anyagnak is beillő levelezésről, amelyet az író és Tevan Andor kiadó folytattak.

Még jobban örülnénk a kötetnek, ha minden vonatkozásban oly színvonalas lenne, mint amilyen lelkes és hozzáértő a gyűjtőmunka volt. A szerkesztésnek is vannak jelentős érdemei: az összegyűjtött hatalmas anyag nagyjából áttekinthető rendezése, az illusztrációk megfelelő kiválasztása és elosztása, a bibliográfiai adatok mellé sorolt kritikai szemelvények közlésének ötlete. Éppen ezért meglepő, hogy mellőzte azoknak a kis fáradsággal közölhető, fontos adatoknak a feltűntetését, amelyek az egyes (nem a kötet részére írt) emlékezések és kritikai szemelvények megjelenési helyére utalának. Hanyagosságok és pontatlanságok találhatók a szerkesztő által az egyes fejezetek elé írt bevezetőkben is. Példának idézzük a 137. oldalon olvasható két mondatot: „Az író fénykora az 1910-es esztendő elején kezdődik a Szinbád-elbeszélések népszerűségétől s tart a forradalmakig, az emberi forradalmi helytállásokig. A csúc: »A vörös postakocsi«,... melyet 1913 vízkeresztjén kezdett el folytatásokban közölni A Hétben Kiss József...” Ezzel szemben: az első Szinbád elbeszélés 1911. január 17-én jelent meg (a Világ c. napilapban), az első Szinbád-kötet pedig ugyanez év végén, de ez sem hozott különösebb népszerűséget az írónak, csak utóbb *A vörös postakocsi* megjelenése után figyeltek fel novelláira is. Az említett regény folytatásait pedig pontosabban 1913. január 12-én kezdte el közölni A Hét. Ez lehet apróság, mint ahogy a *Pesti levelek* c. híres cikksorozatot sem szombatanként (mint ezt a 165. oldalon állítja a szerkesztő), hanem szinte kivétel nélkül mindig vasárnap közli a Magyarország c. napilap, több mint egy évtizeden át. Ennél jelentősebb tévedése azon-

ban az idézett résznek azon állítása, hogy az író fénykora az 1910-es esztendő-től a forradalmakig tart. Mint ismeretes *Az élet álom* c. kötetben összegyűjtött elbeszéléseit, amelyek étkéséskivül az életmű másik, az előbbinél is kiemelkedőbb csúcát jelzik 1926—28-ban írta, egyéb késői időszakban keletkezett fontos műveiről nem is szólva. Ezek a kisebb-nagyobb félreértések, hibák és gondatlanságok annál is bosszantóbbak, mert nagy részük éppoly könnyen elkerülhető lett volna, mint az a sok sajtóhiba, amelyik egyik-másik könyvoldalon szemet bántóan hemzseg.

Az életrajzi emlékezések az emlékezők memóriájától és elfogultságaitól függően természetesen bővelkednek a szándékolatlanul és szándékolatlan téves adatokban. Elemzésük érdekes és hasznos munka lesz; ezt egy lehetőség szerint pontos életrajzi mutató függékben való közlése igen nagymértékben megkönnyítette volna. A kötethez fűzött névmutató is igen hiányoljuk.

Örvendetes eseménye viszont a könyvnek, hogy Kozocsa Sándor több évtizedes gyűjtőmunkájának eredményét, a Krúdy kötetkiadásokra vonatkozó teljes bibliográfiát, valamint az íróról szóló irodalom részleges ismeretét is közreadja.

Krúdy művei, hírlapi megnyilatkozásai, életmódja mindig élénken foglalkoztatta a közvéleményt. Lelkesen magasztalták vagy dühödten támadták, néha értetlenül félredobták, majd megint egekig emelték. Emberi-írói magatartásának és életművének értékelése — mint ezt éppen ez emlékkönyv is oly hitelesen tanúsítja — többnyire a különböző előjeli szubjektív megnyilvánulások alapján született meg. Nagyon jellemző, hogy az első terjedelmesebb könyv, amelyet emlékének szenteltek, szintén a szubjektivitás jegyében jött létre. Ez az elfogult szemlélet ezúttal azonban igen rokonszenves, mert az író és műve iránti megbecsülésen alapul. Bizonyára eredményes is lesz: egy sokoldalú Krúdy-monográfia megalkotásánál forrásértékű anyagként segítheti az irodalom-történetírást.

Barta András

Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak (Források, feldolgozások.). Bp. 1964. Tankönyvkiadó. 206 l. (Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma, 1.)

Siklós András az 1918-as „őszirózsás forradalom” és az 1919-es Tanácsköztársaság történetének egyik legjobb ismerője. A forradalmakról írt egyetemi jegyzeteiben elsőként között alakított ki valóságghú, túlzásoktól és — jobb- és baloldali — torzításoktól mentes képet a történelem e magasra ívelő szaka-

száról. E könyvével, amely egyben a *Magyarország legújabbkori történelének forrásai és irodalma* című kiadvány-sorozat nyitó kötete is, s amely az 1918—1919. évi magyar forradalmak történelének egykorú forrásait és a későbbi értékelő-visszaemlékező irodalmat veszi vizsgálat alá, nemcsak a szaktörténészeknek, hanem a forradalmak egyes részterületeit — például kulturális életét vagy irodalmát — feldolgozó kutatóknak is jelentős segítséget nyújt.

Három nagy egységre tagoltan csoportosítja Siklós András könyve elvi és adatbeli közléseit. Első részében röviden elemzi Leninnek az 1918—1919. évi magyar forradalmakkal foglalkozó vagy ezeket érintő írásait, megnyilatkozásait. Itt tárgyalja a Lenin 1919-es munkáival kapcsolatos korábbi — a személyi kultusz légkörében véghezvitt — torzításokat, és itt ismerteti a Leninre emlékező írások 1919-es vonatkozásait is. Lenin útmutatásai elvi alapvetést adnak a Magyar Tanácsköztársaság elemző feldolgozásához az egyes részterületeken munkálkodóknak is, így a Leninre vonatkozó írásainak értékelő — s a ferdítésekől megítélt — bemutatása az irodalomtörténetírás számára is fontos kérdések tisztázását segíti elő.

Könyve második részében a történeti forrásanyagokat s azok lelőhelyeit jellegük szerint külön csoportokra bontva ismerteti. A különböző hazai levéltárak iratanyagát bizonyos mértékig *A Magyar Tanácsköztársaság történelének forrásai a magyar állami levéltárakban* című könyv (vö. ItK 1961. 487.) adatfeldolgozása alapján foglalja egységbe, kibővítve a Párttörténeti Intézet Archivuma, az egyházi-, valamint a külföldi levéltárak 1918/19-re vonatkozó — igen fontos — anyagainak rövid jellemzésével. Kár, hogy a nagy területet átfogó, gazdag felsorolásból hiányzik a Magyar Tudományos Akadémia Kéziratára, ahol pedig az Akadémia forradalmak alatti tevékenységével, illetve a Tanácsköztársaság idején róla hozott intézkedésekkel kapcsolatos levél- és iratanyag fennmaradt és hozzáférhető.

A forradalmak idején megjelent könyvek és füzetek (köztük Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Szabó Dezső, Illés Béla munkái) rövid jellemzése után Siklós részletesebben elemzi 1918/19. sajtóviszonyait. Áttekintést nyújt a forradalmakat megelőző háborús esztendőök időszaki sajtójáról és érinti az egykorú külföldi sajtónak a magyar forradalmakra reagáló visszhangját is. Az 1918/19. sajtójáról készült bibliográfiák és az ezen időszak sajtóviszonyaira emlékező későbbi írások gondosan mérlegelő értékelésével különösen hasznos tájékoztatást nyújt. Úgy véljük azonban, a Vörös Lobogó pozitívabb szerepet töltött be — legalábbis irodalomtörténeti szempontból — az itt jellemzettnél, s hiányoljuk a

polgári demokratikus forradalom alatt jelentőségében megnövekedett Néplap ismertető említését, holott e hetilap földreformmal foglalkozó írásai (Móricz Zsigmond elsősorban) a történészek számára is forrásul szolgálhatnak.

Nemcsak általános történeti, de művészettörténeti szempontból is értékes a forradalmak idején megjelent plakátok értő-elemző felsorakoztatása, valamint a róluk szóló emlékező ismertetések. És a korszak valóságos keresztmetszetét adja a híradó- és dokumentumfilmek tartalmának részletes felsorolásával; e film-anyagok érdekesen zárják a könyv egykorú forrásokat bemutató részét.

Terjedelmében legnagyobb és elvileg is legértékesebb Siklós könyvének harmadik része, amely a forradalmakról — több mint negyven éven át létrehozott — emlékezőket, feldolgozókat elemzi a fontosabb irányzatok szerint. Számba veszi az ellenforradalmi memoárok hamisításait és a konzervatív-reakciós történészek vádaskodásait, kimutatva azok tarthatatlanságát. A polgári — októberista — emigráció (köztük Károlyi Mihály, Jászi Oszkár és Hatvany Lajos) emlékiratait ismertette kitér az „dézsi forradalom” védelmét szolgáló írásoknak az ellenforradalmi rendszer történelemhamisításait leplező jellegére, ugyanakkor rámutat azok nagy részének proletárdiktatúra-ellenes vonásaira is. Érdekes elemzések sorával tárja fel az októberista és szociáldemokrata felfogások közelségét, másrészt viszont szembetűnő különbségeit a proletárdiktatúra megítélésében, valamint az egyes szociáldemokrata emlékiratok közötti eltéréseket, ami a párton belüli csoportok nézetkülönbségeit tükrözi.

Könyve természeténél fogva legrészletesebben a kommunista szerzők marxista igényű munkáival foglalkozik Siklós András. Az 1919-es proletárforradalomról különböző időszakokban közreadott állásfoglalásokat veszi itt sorra az első kommunista kiadványoktól a két világháború közötti marxista megnyilatkozásokon keresztül a felszabadulás utáni — sok részletében hibás vagy eltorzított — értékelésekig, s bemutatja e hibás nézetek kijavításának eredményeit is. Talán csak a Tanácsköztársaság 40. évfordulójára megjelent munkák ismertetését érezzük elnagyoltnak, hogy kevésbé tesz különbséget a fontos, nagy anyagot felölelő munkák és az egyes kisebb részeredményeket felmutató ünnepi írások között. S ha el is fogadhatjuk indokait, amiért a szépirodalmi műveket nem dolgozta fel munkájában, hiányoljuk a népi írók 1918/19-es vonatkozású legfontosabb írásait, megnyilatkozásait számbavételét; sajátos állásfoglalásuk hiányzik az összkép teljességéhez.

Siklós András munkája a fontosabb források és lelőhelyeik értékelő ismertetésével, az

elemzések, vitairatok problémáinak tárgyiagos megvilágításával, továbbá a különböző időben történt más-más jellegű és indítékú ferdítések felmérésével nemcsak az 1918/19-es magyar forradalmak történetének objektív ábrázolását segíti elő, de jelentősen hozzájárul e történelmi sorsforduló későbbi — sokoldalú és bonyolult — kisugárzásának feldolgozásához is. Megállapításai a részletkérdések és a vitás értékelések tekintetében szintén jó eligazítást nyújtanak az irodalomtörténetírás művelőinek is.

József Farkas

Bogdán István: A magyarországi papíripar története (1530—1900). Bp. 1963. Akadémiai K. 486 l. (A Magyar Könyv)

Az ipar különböző ágai közül a nyomdászat mellett a papíripar története mutat a legtöbb érintkezési felületet az irodalom történetével. A magyarországi papíripar történetének első kimerítő feldolgozása ezért méltán számíthat a magyar irodalomtörténetírás érdeklődésére is. Bogdán István vaskos munkája, mely oly szegény ipar- és technikatörténeti szakirodalmunk egyik legértetebb alkotása, bevezetesként felvázolja a papírkészítés általános történetét, illetve a papír magyarországi elterjedését a hazai papírkészítés megindulását (1530) megelőző időkben. A könyv legrészletesebb fejezete, törzsanya a ma ismert legelső (lócsei) papírmalomtól az első (fiumei) papírgyár alapításáig mutatja be a hazai papíripar történetét, végül a kézműipar és a gyáripar egymás mellett élésének, a papírkészítésnek papírgyártássá való átalakulásának a hatvan esztendejét (1840—1900) ismerteti. A szerző figyelme a papíripar fejlődését meghatározó történeti, társadalmi, kulturális tényezőktől, a gazdasági és technikai kérdéseken át az iparszociológiai problémákig, valamint a papír felhasználására, a papírkereskedelemre egyaránt kiterjed. Az irodalomtörténetést Bogdán imponálóan gazdag munkájából az egyes íróinknak a papírkészítésben betöltött szerepére, illetve a papír irodalmi felhasználására vonatkozó adatok érdekelhetik elsősorban. Az előbbi kérdésről, vagyis Heltainak és Tótfalusinak a magyar papíriparban való rész-

vételéről új adatokkal nem találkozunk Bogdán könyvében, a papír felhasználásáról mondtak, s különösen az erre vonatkozó statisztikai számítások viszont rendkívül tanulságosak és több szempontból új fényt vetnek a magyar írásbeliség fejlődésére, mennyiségi kiterjedésére.

Érdekesek már azok a számítások is, amelyek a hazai papírkészítés előtti időre vonatkoznak. Kereskedelem-történeti adatokból a szerző kiszámítja ugyanis, hogy Mohács előtt a különböző oklevélkiállító fórumok papírfogyasztása kb. a tizszerese volt a fennmaradt oklevelek papírmennyiségének. Ez a számítás szemléltetően mutatja középkori írott emlékeink pusztulásának az arányát. S bár a szerzőnek a középkori könyvekre vonatkozóan hasonló számításokat nem sikerült végeznie (annál is inkább, mert ezek jó része még pergamenre íródott), a pusztulás mértékére itt is fényt vetnek becslései. Teljesen egyet kell érteni Bogdán alábbi következtetéseivel: „1. e korbéli írásbeliségünk lényegesen fejlettebb volt az eddig megismertnél, és 2. ez időszak történetét írott emlékeinknek csak töredékéből írhatják meg”.

A XVI—XVIII. század hazai papírfogyasztását szintén tanulságos számítások illusztrálják. Bebizonyosodik ebből, hogy a legnagyobb papírfogyasztó nem a kultúra, hanem az igazgatás, melynek szükségletei kb. hétszer voltak nagyobbak az előzőnél. Figyelemre méltó az is, hogy a könyvkiadás által felhasznált papír mennyisége különösen a XVII. században mutat ugrásszerű százalékos emelkedést, míg a XVIII. században az emelkedés üteme már lassúbb. Ebből a szerző szerint az a tanulság következik, hogy mennyiségi szempontból a kultúra terjeszkedésének a mértéke fokozatosan lassul. „E megállapításnak — írja — az irodalom- és művelődéstörténet csak azért mond ellent, mert még nem hasonlította össze az egyes századok fejlődését, a fejlődés hatásfokának szempontjából.” Hogy Bogdán e véleménye mennyire helytálló, azt csak a további vizsgálatok fogják eldönteni, irodalomtörténetírásunknak azonban feltétlenül számolnia kell a jövőben a gazdaságtörténeti számításokból levonható következtetésekkel.

Klanczay Tibor

A szocialista országok irodalomtudományi intézetei vezetőinek konferenciája Budapesten

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete rendezésében 1965. május 12–13-án került sorra a szocialista országok irodalomtudományi intézetei vezetőinek konferenciájára. Az értekezleten részt vettek szovjet részről *Scserbina* professzor, a moszkvai Gorkij Intézet igazgatóhelyettese, és *Bazanov* professzor, a leningrádi Puskin Ház igazgatója. A Bolgár Tudományos Akadémia Irodalmi Intézetét *Sztoiko Boskov* igazgató és *Efrem Karanfilov* osztályvezető képviselte. Az NDK tudományos intézetei részéről *Wilhelm Girnus*, *Karl-Heinz Hahn*, *Alfred Klein*, *Gerhard Steiner*, *Hans-Günther Thailheim*, *Robert Weimann* és *Gerhard Ziegengeist* professzorok vettek részt az értekezleten. A lengyel intézet *Kazimierz Wyka* igazgatót és *Maria Zmigrodska* osztályvezetőt delegálta, míg a Román Tudományos Akadémia *Alexandru Dima* és *Mirceau Zasciu* professzorokat. A cseh, illetve szlovák intézetek reprezentánsai *Julius Dolansky* és *Karol Rosenbaum* igazgatóhelyettesek, *Miroslav Kacer* tudományos titkár és *Anton Popovič* osztályvezetők voltak. A jugoszláv Irodalom- és Művészetelméleti Intézet megbízottja *Radoslav Josimov* osztályvezető volt. A vendéglátó magyar delegáció tagjai: *Sóter István*, *Klaniczay Tibor*, *Nyirő Lajos*, *Szabolcsi Miklós*, *Vajda György Mihály*, *Illés László*, *Sziklay László* és *Varjas Béla* voltak.

Az értekezlet az 1962-ben úgyszintén Budapesten megrendezett kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti konferencia szellemében az egyes intézetek közötti gyakorlati, magasszintű nemzetközi együttműködés hatékony formáinak kialakításával foglalkozott. Határozatot hozott arról, hogy rendszeresíti a szocialista országok irodalomtudományi intézetei vezetőinek értekezletét. Az ilyen jellegű értekezletekre két évenként kerül majd sor, legközelebb 1967. tavaszán Varsóban. A konferencia megvizsgálta egy nemzetközi jellegű marxista irodalomtudományi folyóirat létrehozásának lehetőségét is s vitát folytatott e folyóirat kialakítandó profiljáról. E többnyelvű folyóirat, melynek szerkesztésére Budapesten kerülne sor, elméleti és irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozna és segítené összehangolni az egyes intézetek munkáját. Az értekezlet résztvevői erőteljesen támogatták azokat a törekvéseket, amelyek az egyes országokban és nemzetközi szinten a szocialista irodalom történetének feltárására irányulnak. Ez év végén, vagy a jövő év elején Lipcsében *Alfred Klein* professzor javaslatára sor kerül e terület szakértőinek értekezletére. A konferencia helyeselte azt az elgondolást, hogy a marxista irodalomtudomány történeti és elméleti problémáiról a jövőben nemzetközi szintű szimpozionokat rendezzenek, és ilyen tematikájú művek kiadásán közösen munkálkodjanak. Az értekezlet foglalkozott egy a világirodalom korrelációiban elhelyezendő összehasonlító kelet-európai szintézis megalkotásának problémájával is, bár a résztvevők hangsúlyozták az ilyen munka nehézségeit is. A konferencia úgy döntött, hogy e szintézist előkészítő munkaként három kötet jelenjék meg; a fenezánsz és a felvilágosodás kérdéseiről Budapesten, a romantika kérdéseiről pedig Varsóban adjanak ki egy-egy kötetet. Az értekezlet résztvevői nagy várakozással tekintenek az AILC 1967-ben Belgrádban megrendezendő kongresszusa elé és igyekeznek hozzájárulni annak sikeréhez.

Ferenczi László

Magyar irodalomkutatás a berlini Humboldt-Egyetem Finnugor Intézetében

A berlini egyetem Finnugor Intézete 1966-ban már 50 éves múltra tekinthet majd vissza. Oktató, kutató és tájékoztató tevékenységét ma már egy 46 ezer művel rendelkező szakkönyvtár, gazdag hírlap- és folyóirattár segítségével végzi. E könyvtár alapjait az 1725-ben Wittenbergben létesült ún. Halle-wittenbergi Régi Magyar Könyvtár legértékesebb darabjai és a Berlinben 1842-ben keletkezett magyar könyvgyűjtemény képezik. Kézirattárának XVII. és XVIII. századi anyaga fontos forrása a szlovák és a magyar irodalomtörténetírásnak. Az intézeti könyvtár magyar részlegeinek korszerű gyarapítását az NDK és a Magyar Népköztársaság

kulturális egyezménye biztosítja a két ország közti könyvcseré formájában. A Művelődésügyi Minisztérium Külföldi Kapcsolatok Főosztálya és az MTA Könyvtárának Csereosztálya nagy hálaára kötelező gondossággal és gyorsan küldi a szükséges műveket intézetünk kívánságjegyzékei szerint. A legújabb magyar irodalomtörténeti bibliográfia, „An introductory bibliography to the study of hungarian literature” by Albert Tezla, Cambridge, Massachusetts 1964, mely az egyes művek lelőhelyeit is feltünteti, meggyőzően bizonyítja szerzőjének állítását: „it has the best collection of materials I have discovered outside Hungary” (XI. 1.).

Az intézet 1960-ig terjedő története e sorok írója tollából németül jelent meg „Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft und Ungarnkunde an der Berliner Universität” címen (Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität, Beiheft zum Jubiläumsjahrgang, IX. 1959/60, Berlin 1962). Munkámat behatóan ismertette Kiss Jenő a Nyelvtudományi Közlemények 1964. évf.-ban (181. 1.). Kiegészített rövid magyar összefoglalását a Felsőoktatási Szemle közölte (1962. 688. 1.), „A berlini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetének munkájáról” címen. Legyen szabad tehát, hivatkozván e munkákra, krónikámat az utolsó évek eseményeire korlátoznom.

Az intézet személyzete jelenleg a következőkből áll: *dr. Steinitz Wolfgang*, az intézet igazgatója, a finnugor nyelvészet professzora, *dr. Szent-Iványi Béla*, a magyar nyelv és irodalom professzora, *Semrau Richard*, a finn osztály asszisztense, *Kárpáti Paul*, a magyar osztály asszisztense, *Tarnói László* magyar egyetemi vendéglektor és egy hetenként három napon dolgozó titkárnő. *Szent-Iványi* a lipcsei Karl-Marx-Egyetemen is tart magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti előadásokat.

1947 és 1962 között a finnugor filológia önálló szakcsoport volt. Ez idő alatt 21-en tették le az államvizsgát e szakból, melynek a magyar nyelv és irodalom szerves része. A magyar nyelvtudományból és irodalomból mint mellékszakkból hárman szereztek doktori oklevelet. Természetesen többen voltak azok a hallgatók, akik nyelvészeti, irodalmi vagy történelmi tanulmányaikat egészítették ki magyar tárgyú előadásokkal, és számban ezeket is felülmúlták azok, akik csak a magyar nyelvtanfolyamokat látogatták. Miután diplomát szerzett tanítványaink betöltötték a finnugor nyelvészettel és a finnugor népekkel, elsősorban a magyarral foglalkozó tudományos és politikai intézményeknél az eddig rendelkezésre álló munkahelyeket, 1960 óta, az ifjúság későbbi alkalmazásának megkönnyítése céljából a finnugor szakot csak egy másik szakkal együtt lehet felvenni. A tanulmányok a finnugor szakcsoporton belül a magyar, illetve a finn nyelv és irodalom vagy a finnugor nyelvészet területeire erősebben specializálódtak, a rájuk fordított idő négyről öt évre emelkedett.

Az új tanulmányi terv szerint hárman tették le az államvizsgát. Valamennyien a magyart választották főiránynak, második szakjuk a történelem, a német nyelv és irodalom, illetve a könyvtártudomány volt. Az idén öten fejezik be hallgatóink közül tanulmányaikat, hárman magyar, ketten finn súlyponttal. Második szakként ketten szlavisztikával, a többiek némettel, angollal és zenetudománnyal foglalkoznak. Az új tanulmányi terv szerint végzetek közül egy egyetemi gyakornok lett a Humboldt-Egyetem egyik történettudományi intézetében, német szakos hallgatónk önálló fordítóként dolgozik, a harmadikat a hallei egyetemi könyvtár alkalmazta. Az idén végző tanítványaink közül az egyik szlavista valószínűleg a finnugor nyelvtudomány aspiránsa lesz, a többiek közül kettőnek az elhelyezése máris biztosított: az angol szakost a Lipcsei Vásár Központi Hivatala, a másik szlavistát a Német Távirati Iroda fogja foglalkoztatni. Eddigi tárgyalásaink szerint a zenetudomány és a germanisztika is jól párosítható majd a magyarral különféle munkahelyeken.

Tanítványaink kiképzésénél fokozottabban tekintetbe vesszük alkalmazott diplomásaink tapasztalatait is. Nagy gondot fordítunk arra, hogy ne csak filológiai, hanem országismereti és történelmi tudással, gyakorlati nyelvismerettel és jó fordítói és tolmácsoló készséggel rendelkezzenek. A gyakorlati és elméleti kiképzés terén nagy segítséget hozott, hogy 1959 óta a magyar—német kulturális egyezmény biztosítja intézetünkönél egy magyar lektor működését. Az első vendéglektor, *dr. Salyámosy Miklós* 1959-től 1963-ig dolgozott Berlinben. A magyar—német tolmácsolást *Kárpáti Paul* segíti több éves tolmácsolással szerzett tapasztalataival. Mint eddigi beszámolóinkban, most is nagy elismeréssel említjük meg, hogy a Magyar Népköztársaság és az NDK megfelelő hatóságai minden nyáron alkalmat adnak berlini és lipcsei tanítványainknak a debreceni Nyári Egyetemi Magyar Nyelvtanfolyamokon való részvételre, sőt a múlt és a most folyó tanévben a téli praktikum ideje alatt is Magyarországon dolgozhatott 6—6 hallgatónk. Érthető, hogy a budapesti Akadémiai Kiadónál, a Corvinánál, a Magyar Rádiónál, a budapesti Neue Zeitung szerkesztőségében vagy az Akadémia Könyvtárában folytatott gyakorlat, a szakdolgozatokhoz szükséges tanulmányoknak magyar tudományos intézetekben és könyvtárakban való kiegészítése, magyar színházak látogatása és a Magyar Művelődésügyi Minisztérium gondosan szervezett kulturális programjának élvezete nagymértékben elősegítette tanítványaink sokoldalú magyar szakértökké váló kiképzését.

Magyar jellegű tudományos munkánkat a tárgyalt időszakban az 1960-ban felállított távlati terv körvonalazta. Eszerint „folytatjuk a német levél- és könyvtárakban a magyar művelődéstörténetre nézve fontos anyagok feltárását, és ezzel a magyar kutatók számára hasznosítható előmunkákat végzünk. Az anyag kiértékelésében mi magunk elsősorban saját XVII—XVIII. századi levéltárunkat aknázzuk ki. E téren együtt dolgozunk a magyar és szlovák kutatókkal. Részt veszünk a német egyetemek, könyvkiadók és a német munkásmozgalom magyar kapcsolatainak kutatásában. A kölcsönös irodalmi kapcsolatok feltárása során a haladó német irodalom magyar témáira és az 1849-es és 1919-es magyar emigráció németországi irodalmi szerepére fordítjuk elsősorban figyelmünket. Az említett munkákban végzett hallgatóink is részt vesznek. A szemináriumi dolgozatok, valamint a szakdolgozatok tárgyait is túlnyomórészt e témakörből választjuk, ezekhez csatlakoznak még témák a magyar nyelvészetből, elsősorban a német—magyar nyelvi érintkezésekből. A mai magyar irodalom és irodalomtudomány tanulmányozása, a magyarról németre való szépirodalmi és tudományos fordítások támogatása és bírálata átvezeti tanítványainkat is a jelen gyakorlatába.”

E magyar tárgyú program teljesítésében a következő újabb munkákról számolhatunk be:

Szent-Iványi Béla: „Matthias Bél's Plan zur Abfassung einer Geschichte der ungarisch-sprachigen Literatur“, Acta Litteraria A. S. H. V. Budapest 1962. 403. l.; „Czittinger 'Specimenjének első ismertetője“, Irodalomtörténeti Közlemények, Budapest 1963. 477. l.; „Der ungarische Sprachbau. Eine kurze Darstellung mit Erläuterungen für die Praxis“, Leipzig, Verlag Enzyklopädie 1964; *Paul Kárpáti—Béla Szent-Iványi—Andor Tarnai,* „Das Stammbuch von Michael Rotarides“ Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung, Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Febr. 1965 dargebracht. Berlin, Akademie Verlag 1965. 214 l.; Könyvismertetések magyar és magyar vonatkozású művekről német szaklapokban. Kiadás előtt álló kész tanulmányai: „Adolph Kohut. Ein kultureller Vermittler zwischen Ungarn und Deutschland (Mit einem bibliographischen Anhang seiner selbständigen Werke)“, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin; „Die Lenkung der Studien der Ungarländer in Preussen durch die österreichische Regierung in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, Beiträge zur Geschichte des Denkens und der wissenschaftlichen Beziehungen“, Berlin, Akademie Verlag.

Salyámosy Miklós: „Gyetvai János és Lékai János (Két író az emigrációban)“, Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből, szerk. Szabolcsi Miklós és Illés László, Budapest, 1962; „Belletristische Werke ungarischer Emigrantenschriftsteller in der Weimarer Republik“, Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität, Gesellschaft- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 1963. 705. l.; Utószó a berlini Aufbau Verlagnak a mai magyar prózaírókat bemutató Ungarische Meistererzählungen II. 1964 kötetéhez; könyvismertetések német irodalmi művekről, ismertetések magyar színdarabok németországi bemutatóiról és az NDK irodalmi életéről a budapesti Kortárs, Nagyvilág és Világirodalmi Figyelő folyóiratokban. A berlini Német Tudományos Akadémia Nyelvi és Irodalmi Intézetének és az MTA Irodalomtörténeti Intézetének készülő közös tanulmánykötetében (e kötet tervéről beszámolt Vajda György Mihály, Irodalomtörténeti Közlemények, 1963, 777. l.) kiadásra vár „A magyar irodalom tükröződése a Frankfurter Zeitungban a Weimari Köztársaság idején” című tanulmánya.

Kárpáti Paul: Közreműködésével jelent meg Weissling Heinrich „Deutsch-Ungarisches“ és „Ungarisch-Deutsches Taschenwörterbuch“-ja, Leipzig, Verlag Enzyklopädie 1962, 1965; volt tanítványunkkal, *Skirecki Hans*-sal együtt adta ki a következő tankönyvet: „Wir lernen ungarisch sprechen“, Leipzig, Verlag Enzyklopädie, 1964 (hanglemezekkel); további publikációja a Steinitz Emlékkönyvben Szent-Iványinál idézett cikke; magyar írókról és művekről ismertetések írt német heti- és napilapokba. *Tröger Erika* hallgatónk a harmadik tanulmányi évben szokásos ún. évfolyam-dolgozatának eredményeit publikálta: „Handschriften aus der Bibliotheca Corvina in den Bibliotheken der Deutschen Demokratischen Republik“ címen a berlini Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1964. 152. l., folyóiratban.

Megemlítjük volt tanítványainknak azon magyar tárgyú munkáit is, melyeket intézetünk támogatásával írtak. Az akadémiák említett közös tanulmánygyűjteménye számára *Hermann Eva* elkészítette Tánicsics Mihály „Sajtószabadságról nézetei egy rabnak” c. műve kiadásának történetét, *Jüggel Karl-Heinz* pedig bemutat néhány általa feltalált XVII. és XVIII. századi magyar alkalmi költeményt a jénai könyvtár anyagából. *Tinschmidt Alexander* utószavával jelent meg Thurzó Gábor „Biatorbágy” c. elbeszélés-gyűjteményének német fordítása, „Attentat im Morgengrauen”, übertragen von Georg Harmat, Berlin, Verlag der Nation 1962. *Buschmann Jörg* utószót írt Móríc „Légy jó mindhalálig”-jának német fordításához, „Mischi und das Kollegium”, übers. von M. Schüchling, Berlin, Aufbau Verlag 1962. Mint az Aufbau Verlag munkatársa szerkesztette az „Ungarische Meistererzählungen”, Berlin, Aufbau Verlag 1964, 2. kötetét.

Az áttekintett időszakban két magyar tárgyú doktori értekezés készült el intézetünk közreműködésével. *Herman Eva* a lipcsei Karl-Marx-Egyetemen mint főszakból történelemből, mellékszakkból magyarból 1964 januárjában doktorált „Die Buchstadt Leipzig und ihre Rolle bei der Vorbereitung der bürgerlichen Revolution von 1848 in Ungarn” c. disszertációja alapján. A munka Lipse város tanácsának támogatásával még ebben az évben meg fog jelenni. *Salyámosy Miklós* germanisztikából mint főszakból, magyarból mint mellékszakkból a berlini Humboldt Egyetemen szerezte meg a doktori címet 1964 nyarán „Stefan I. Klein. Ungarische Literatur in der Weimarer Republik” c. értekezésével. (Klein volt ebben a korban a magyar szocialista emigráns és az otthoni haladó írók legtudatosabb és legeredményesebb német fordítója.)

A magyar irodalomtörténeti kutatás tanítványaink munkáit is figyelemmel kíséri. Így például *Júgelt* 1961-ben a jénai egyetem magyar vonatkozású nyomtatványairól megjelent művének megállapításait az új magyar akadémiai nagy irodalomtörténet is regisztrálta. A magyar szocialista emigráció működésének egyes területeiről és Jókai német fordításairól írt szerény szakdolgozatainkat kellő bírálattal az NDK-ban járt magyar kutatók is használták. A szakdolgozatok felhasználhatóságának tapasztalt lehetősége arra készlet, hogy közöljem egyik-másikának tárgyát: a német nyelvű magyar országismertetések, a „Jung Ungarn” (1911) és az „Ungarische Rundschau” (1912—1916) folyóiratok története, a „Literarisches Echo” (1898—1933) és a magyar irodalom ábrázolása, a Grimm testvérek magyar kapcsolatai, a proletár-mese a magyar irodalomban, német jövevényszavak mint szinonimák a magyarban.

A jövőre életbe lépő új ötéves távlati tervünk a magyar irodalomkutatás terén nem hoz változást, hiszen munkánk irányait helyzetünk hosszú időre megszabja. Természetesen kulturális tájékoztató szolgálatunk gyakran készíti intézetünk tagjait hosszabb időt is igénybe vevő, előre nem látott kutatások végzésére.

Intézetünkben a következő magyar tárgyú doktori értekezések készülnek: *Kárpáti Paul* a Kommunista Kiáltvány magyar fordításaival foglalkozva óhajtat adalékokat nyújtani a magyar munkásmozgalom terminológiájának kialakulásához. *Júgelt Karl-Heinz*, a berlini Állami Könyvtár könyvtárosa a Jenaische Allgemeine Literaturzeitung magyar vonatkozásait tárja fel. *Buschmann Jörg*, a berlini Aufbau Verlag lektora Balázs Béla szépirodalmi műveiről írja disszertációját. *Lantos István*, egyetemünk pedagógiai karának magyar vendég-aspiránsa Diesterweg magyar kapcsolatait és magyarországi hatását kutatja. *Hüfner Lorenz*, a Humboldt-Egyetemen az Institut für die Geschichte der UdSSR könyvtárosa Schlözer és a magyarok viszonyát vizsgálja. *Tarnói László* egyetemi lektor a német nyelvészetből és irodalomból készült doktorálói és disszertációját a német romantika kezdeteiről készíti. E témakörben nyilván fog magyar vonatkozású tanulmányokat is publikálni.

Intézetünk segíti továbbra is az NDK kiadóit és színházait abban a törekvésükben, hogy a magyar irodalomnak legjobb és az itteni kultúrpolitikában hasznosítható alkotásait megismertessék a németekkel. Az intézet munkatársai és tanítványai magyar műveket rendszeresen lektorálnak, a fordítókat személyes tájékoztatással vagy a fordítói problémák kollektív megvitatásával és könyvtárunk korszerű szakosztórákkal, kézikönyvekkel való állandó bővítésével támogatjuk. Kulturális rendezvényeken Berlinben és vidéken is előadásokat tartunk a magyar irodalomról, vagy anyaggal látjuk el az előadókat.

Az 1961—62. tanév első felétől kezdve Magyarországból 12 író és 41 tudományos kutató kereste fel intézetünket, sokszor nyújtottak hasznos támogatást munkánkhoz, tájékoztatták tanítványainkat is a magyar tudományos és irodalmi életéről. Vendégeink közül időrendben a következők végeztek intézetünkben hosszabb irodalomtörténeti kutatást: *Keserü Bálint* a XVI. századi magyar—német érintkezésekkel foglalkozott, *Kiss József* Petőfi német kiadásait kereste, *Tarnai Andor* a magyar irodalomtörténetírás történetéhez tárt fel adatokat és az intézet munkatársainak publikációi közt felsorolt Rotarides-cikk leglényegesebb részét ő írta, *Nacsády József* és *Nagy Miklós* a német nyelvű Jókai-fordításokat és azoknak fogadtatását tanulmányozták, *V. Kovács Sándor* XVI. századi bibliográfiai kutatásokat végzett, *Holl Béla* két új adattal egészítette ki könyvtárunkban a Régi Magyar Könyvtár néven ismert magyar könyvjegyzéket, *Kalász Márton* támogatta intézetünket a magyar irodalom ismeretében. Ilyen jellegű írásainak egy része — mint például *Fühmann Franz* német Radnóti-fordításait kísérő tanulmánya — a berlini Sonntag hetilapban jelent meg.

Steinitz professzor és tanítványainak működése révén a finnugor, elsősorban az obi ugor kutatás terén intézetünk nemzetközi elismerést nyert. A berlini Német Tudományos Akadémia támogatásával készülő osztják szótár első részlege ebben az évben megjelenik. Nemcsak a magyar nyelv- és irodalomkutatásban dolgozunk együtt a magyar kutatókkal, hanem a finnugor nyelvtudomány és a néprajz kérdéseiben is. E téren elsősorban az MTA Nyelvtudományi Intézetével és a magyar egyetemek nyelvtudományi és néprajzi tanszékeivel tart fenn intézetünk szoros és eredményes kapcsolatot.

Szent-Iványi Béla

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság szombathelyi vándorgyűléséről

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1965. május 7—9-én, a TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályaival közösen, Szombathelyen rendezte meg ez évi első vándorgyűlését.

Az első nap fő programja: a TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályai Országos Választmány évi beszámolójának vitája volt. Bár e vita ismertetése és értékelése, nem magyar irodalomtörténeti és nem tudományos jellegénél fogva, beszámolóknak nem feladata, néhány mondatban mégis érdemes felidézni *Kardos László* szép, a háromnapos tanácskozás legszívesebben előadásának két, számunkra is tanulságos gondolatát. *Kardos László* aggodva állapította meg, hogy az olvasóközönség egy részének s a mai nyugati irodalom bizonyos modernista áramlatainak viszonyában nyugtalanító jelenségek tapasztalhatók. Egyes olvasók úgy vélik, hogy aki pl. Beckettet, Ionescot nem olvassa, az műveletlen; ugyanezen olvasórétegek körében viszont már-már nevelésnek tűnik a Csendes Don, vagy a Thibault család olvasása. Ez ellen az álintellektualizmus, olvasói divat és őszinteségihiány, groteszk irányú érdeklődés ellen a modern irányzatok szakszerű esztétikai-ideológiai kommentálásával lehet s kell is felvenni a küzdelmet. Felhívta az előadó a figyelmet az olvasóközönség világirodalmi tájékozottságának egy komoly hiányosságára is: a nyugati irodalom iránti fokozódó érdeklődéssel nem tart lépést a szomszédos szocialista országok irodalmának megismerése. Nem arról van szó, hogy politikai okokból, esztétikailag súlytalan műveket kell ajánlanunk az olvasóknak, hiszen Andrić, Seghers, Arghezi az európai irodalom élvonalába tartoznak. Ezeknek az íróknak ismerete nélkül hiányos lesz az olvasóközönség világirodalmi műveltsége. Úgy gondoljuk, hogy az ismeretterjesztés terén tapasztalt torz jelenségek megszüntetése érdekében sokat tehetnek az e téren rendszeresen s nem is eredmény nélkül dolgozó irodalomtörténészeink is.

E nap másik eseménye *Kardos Tibor* Dante-előadása volt. *Kardos Tibor* a Dante-kutatást ma világszerte foglalkoztató fő problémákra fordította a figyelmet: ismertette a gyermek Dante s szülei viszonya, Beatrice személye, az ifjú Dante műveltsége, a költő műveinek forrásai körüli vitákat. A Színjátékról szólva Dante s kora viszonyát, történelmi hűségre való törekvését, a dantei humanizmus értelmét világította meg. Kár, hogy az egyébként hangulatosnak indult előadás hatását valamelyest csökkentette némi előadói fáradtság s bizonyos rögtönzések sikertelensége.

Május 8-án *Almási Miklós* tartott előadást „A tragikum modern értelmezése”-ről, azaz: a tragédia művészi megformálásának mai lehetőségeiről s további útjáról. A bevezetőben a tragédiáról mint műfajról nyújtott rövid történeti áttekintést, a német klasszicizmustól Ibsen és Csehovon át korunk amerikai szerzőiig, A. Millerig s T. Williamsig, majd — kitérőként — a „miért nehéz ma tragédiát írni?” kérdést vetette fel. A nehézség fő okát az előadó abban látta, hogy korunkban az egyén s a nagy történeti összefüggések viszonya közvetettebb, bonyolultabb, áttekinthetlenebb lett. Az egyén társadalmi szerepe elhomályosult; nem tudja az ember ma már, pl. az antik drámai hőshöz hasonlóan, magába sűríteni a kor nagy válságait. Bonyolultabb lett a tragikus hős felelőssége is a társadalommal szemben, problematikussá vált a tragikus szakutca és a kivezető út viszonya.

A továbbiakban néhány korunkban divatos tragikum-felfogás megvalósulását elemezte. Egyik s ma kedvelt kifejezési formája a tragikusnak a groteszk, azaz a neveléses, félelmetes és fájdalmas ötvözet, mely egy még nem s már nem tragikus formát fejez ki, s tragikomédiákat eredményez, pl. Kafkánál vagy Dürrenmattnál. Egy másik tragikumkonceptió: az álmodozó, dezilluzionált amerikai tragédiája. Miller, O'Neill egyes hősei például illúziókban, élethazugságokban élnek, ezek lelepleződése, szétfoslása viszi pusztulásba a hőst. Az egyéni illúzió s a társadalmi valóság közötti viszony elhomályosulása azután teljessé válik Williams egyes műveiben. Egészen másféle, végtelenen szubjektív szemlélet híve Beckett: szerinte minden tragédiában annyiféle tragikum-felfogás testesül meg, amennyit a különféle izlésű-szemléletű nézők belelátanak. Az egzisztencialisták viszont az egész életet, minden jelenlétével együtt tragikusnak, tragédiába illőnek tartják; tragédiák alapja a rossz választástól való félelem. Általában az egyes nyugati drámaírók a tragikum bonyolult összefüggéseiből egy összetevőt emelnek ki (pl. félelem, rettenet vagy pusztulás, választás) s ezt teszik a tragikus konfliktus alapjává. Brechtől szólva megállapította *Almási*, hogy a tragikum hagyományos elemeinek alkalmazásától tartózkodik, a tragikus eszme továbbgondolását a nézőre bizza. Művei a fel nem ismerés („Kurázszi mama”) vagy a tiszta emberek, a korán érkezett hősök tragédiái („Kaukázusi krétakőr”). A szocialista dráma, illetve tragikum-felfogás mai problémáira a szerző nem tért ki.

A fontos elméleti kérdéseket felvető előadást feltűnően vérszegény vita követte. Ennek fő oka a színház-történet szakemberek, dramaturgok távolmaradása volt. E mellett azonban gátolta a vita kibontakozását maga az előadás is: mint talán ismertetésünkéből is érezhető, gondolatmenete kissé kiéleletlen, rendszertelen volt. A szerző bizonyos problémák kifejtését ígérte — egy részükkel viszont adós maradt. Fő hibája tartalmi jellegű volt: korunk különböző

tragikum-felfogásait ismertette — de nem a tragikum lehetőségeit. A gyér számú hozzászólások közül azért említést érdemel *Kabdebő Loránté*, aki Németh László értelmiségi tárgyú drámáiról, *Nagy Miklósról*, aki a tragédia műfaji kérdéseiről, s főként *Koczkás Sándoré*, aki a szocialista dráma elemzésének elmaradásáról s az újabb magyar drámairodalom provincializmusáról beszélt, s felhívta a figyelmet arra, hogy a tragédia mint műfaj változásai mögött esztétikai kategóriák tartalmi változásairól van szó. Nem tért ki viszont a vita — sajnos — *Almás* koncepciójának kritikus pontjára. E koncepció ugyanis szemmel láthatólag a 'korunk, mint a művészetlenedés kora, melyben a tragikum lehetőségei csökkennek' lukácsi eszmekörében fogant; a múlt s nem a jelen felől ítélte meg a kort, abszolutizálva bonyolultságát. Ezért kapott az előadásban az őt megilletőnél kisebb helyet Brecht és az egész szocialista dráma is.

A vándorgyűlés utolsó napján *Illés László* olvasta fel „Nagy Lajos” című tanulmányát. A bevezetőben arról beszélt, hogy Kardos Pál Nagy Lajos-monográfiájának megjelenése (1958) után Nagy Lajos életműve intenzív viták tárgya lett: egyesek megkérdőjelezték írói nagyságát, művészetének szocialista jellegét. *Illés* előre leszögezte, hogy egész életműve Nagy Lajost félreérthetetlenül a szocialista irodalom áramába kapcsolja. *Illés László* tanulmányainak főbb megállapításai: Nagy Lajos első írói korszaka 1907-től 1919-ig tart. Már indulásakor társadalmilag elkötelezett, szocialista írónak tartja magát, de nem tartozik egy írói csoportosuláshoz sem. Legdöntőbb írói élményének az orosz elbeszélőket, főképp Gorkijt tartja. Ekkor írt műveinek alapvető gondolata a társadalmi megalapozottság s a nemi nyomorúság elleni lázadás. Művészetének egyre erőteljesebben kirajzolódó körvonala: az osztályellenyomás rendszere és az azt bomlasztó erők helyzetének szépirói ábrázolása. Írásai kerekrezárt, szűkszavú elbeszélések, hangulatuk komor, fenyegető, ábrázolási módszerük a naturalizmus. (Pl. „Özvegy asszonyok”, 1908; „Egy délután a Grün-irodában”, 1910.) A háborút ellenszenvvel fogadja, az 1918-as forradalmat majd a Tanácsköztársaságot örömmel üdvözl. Ekkor főképp publicisztikai tevékenységet folytat, a Vörös Lobogóba ír; szépirodalmi műveiben a kispolgárt vagy a szolgazellemű proletárt ábrázolja — éles gúnyval.

1919 után ugyanaz a kritikus attitűd jellemzi, mint korábban. Mimikrijeiben, karcolataiban ítéletet mond az ellenforradalmi rendszer s kiszolgálói aljassága, butasága, szadista embertelensége („Képtelen természetrajz”, 1921), a nacionalizmus és sovinizmus („Találkozásaim az antiszemizmussal”, 1922), a magyar fasizmus („Farkas és bárány”, 1922) fölött. Eszmeileg plebejus, radikálisan demokrata, szocialista, de még sok benne az ösztönösség. Az illegális kommunistákkal 1925-ben kerül kapcsolatba, barátságot köt József Attilával. Elbeszéléseiben „a valóság-feltárás könyörtelen szigorúsága mögött a politikai rendszer megváltoztatásának akarata feszül”. Kiváló publicisztikai írásaiban és kritikáiban pedig a polgári szórakoztató ipar termékeit utasítja el, a keresztény-nemzeti kurzus hazudozásait, lélekmérgezését leplezi le, a szatíra erejével.

Az 1920-as években különféle nyugati és szovjet irányzatok, illetve a hagyományos formák továbbélésének együttes eredményeként változatos műformák keletkeznek Nagy Lajosnál: expresszív áradású lírai novellák és elbeszélő művészetének legjellegzetesebb színterét, az ún. szimultán novella („Napirend”, 1927; „Bérház”, 1931). A hagyományos elbeszélő próza s a montázs-technika együttthullámlásából, a tények szűkszavú, tárgyilagos, kontraszt-szerű egymás mellé helyezéséből alakul ki a szociográfia műfaja az 1930-as évek elején. („Kiskunhalom”, 1934.) Az 1920-as évektől kezdve írásainak fő témaköre a gazdag—szegény ellentét. Ezek az évek a csúcspontot jelentik Nagy Lajos pályáján: a legváltozatosabb formai kísérletezés, az átmenetileg olykor túlzásokra ragadó pszichológiai szemlélet mögött a döntő elem, tematikailag és művészi szándék szerint is, a munkásosztály iránti elkötelezettség. („Razzia”, 1928; „Hősök”, 1929; „1919 Május”, 1932.)

Az 1930-as évek közepétől kezdve „a harcos író hangja lehalkul, írásaiban a rezignáció felerősödik, a megfáradás jelei is mutatkoznak”. Ennek okai, tünetei: a radikális városi kispolgárság visszavonulása, másrészt erősödő írói ösztönössége, a freudizmus és marxizmus összekapcsolásának szándéka. Regényeiben („Budapest Nagykávéház”, 1936; „A falu álarc”, 1937) a társadalmi ellentétek okát az emberi lélek ösztöneiben véli felfedezni. Jelentősebbek viszont novellái, melyek a pszichológiai realizmus remekművei: a korviszonyok miatt bonyolultabb, áttételesebb formában tárja fel ezekben a kor valóságát. Tárjuk: a magánélet gyötrelmes, szenvedést kiváltó mozzanatait, az öregség, elmúlás; a szociális igényűeknek pedig a tehetetlenség, a szárnyaszegettség. („Országúti kaland”, „Talált húszas”, „Favágó János”, „Egy cselédet vernek” stb.) Ezek az elbeszélések mégis arról tanúskodnak, hogy az időleges visszavonulás, megfáradás ellenére sincs eszmei szakadás az egykori harcos baloldali író korábbi munkássága és a felszabadulás után kiteljesedő szocialista szemlélete között.

1945 után írott elbeszéléseiben, a „Falu” (1946) c. kisregényében azt ábrázolja, hogy mivé vált az osztálykülönbségekre és szolgazellembre rögződött közösség és ember az új világban. Böven ontja iróniáját a születő új élet ferde jelenségeinek bemutatására. A novellák egfőbb ereje most is a finom lélekrajz, a jellemek pontos, sokrétű bemutatása. A hajdani

feszülő indulat már hiányzik, de az igazságszeretet, az elkötelezettség a régi. Őnéletrajzi regényei is ezt példázzák: „A lázadó ember”, 1949; „A menekülő ember”, 1954. Írói hírneve rohamosan megnőtt, legnagyobb élő prózaírónk volt akkor. Hivatalos elismerésekben is részesült. Utolsó éveire arányokat vetett az értetlenség. Írói modora, stílusa nem illett bele a forradalmi romantika koncepciójába. Bírálói Nagy Lajos stílusát szürkének, szemléletét kávéháznak tartották, egész életművének szocialista jellegét, plebejus pártosságát nem látták. „Ma úgy tekintünk rá — fejezte be előadását *Illés László* —, mint az Ady—Móricz nemzedék egyik legnagyobb prózaírójára, Mikszáth óta legkitűnőbb szatirikusunkra, s benne látjuk a két világháború közötti hazai magyar próza legharcosabb, szocialista világszemléletű alkotóművészt”, kinek hatása egyes fiatal prózaíróinknál máris megfigyelhető.

Az előadás a mai Nagy Lajos-értékelések közül azt az irányzatot képviselte tehát, mely szerint az író egész életművének tendenciája szocialista, de ebben nem mindig következetes, olykor meg-meginog az író, és kispolgári életérzést is képvisel; montázs-technikájával pedig szocialista tartalmakat is kifejez. Mivel a Nagy Lajos életművét egészében kispolgári demokratának minősítő értékelések képviselői nem jelentek meg a vitán, s a jelenlevők az alapkérdésekben egyetértettek az előadóval, a hozzászólók inkább bizonyos részletkérdések korrekcióját, egyes részletek finomítását kívánták. *Bikácsi László* néhány adatbeli tévedést tett szövé, egyes művek értékének fokozottabb elismerését kérte számon. *Koczkás Sándor* tartalmas hozzászólásában az intellektuális igény és az életközelség Nagy Lajos életművében megfigyelhető összefonódottságát elemezte és rámutatott ennek továbbélésére pl. *Sánta*, *Darvas* műveiben. *Kardos Pál* szerint Nagy Lajos művészetének szocialistává vagy nem azzá minősítése attól függ, hogy melyik írói korszakára tesszük a hangsúlyt. Egy-két ponton (pl. a nemzeti eszme Nagy Lajosnál) helyes korrekciókat fűzött a tanulmányhoz. Meg kell jegyeznünk, hogy az élénkebb vita kialakulását gátolta az előadás inkább lezárt pályaképe, s nem annyira vitaindító, problémafelvető volta is.

Itt-ott elejtett kritikai megjegyzéseinkből kivehető, hogy a vándorgyűlés csupán félig-meddig sikerült. A félsiker okai: a Magyar Irodalomtörténeti Társaság rendezvényei iránti általános érdeklődés-csökkenés, közömbösség a szakemberek részéről, másrészt programszegényülés, a témaválasztás nem mindig szerencsés volta, és egyes szervezési hibák. Pedig hasznosak ezek a vándorgyűlések: egyfelől alkalmat adnak egyes irodalomtörténeti problémák kötetlenebb, oldottabb megvitatására, másfelől a fővárosi és vidéki tanárokat, irodalomkedvelőket ezek segítségével is be lehet kapcsolni szaktudományunk vérkeringésébe.

Rigó László

Tanulmánykötet a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből

A Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete (Instytut badań literackich) és az MTA Irodalomtörténeti Intézete közötti tudományos együttműködés keretében, Intézetünk kezdeményezésére, megindultak a lengyel—magyar tanulmánykötet munkálatai. A kötet lengyel részről megbízott szerkesztői: *Jan Reychnan* és *Csapláros István*, magyar részről: *Sziklay László* és *Hopp Lajos*. Megjelenési határidő előreláthatólag 1966—67. A tanulmánykötet Varsóban lengyelül, Budapesten magyarul jelenik meg.

Az eddig elkészült kapcsolattörténeti kötetek tanulságait leszűrve, a szerkesztők nem törekszenek mindenáron a terjedelem növelésére, hanem a lengyel és a magyar tudományos közvéleményt és olvasóközönséget kölcsönösen érdeklő, az irodalomtörténet minden korszakára kiterjedő újabb eredmények vagy ismeretlen fontos anyagok bemutatását tűzték ki célul. Ezért lehetséges, hogy egyes tanulmányok csak lengyelül vagy csak magyarul jelennek meg. Ez azt jelenti, hogy a két kötet tartalma között lesz bizonyos különbség, de az eltérés maximálisan az egész kötet anyagának kb. 1/3 részére terjedhet ki. Például *Papp Géza* az ismeretlen magyar *Kochanowski*-fordításokról írt, vagy *Eckhardt Sándornak* „Balassi Bálint Lengyelországban” c. dolgozata csak lengyel verzióban jelenik meg, mivel az előbbi az ItK-ban könnyen hozzáférhető, az utóbbi téma pedig eléggé ismert nálunk a Balassi-irodalomban. Viszont *Csapláros István* írása: „Teodor Tomasz Jez elbeszélése Zrínyi Miklósról”, vagy *Jan Reychnan*: „Z Zainteresowań kulturalnych węgromi w Polsce XVIII w.”, *Hanna Linsemann-Kwaśniewska*: „Lengyelország és lengyel témák a magyar népdalban”, továbbá *Maria Cytowska*, *Helena Kapelus*, *Jan Ślaski*, *Tolnai Gábor*, *Gerézi Rabán*, *Pirnát Antal*, *Varjas Béla*, *Angyal Endre* stb. reneszánsz és barokk tárgyú írása mindkét kötetben közlésre kerül.

A lengyel—magyar tanulmánykötet tematikája rendkívül érdekesnek ígérkezik, bár a cikk végleges sora csak 1965 közepére alakul ki. Mostani beszámolóinkban elsősorban magyar vonatkozású témákat említünk (egy általános, az egész kötet arányaira és felépítésére kiterjedő ismertetés a *Helikon* VF-ban jelenik meg az év második felében).

A kevés számú XVIII. századi témát gyarapítja *Hopp Lajos*: „II. Rákóczi Ferenc Lengyelországban”; valamint: „Lengyel vonatkozású magyar irodalmi emlékek a Rákóczi-korból”; *A. Sieroszewski*: „Benyovszky Móric a magyar és a lengyel irodalomban”. Számosan vállaltak XIX. századi s újabb témát, pl. *Szaunder József*: „Kazinczy képe a lengyelekről”; *Kovács Endre*: „Az 1848-as szabadságharc a népi Lengyelország irónak ábrázolásában”; *Nagy Miklós*: „A lengyelek Jókai műveiben”; *Kozocsa Sándor*: „Sienkiewicz-kultusz Magyarországon”; *Sziklay László*: „A történeti regény a századfordulón” stb. Többen modern, ill. mai irodalmi kérdéseket dolgoznak föl, mint *Kerényi Grácia*: „Dąbrowska vagy Konopnicka”, *Zsemberi Teréz*: „Lengyelország Krúdy Gyula prózájában”, *Bojtár Endre*: „József Attila és Broniewski”, *Teresa Samociuk*: „Antoni Lange — a magyar irodalom propagálója Lengyelországban”, ifj. *Kozocsa Sándor*: „A lengyel irodalom útja a felszabadult Magyarországon”. *Żółkiewski* professzor, ha lesz rá érkezése, izgalmas elméleti problémát fejt ki: „Lukács György Lengyelországban”.

Megtiszteli a kötetet *Juliusz Krzyzanowski* professzor a magyar és lengyel irodalmi folklór kapcsolatainak köréből való dolgozatával, valamint *Jan Dąbrowski* a reneszánsz kutatások területén elért újabb eredményekről írandó cikkével. Számításba jöhet még *Waldapfel József*, *Jerzy Szliziński* és *Z. Libera* professzor részvétele is.

A fentiekben csupán izelítőt kívántunk adni egy nemrég megindult, közös lengyel—magyar vállalkozásról. A munkálatok tervét és végrehajtásának módozatát a négy szerkesztő 1964 novemberében Varsóban megvitatta; ugyanott *Kazimierz Wyka* professzorral, a kötet előszavának írójával, a lengyel akadémiai társintézet igazgatójával is megbeszélte. Igen eredményesek voltak a felkérendő személyekkel folytatott eszmecsere; lengyel részről nemcsak messzemenő együttműködési készség nyilvánult meg, hanem lelkes munkavállalás is tapasztalható volt. Remélhető, hogy a lengyel—magyar tanulmánykötet közös munkája előrelendíti és jobban megalapozza a tudományos együttműködést az irodalomtudomány területén.

Hopp Lajos

Intézeti hírek

(1965. április 1—május 31.)

T. Erdélyi Ilona, Intézetünk munkatársa, a ČEMADÓK meghívására, március 31-től április 6-ig Csehszlovákiában tartózkodott. Nagykaposton részt vett az Erdélyi János-ünnepségeken, Stószon megbeszélést folytatott Fábry Zoltánnal. Április 5-én Királyhelmeceken a szlovákiai TIT felkérésére a XX. századi magyar irodalom legújabb kérdéseiről egy vitát vezetett le.

*

A művelődésügyi miniszter hazánk felszabadulásának 20. évfordulója alkalmából a József Attila díj III. fokozatával tüntette ki kritikusi munkásságáért *Illés Lászlót*, az Intézet munkatársát.

*

Intézetünk munkatársa, *Miklós Pál* április 5-től május 3-ig Rómában volt tanulmányúton; a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasaként művészettörténeti és esztétikai kutatásokat folytatott.

*

Bor Kálmán, Intézetünk könyvtári és dokumentációs osztályának mb. vezetője április 20-tól május 11-ig a Szovjetunióban járt tanulmányúton; Moszkvában és Leningrádban a Gorkij Világirodalmi Intézetben, az Orosz Irodalmi Intézetben (Puskin Ház) és a SZTA Társadalomtudományi Alapkönyvtárában az irodalomtudományi dokumentációs munkát tanulmányozta; a moszkvai és leningrádi levéltárakban felkutatta magyar szlavisták, finnugristák és orientalisták leveleit; találkozott az összehasonlító irodalomtudományi műhelyek vezetőivel, M. P. Alekszejevvel, V. M. Zsirmunszkijjal, I. G. Nyeupokojevával.

*

Az MTA küldöttségének tagjaként *Klanczay Tibor*, Intézetünk igazgatóhelyettese április 20-tól 27-ig részt vett a Nemzetközi Italianisztikai Társaság Dante születésének 700. évfordulója alkalmából, Firenzében, Veronában és Ravennában rendezett kongresszusán.

*

A Magyar Tudományos Akadémia 1965. évi jubileumi közgyűlése április 23-án *Sötér Istvánt*, Intézetünk igazgatóját rendes taggá, *Klaniczay Tibor* igazgatóhelyettesét és *Szabolcsi Miklós* osztályvezetőt levelező taggá választotta.

*

Rába György, az Intézet munkatársa „Dante és Babits” címmel, május 3-án előadást tartott Dante születésének 700. évfordulója alkalmából az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya az Országos Béke-tanács, a Modern Filológiai Bizottság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság által rendezett nemzetközi Dante-ülésszakon.

*

Vittore Branca professor, a Nemzetközi Italianisztikai Társaság főtitkára, aki a budapesti Dante-ülésszak alkalmából, az MTA vendégeként Budapesten tartózkodott, május 4-én meglátogatta az Intézetet.

*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság szombathelyi vándorgyűlésének utolsó napján, május 9-én *Illés László*, az Intézet munkatársa tartott vitaindító előadást „Nagy Lajos” címmel. (A vitáról szóló részletes beszámolót I. folyóiratunk e számának Krónika-rovatában.)

*

Május 17-én meglátogatta az Intézetet *Alexandru Dima*, a jasi egyetem világirodalmi tanszékének vezetője és *Mircea Zasciu*, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának titkára. A vendégek Intézetünk vezetőivel megbeszélést folytattak a román és a magyar intézetben folyó munkákról. Megállapították a két intézet közötti kapcsolatok elmélyítésének szükségességét, különösen a két népet közösen érintő irodalmi kapcsolatok feldolgozása és a tervezett román—magyar tanulmánykötet elkészítése érdekében.

*

Az ELTE Tanácsa és MSZMP Bizottsága, felszabadulásunk 20. évfordulója alkalmából május 19-én ideológiai ülészakot rendezett az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség

„A szocialista realizmusról” c. (TársSz 1965. 2.) téziseiről. *Sötér István* rektornak, Intézetünk igazgatójának bevezetője után *Köpeczi Béla*, az irodalomtudományok doktora, az MSZMP Kulturális Osztályának vezetője tartott vitaindító előadást „A szocialista realizmus korszerűsége” címmel. A vitában az Intézet részéről felszólalt *Diószegi András*, *Illés László*, *Klaniczay Tibor*, *Nyirő Lajos*, *Szabolcsi Miklós*, *Szili József*.

*

T. Erdélyi Ilona, Intézetünk munkatársa, a kassai Bacsnányi János Irodalmi Kör meghívására részt vett a költő születésének 120. évfordulója alkalmából rendezett emlékülnepeken, amelyet május 27-én Kassán és május 28-án Rozsnyón tartottak meg. Ünnepi beszédet Keresztury Dezső mondott, a meghívottak között volt Illyés Gyula, Fábry Zoltán, Forbáth Imre és Fodor András. Az ünnepségen képviseltette magát a Szlovák Írószövetség, a pozsonyi egyetem magyar tanszéke és a ČEMADOK is.

*

Intézetünk kiadványai közül megjelent: „A magyar irodalom története”. Főszerkesztő: *Sötér István*. „III. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig”. Szerkesztette: *Pándi Pál*. Írták: *Dezsényi Béla*, *Fenyő István*, *Horváth Károly*, *Julow Viktor*, *Lukácsy Sándor*, *Mezei Márta*, *Orosz László*, *Pándi Pál*, *Solt Andor*, *Sötér István*, *Szauder József*, *Tarnai Andor*, *T. Erdélyi Ilona*, *Tóth Dezső*, *Wéber Antal*. Akadémiai Kiadó 1965. 831 l.; „IV. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig”. Szerkesztette: *Sötér István*. Írták: *Diószegi András*, *Gergely Gergely*, *Horváth Károly*, *Komlós Aladár*, *Kovács Kálmán*, *Mezei József*, *Nagy Miklós*, *Németh G. Béla*, *Németh Lajos*, *Osváth Béla*, *Somogyi Sándor*, *Sötér István*, *Szabolcsi Bence*, *Vajda György Mihály*. Akadémiai Kiadó. 1965. 1072 l. Az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában megjelent: *Péczely László*: „Tartalom és versforma”. Akadémiai Kiadó 1965. 233 l. (49.); *Sziklay László*: „Az ifjú Hviezdoslav”. Akadémiai Kiadó 1965. 190 l. (50.). „Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből”. Szerkesztette: *Zuzana Adamová*, *Karol Rosenbaum*, *Sziklay László*. Akadémiai Kiadó 1965. 592 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Dáloki János

A kézirat nyomdába érkezett 1965. III. 15. — Példányszám: 1250 — Terjedelem: 10,85 (A/5) ív

65.60480 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Варга, И.</i> : Школьные преподавания на венгерском языке в XVII-ом веке	281
<i>Ремете, Л.</i> : Диенеш Ласло и ж. «Корунк»	292
<i>Тамаш, А.</i> : Венгерский роман в стихах и несколько особенностей этого жанра	306

Краткие сообщения

Дискуссия

Обсуждение доклада Яноша Барта о понимании языка Мадача в Историко-литературном Обществе (<i>Р. Варконьи, А., Хорват, К., Бараньи, И., Надь, М.</i>)	337
--	-----

Документация

<i>Эсэ, Т.</i> : Стихи Тамаша Уйвари (второе сообщение)	348
<i>Юхас, Г.</i> : Литературные опыты Даниела Паппа	363
<i>М. Пастор, Й.</i> : Литературный судебный процесс о печати в 1934 году	368

Обзор

Зольнай Бела: Язык и настроение (<i>Немет Г., Б.</i>)	373
Переписки Михайя Томпа (<i>Руго, Л.</i>)	374
Гергей Гергей: Лайош Толнай (<i>Бикачи, Л.</i>)	379
Ваттаи Ласло: Чудовище Бога (<i>Везер, Э.</i>)	383
Лендьел Бела: Советская литература в Венгрии 1919—1944 гг. (<i>Шупош, И.</i>)	387

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

<i>Varga, I.</i> : Représentations théâtrales en hongrois dans les écoles au XVII ^e siècle	281
<i>Remete, L.</i> : László Dienes et le périodique «Korunk»	292
<i>Tamás, A.</i> : Le roman en vers hongrois et quelques particularités du genre	306

Petites communications

Notices

Discussion

Discussion de la conférence de János Barta donnée à la Société de l'histoire littéraire sur la conception de l'histoire de Madách (<i>R. Várkonyi, A., Horváth, K., Baranyi, I., Nagy, M.</i>)	337
--	-----

Documentation

<i>Esze, T.</i> : Vers de Tamás Ujváry (second communication)	348
<i>Juhász, G.</i> : Tentatives littéraires de Dániel Papp	363
<i>M. Pásztor, J.</i> : Procès en matière de presse d'un ouvrage littéraire en 1934	368

Revue

Zolnai Béla: Langue et climat (<i>Németh G., B.</i>)	373
Correspondance de Mihály Tompa (<i>Rígó, L.</i>)	374
Gergely Gergely: Lajos Tolnai (<i>Bikácsi, L.</i>)	379
Vatai László: Le monstre de Dieu (<i>Vezér, E.</i>)	383
Lengyel Béla: La littérature soviétique en Hongrie, 1919—1944. (<i>Sipos, I.</i>)	387

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.,
Telefon: 111—010, MNB egyszámúszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612;

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest, V.,
Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekkszámúszám: egyéni 61.257,
közületi: 61.066. MNB egyszámúszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 42,— Ft.

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 48,— Ft

INDEX: 25.401

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete gondozásában A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című (Főszerkesztő: Sötér István) hat kötetes magyar irodalomtörténeti kézikönyv első négy kötete:

I.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG

Szerkesztette: *Klaniczay Tibor*

Írták: *Gerézi Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 576 l. 100,— Ft

II.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-TÓL 1772-IG

Szerkesztette: *Klaniczay Tibor*

Írták: *Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 648 l. 110,— Ft

III.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1772-TŐL 1849-IG

Szerkesztette: *Pándi Pál*

Írták: *Dezsényi Béla, Fenyő István, Horváth Károly, Julow Viktor, Lukácsy Sándor, Mezei Márta, Orosz László, Pándi Pál, Solt Andor, Sötér István, Szauder József, Tarnai Andor, T. Erdélyi Ilona, Tóth Dezső, Wéber Antal*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 831 l. 138,— Ft

IV.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1849-TŐL 1905-IG

Szerkesztette: *Sötér István*

Írták: *Diószegi András, Gergely Gergely, Horváth Károly, Komlós Aladár, Kovács Kálmán, Mezei József, Nagy Miklós, Németh G. Béla, Németh Lajos, Osváth Béla, Somogyi Sándor, Sötér István, Szabolcsi Bence, Vajda György Mihály*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 1072 l. 175,— Ft